

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ДОСКІЧ Людмила Степанівна

УДК 323.15: 94(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПОЛІТИЧНА УЧАСТЬ НА РІВНІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО
САМОВРЯДУВАННЯ: ДОСВІД УКРАЇНИ І ПОЛЬЩІ**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Подається на здобуття ступеня кандидата політичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Л. С. Доскіч

Науковий керівник:

ГУЛАЙ Василь Васильович
доктор політичних наук, професор

Львів – 2021

АНОТАЦІЯ

Доскіч Л.С. Політична участь на рівні органів місцевого самоврядування: досвід України і Польщі. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – Національний університет «Львівська політехніка», Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2021.

У дисертаційній роботі здійснено порівняльний аналіз польського й українського досвіду політичної та громадянської участі на рівні органів місцевого самоврядування, в тому числі у контексті вироблення рекомендацій із приводу поступу і вдосконалення означеного феномену в нашій державі на тлі її євроінтеграційних реформ. Це вдало відображено в ході розв’язання поставлених у роботі дослідницьких завдань, зокрема: висвітлено історіографічні, теоретико-методологічні, методичні і концептуальні передумови й особливості дослідження феномену, функцій і форм політичної участі на локальному рівні політичного процесу та рівні органів місцевого самоврядування; проаналізовано еволюцію, становлення, особливості, різновиди, форми та значення політичної участі як складової політичних систем й політичного процесу у контексті демократизації та зростання важливості громадянського суспільства й місцевого самоврядування в Польщі й Україні; розглянуто та систематизовано параметри, динаміку, механізми й наслідки трансформації політичної участі в умовах розвитку публічної політики, нових форм демократії, децентралізації влади та принципів і системи муніципальної політики на локальному рівні і рівні органів місцевого самоврядування в Польщі й Україні; охарактеризовано, окреслено, впорядковано та порівняно специфічність і розвиток різних інституційно-процедурних форм і механізмів політичної участі та прямої демократії на рівні органів місцевого самоврядування, зокрема виборів, референдумів, органів самоорганізації населення, ініціатив, петицій тощо, в Польщі й Україні.

Титульна тематика дисертаційної роботи актуальна із кількох головних причин. По-перше, вона є компаративістською, систематизаційною і прогностичною у форматі бінарного аналізу локальної політичної участі, оскільки врахування досвіду Польщі

у цьому контексті може суттєво покращити стан справ в Україні. По-друге, тематика є комплексною та всеохоплюваною, адже орієнтована на виконання на стику теоретико-методологічних і практично-політичних аспектів участі громадян і їхніх груп у локальних суспільно-політичних відносинах і взаєминах держави та громадянського суспільства. По-третє, вона є міждисциплінарною з огляду на дослідницьку та історіографічну базу, адже здатна виокремити й запропонувати різноманітні обґрунтування та рекомендації з приводу вдосконалення й опцій розвитку правових і політичних форм та механізмів політичної участі в нашій державі, особливо на тлі чинних процесів децентралізації влади, зокрема за рахунок врахування позитивного і негативного досвіду інших країн, передусім Польщі. По-четверте, вона стосується двох сусідніх країн – Польщі і України, – які мають багато спільного та відмінного у їхніх історичних і чинних моделях суспільно-політичного розвитку, зокрема у політичних системах і системах місцевого самоврядування. Додає актуальності роботі і той факт, що титульна проблематика дисертації значною мірою розроблена в уже наявних наукових доробках, а тому почасти була сфокусована на їхнє максимальне охоплення, структурування та систематизацію.

Відповідно, об'єктом дисертаційного дослідження постали локальні суспільно-політичні відносини й процеси на рівні органів і системи місцевого чи територіального самоврядування й публічної влади у Польщі та Україні, втім числі у контексті політичної участі громадян та їхніх груп. Своєю чергою, предметом дослідження були інституційно-процедурні і функціональні аспекти, різновиди, форми, механізми й наслідки реалізації політичної і громадянської участі на рівні органів і системи місцевого чи територіального самоврядування в Польщі й Україні, передусім у теоретико-методологічному та практично-порівняльному зрізі. У просторовому сенсі дисертаційна робота стосується проблематики локальної політичної участі або політичної та громадянської участі на рівні органів місцевого самоврядування у двох сусідніх країнах – Польщі та Україні. Ці країни характеризуються спільним або подібним минулим, порівнювальними параметрами поточного суспільно-політичного розвитку, втім числі й ознак і складових політичних систем, а тому й слугували підставою для порівняння на їхньому прикладі і досвіді локальної політичної участі та вироблення наслідків і рекомендацій з цього приводу для кожної із них, але передусім для нашої держави. У часовому сенсі ж дисертаційна

робота покрила проблематику локальної політичної участі на рівні органів та системи місцевого самоврядування в Польщі й Україні від моменту краху режимів «реального соціалізму» і/чи відновлення незалежності у кожній з них до логічного моменту завершення дослідження, тобто до кінця 2020 р. Врешті-решт, методологічну основу дисертаційної роботи склали загальнофілософські, загальнологічні або загальнонаукові методи, а також емпіричні, спеціальні чи специфічні методи політології й інших наук. Важливо, що застосування розмаїтої методології у рамках дослідження політичної участі на рівні органів місцевого самоврядування в Польщі й Україні було зумовлене потребою всебічного аналізу теми наукової розвідки і неодмінно ґрунтувалось на комплексному підході із використанням мультіваріативності історичного, інституціонального або неінституціонального, соціологічного, біхевіорального, системного, структурно-функціонального, діяльнісного, юридичного і компаративістського підходів тощо.

Наукова новизна отриманих у дисертаційній роботі результатів найперше полягає у системному компаративному і теоретико-методологічному політологічному дослідженні сутності, природи, характеру, опцій, інституційно-процедурних і функціональних форм, механізмів і наслідків політичної та громадянської участі на рівні органів місцевого чи територіального самоврядування в Польщі та Україні, причому із перспективою до їхнього вдосконалення в останній. Відповідно, у дисертації було отримано висновки, результати і наслідки, які виявились розв'язанням поставлених у дослідженні наукових завдань та доволі часто характеризуються елементами наукової новизни. Зокрема було констатовано, що локальна політична участь є категорією аналізу участі загалом і на національному рівні, а не самостійною одиницею локальної політики, децентралізації влади і поступу систем місцевого самоврядування. Водночас виявлено, що ідентичні форми політичної участі на різних рівнях політики та урядування сприймаються по-різному і мають неоднакову ефективність залежно від контекстуальних, інституційних, географічних, політичних і соціальних чинників й індивідуальної і групової мотивації громадян. Саме тому доведено, що ефективність локальної політичної участі зростає не просто тоді, коли вона розширюється і диверсифікується, а ще й інституціоналізується. Також аргументовано, що раніше ініціювання і лінійність розвитку політичних режимів у напрямі демократії зумовлюють кращі, конвенціональні й інноваційні результати

впливовості та ефективності різних форм і механізмів політичної участі, в тому числі на рівні органів місцевого самоврядування. Відтак встановлено, що якщо законодавчі, політичні й інституційні зміни зумовлені балансуванням або конкуренцією інтересів правлячої еліти і контр-еліти, то це послаблює політичну участь, а якщо переважанням інтересів громад і громадянського суспільства – то зміцнює її.

Такі кореляції підтверджено на прикладі Польщі та України, у яких політична участь на різних рівнях політики відрізняється інституційно (за формами і регламентаціями) та контекстуально (за можливостями і наслідками реалізації та глибиною реформування і поступу). На цьому тлі, обґрунтовано, що ступінь розвитку, інтенсифікації та розмаїття політичної участі на рівні органів місцевого самоврядування залежать і від формалізованих чинників та заохочення зі сторони держави (зокрема децентралізації влади), і від чинників мотивів й інтересів громадян і громадянського суспільства. Аргументовано, що децентралізація влади, субсидіарність і координаційність урядування та консенсусна модель локальної політики інтенсифікують й урізноманітнюють політичну участь на місцях, а натомість централізація влади, ієрархізація і субординованість урядування та керована модель локальної політики уповільнюють її. Відповідно, сумарна активізація й урізноманітнення форм участі громадян і їхніх груп на місцях є підставою реального уповноваження територіальних громад та збільшення ефективності органів місцевого самоврядування й навпаки. На цьому тлі простежено, що і в Польщі (вже тривалий час), і в Україні (з недавніх пір) партійна репрезентація у локальній політиці є визначальною на воєводському й обласному рівні, відносно чи переважно значимою – на рівні повітів і районів, а найменш значимою – на рівні гмін і громад, у яких електорально переважає непартійний кластер. Та все-ж доведено, що локальні виборчі системи аналізованих країн сприяють політсилам і політичним елітам національного рівня та є виявом передусім загальнодержавної політики, а не інтересів громад, зокрема за рахунок скорочення явки виборців і політизації локальних відносин й політичної участі. У цілому стверджено, що запровадження нових форм участі громадян інтенсифікується швидкістю вибору й досягнення та більшим рівнем демократичності країн, в яких це відбувається, а відтак і націлюється на поступ демократичних цінностей та інститутів у них. Доказано, що для цього потрібне виконання щонайменше двох передумов, зокрема готовності ділитись

впливом з іншими суб'єктами соціального життя з боку органів влади і готовності набувати додаткових важелів впливу й відповідальності й активізувати діяльність з боку громадян.

Теоретичне і практичне значення отриманих результатів дисертації полягає у тому, що їх можна використовувати як у теоретико-методологічному руслі, так і в політичній практиці та рекомендаційно. З однієї сторони, висновки роботи комплексно і всебічно збагачують розуміння сутності політичної участі не тільки як феномену національного процесу, однак і як категорії та відносин на рівні органів місцевого самоврядування та локальної політики. Відповідно, результати дослідження можуть застосовуватись у науково-дослідній роботі, викладанні, аналітиці, причому головно із проблематики, фокусом якої є політичний процес, місцеве самоврядування, локальна і публічна політика, форми політичної участі та, передусім, демократія і демократизація. Із іншої сторони, положення дисертації важливі практично чи навіть політико-практично, прогностично та рекомендаційно, оскільки вони ефективно можуть бути застосовані і в формуванні, і в функціонуванні органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства в Україні, особливо в рамках їхнього чинного поступу і/або реформування, враховуючи досвід Польщі. Така рекомендація є актуальною як для громадян та їхніх груп, так і для національних та локальних органів влади й місцевого самоврядування, громадських і політичних організацій, особливо у випадку, якщо вони у своїй діяльності зосереджуються не тільки на механізмах локальної політичної участі як такої, а й на їхньому впливі на суверенітет і цілісність нашої держави у процесах адміністративно-територіальної і децентралізаційної реформ. Однак найважливіше практичне, прогностичне та рекомендаційне значення результатів дисертації полягає у формулюванні науково обґрунтованих пропозицій для активізації, модифікації й подальшого вдосконалення форм політичної участі громадян у контексті адміністративно-територіальної реформи в Україні, зокрема з прицілом на формування і функціонування конкурентоспроможних громад. Це мотивує і подальші дослідження, наслідком яких може бути розробка більш активного й ефективного впровадження новітніх політико-правових інструментів та механізмів участі громадян у місцевому політичному житті.

Ключові слова: політична участь, локальна політична участь, місцеве самоврядування, Польща, Україна.

ABSTRACT

Doskicz L.S. Political participation at the level of local government bodies: The experience of Ukraine and Poland. – Manuscript.

The thesis for the degree of Candidate of Political Sciences on the specialization 23.00.02 – Political institutions and processes. – Lviv Polytechnic National University, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2021.

The thesis provides a comparative analysis of Polish and Ukrainian experience of political and civic participation at the level of local government bodies, including in the context of making recommendations on the progress and improvement of this phenomenon in Ukraine mainly at the background of its European integration reforms. This is successfully reflected in the solution of the research tasks, in particular: it was highlighted the historiographical, theoretical, methodological and conceptual prerequisites and features of the study of the phenomenon, functions and forms of political participation at the local level of the political process and at the level of local government bodies; it was analyzed the evolution, formation, features, varieties, forms and significance of political participation as a component of political systems and political process in the context of democratization and growing the importance of civil society and local government in Poland and Ukraine; it was considered and systematized the parameters, dynamics, mechanisms and consequences of the transformation of political participation in the development of public policy, new forms of democracy, decentralization of power and the principles/system of municipal policy at the local level and at the level of local government in Poland and Ukraine; it was described, outlined, organized and compared the specificity and development of various institutional and procedural forms and mechanisms of political participation and direct democracy at the level of local government bodies, including elections, referendums, self-organization bodies, initiatives, petitions, etc., in Poland and Ukraine.

The title topic of the thesis is relevant and actual for several main reasons. Firstly, it is comparative, systematizing and predictive in the format of a binary analysis of local political participation, since taking into account the Poland's experience in this cut can significantly

improve the situation in Ukraine. Secondly, the topic is complex and comprehensive, since it is focused on the implementation at the junction of theoretical, methodological, practical and political aspects of participation of citizens and their groups in local socio-political relations and relations between the state and civil society. Thirdly, it is interdisciplinary in terms of research and historiographical base, as it is able to identify and offer various justifications and recommendations for improving and options for the development of legal and political forms/mechanisms of political participation in Ukraine, especially at the background of current decentralization processes, in particular by taking into account the positive and negative experiences of other countries, especially Poland. Fourthly, it concerns two neighboring countries – Poland and Ukraine, – which have much in common and differ in their historical and current models of socio-political development, in particular in political and local government systems. The research is additionally actualized by the fact that the title problem of the thesis is largely developed in the existing scientific works, and therefore it was partly focused on their maximum coverage, structuration and systematization.

Accordingly, the object of the thesis research was local socio-political relations and processes at the level of bodies and systems of local or territorial government and public authorities in Poland and Ukraine, including in the context of political participation of citizens and their groups. In turn, the subject of the study were the institutional, procedural and functional aspects, types, forms, mechanisms and consequences of political and civic participation at the level of bodies and systems of local or territorial government in Poland and Ukraine, primarily in theoretical, methodological, practical and comparative terms. In the spatial sense, the thesis deals with the issue of local political participation or political and civic participation at the level of local government bodies in two neighboring countries, that is Poland and Ukraine. These countries are characterized by a common or similar past, comparative parameters of current socio-political development, including the features and components of political systems, and therefore served as a basis for comparison (on their example and experience) local political participation and for development of consequences and recommendations in this regard for each of them, but first of all for Ukraine. Instead, in the chronological sense, the thesis covered the issues of local political participation at the level of bodies and systems of local government in Poland and Ukraine from the time

of the collapse of the regimes of «real socialism» and/or restoration of the independence in each of them until the logical end of the study, that is by the end of 2020. Finally, the methodological basis of the thesis was composed of philosophical, logical or generally scientific methods, as well as empirical, special or specific methods of Political Science and other sciences. It is important that the application of various methodologies in the study of political participation at the level of local government bodies in Poland and Ukraine was due to the need for a comprehensive analysis of the scientific research and was certainly based on an integrated approach using multivariate historical, institutional, sociological, systemic, behavioral, structural, functional, activity, legal and comparative approaches, etc.

The scientific novelty of the results obtained in the thesis is primarily a systematic comparative, theoretical and methodological study of the essence, nature, options, institutional, procedural and functional forms, mechanisms and consequences of political and civic participation at the level of local or territorial government bodies in Poland and Ukraine, in particular with the prospect of their improvement in the latter. Accordingly, the author of the thesis received conclusions, results and consequences, which turned out to be the solution of the scientific tasks set in the research and are quite often characterized by the elements of scientific novelty. In particular, it was stated that local political participation is a category of analysis of participation in general and at the national level, but not an independent unit of local policy, decentralization of power and progress of local government bodies and systems. At the same time, it was also found that identical forms of political participation at different levels of politics and governance are perceived differently and have dissimilar effectiveness depending on contextual, institutional, geographical, political and social factors and individual or group motivation of citizens. That is why it was proven that the effectiveness of local political participation increases not only when it expands and diversifies, but also when it is institutionalized. It was also argued that earlier initiation and linearity of the development of political regimes in the direction of democracy determine better, conventional and innovative results of the influence and effectiveness of various forms and mechanisms of political participation, including at the level of local government bodies. Thus, it was revealed that if legislative, political and institutional changes are due

to balancing or competition of the interests of the ruling elites and counter-elites, it commonly weakens political participation, and if the interests of communities and civil society prevail, it strengthens political participation.

Such correlations were confirmed at the example of Poland and Ukraine, in which political participation at different levels of politics differs institutionally (in the forms and regulations) and contextually (in terms of opportunities and consequences of implementation and depth of reform and progress of political participation). Based on this, it was substantiated that the degree of development, intensification and diversity of political participation at the level of local government bodies depends both on formalized factors and incentives from the state (including decentralization of power) and on the factors of motives and interests of citizens and civil society. It was argued that decentralization of power, subsidiarity and coordination of governance, as well as the consensus model of local politics intensify and diversify political participation at the level of local government bodies, while centralization of power, hierarchy and subordination of governance and the managed model of local politics slow it down. Accordingly, the total activation and diversification of forms of participation of citizens and their groups at the level of local government bodies is the basis for real empowerment of territorial communities and increase the efficiency of local government bodies, and vice versa. At this background, it was observed that both in Poland (for a long time) and Ukraine (recently) party representation in local politics is decisive at the voivodship and oblast levels, is relatively or predominantly significant at the county and district levels, and it the least significant at the level of communes and communities, where the non-party electoral cluster predominates. Nevertheless, it was proven that the local electoral systems of the analyzed countries support political parties and political elites at the national level and are the manifestation of national politics rather than community interests, in particular by reducing voter turnout and politicizing local relations and political participation. In general, it was argued that the introduction of new forms of citizen participation is intensified by the speed of choice and achievement and a greater level of democracy in the countries where it takes place, and thus it is aimed at advancing democratic values and institutions in them. Thus, it was shown that this requires the fulfillment of at least two prerequisites, including the willingness to share influence with other actors in social life by the authorities

and the willingness to acquire additional levers of influence and responsibility and to intensify activities on the part of citizens.

The theoretical and practical significance of the obtained results of the thesis is the fact that they can be used both in theoretical and methodological direction, and in political practice and as a recommendation. On the one hand, the conclusions of the research comprehensively and broadly enrich the understanding of the essence of political participation not only as a phenomenon of the national process, but also as a category and relationship at the level of local government bodies and local politics. Accordingly, the results of the study can be used in researches, teaching, analysis, mainly on issues whose focus is the political process, local government, local and public politics and policy, forms of political participation and, above all, democracy and democratization. On the other hand, the thesis provisions are important practically or even politically, predictively and recommendationally, since they can be effectively applied both in the formation and functioning of local governments bodies and civil society institutions in Ukraine, especially in their current progress and/or reformation, taking into account the experience of Poland. This recommendation is relevant for citizens and their groups, as well as for national and local authorities and local governments bodies, public and political organizations, especially if they focus not only on the mechanisms of local political participation as such, but also on their influence on the sovereignty and integrity of Ukraine in the processes of its administrative, territorial and decentralization reforms. However, the most important practical, prognostic and recommendatory significance of the thesis results is the formulation of scientifically actual proposals for activation, modification and further improvement of forms of political participation of citizens in the context of administrative and territorial reforms in Ukraine, in particular with a view to the formation and functioning of competitive communities. This motivates further researches, which may result in the development of more active and effective implementation of the latest political and legal instruments and mechanisms for citizen participation in local political life.

Keywords: political participation, local political participation, local government, Poland, Ukraine.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Доскіч Л. Вплив громадян на прийняття рішень органами місцевого самоврядування як чинник ефективного функціонування демократії на локальному рівні: польський досвід та українські реалії // Політичне життя. 2017. № 3. С. 35–40.

2. Доскіч Л. Політико-правові інструменти забезпечення політичної участі громадян у процесі адміністративно-територіальної реформи в Україні // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. 2017. № 10 (359). С. 132–139.

3. Доскіч Л. Політична участь на локальному рівні: теоретико-методологічні засади визначення та практика функціонування в умовах реформування системи місцевого самоврядування України // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. 2017. Вип. 125 (10). С. 398–403.

4. Доскіч Л. Трансформація політико-правових механізмів участі членів локальних спільнот в процесі адміністративно-територіальної реформи: польський досвід та українські реалії // Держава і право: збірник наукових праць. 2018. Вип. 81. С. 146–158.

5. Doskicz L. Problematyka politycznego udziału obywateli w kształtowaniu władz lokalnych w wyborach samorządowych w Polsce w 2014 roku w ukraińskim politycznym dyskursie i środkach masowego przekazu // Europejski polityczny a prawny dyskurs. 2018. Nr. 5 (3). S. 194–201.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Доскіч Л. Актуалізація міжінституційної взаємодії органів місцевого самоврядування України та Польщі крізь імплементації стандартів НАТО // Імплементація стандартів НАТО в Україні: здобутки та перспективи: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. / упоряд. М. Мальський, О. Кучик. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. С. 31–35.

2. Доскіч Л. Актуалізація проблеми політичної участі на локальному рівні крізь призму використання європейського досвіду для надання цифрових публічних послуг в Україні // Економіка і культура України у світових глобалізаційних процесах:

позиціонування і реалії: тези доп. III міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 березня 2018 р.). Київ: Вид. центр КНУКіМ, 2018. Ч. 2. С. 104–107.

3. Доскіч Л. Електронні петиції як інструментарій політично-комунікативних технологій між інституційної взаємодії // Україна в процесах глобального інформаційного обміну: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. / відп. ред. В. Гулай. Львів: Нац. ун-т. «Львівська політехніка», 2016. С. 53–55.

4. Доскіч Л. Механізм забезпечення права на доступ до публічної інформації в умовах електронного урядування // Стратегічні перспективи розвитку соціально-комунікативної діяльності: теорія, практика, інновації: зб. міжвуз. наук.-практ. конф. / за ред. В. Наконечного. Львів: ЗУКЦ, 2015. С. 86–87.

5. Доскіч Л. Політична культура як чинник формування ефективної міжінституційної взаємодії на регіональному рівні // Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього: зб. матеріалів XVII Всеукр. наук. конф. викладачів, молодих науковців і студентів, 10 грудня 2015 року / гол. ред. колегії А. П. Гетьман. Харків: Право, 2015. С. 47–49.

6. Доскіч Л. Ризики для демократичних засад електронного урядування в Україні та Польщі на сучасному етапі в контексті внутрішньополітичних викликів й загроза національній безпеці // Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин: між нар. наук.-практ. конф. 19-20 квітня 2017 р. / гол. ред. М. Поплавський. Київ: Вид. центр КНУКіМ, 2017. Ч. 1. С. 213–219.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Доскіч Л., Шеремета О. Роль громадськості та громадської діяльності у паблік рілейшенз // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць 2013. Вип. 79 (12). С. 276–279 (особистий внесок здобувача: аналіз проблеми зв'язків з громадськістю, котрий засвідчує, що ПР є атрибутом сучасного демократичного суспільства, уособлює ідеологію і технологію управління громадськими зв'язками. 0,1 д.а.)

ЗМІСТ

Вступ	16
Розділ 1. Історіографічні, теоретико-методологічні та концептуальні передумови й особливості дослідження політичної участі на локальному рівні і рівні органів місцевого самоврядування	27
1.1. Джерельно-історіографічна і теоретико-методологічна база дослідження політичної участі на локальному рівні та рівні органів місцевого самоврядування	27
1.2. Концептуалізація, теоретизація, функції, особливості й форми політичної участі на різних рівнях політичного процесу й урядування	42
1.3. Специфічність, атрибути та значення політичної участі у політичному процесі на локальному рівні і рівні органів місцевого самоврядування	57
Висновки до Розділу 1	68
Розділ 2. Еволюція, становлення, особливості та різновиди політичної участі як складової політичних систем і політичного процесу у контексті демократизації та розвитку місцевого самоврядування в Польщі й Україні	70
2.1. Феномен, особливості, значення і роль політичної участі в умовах демократизації та зростання важливості громадянського суспільства й місцевого самоврядування в Польщі й Україні.....	70
2.2. Еволюція різновидів, форм і механізмів політичної участі в умовах становлення та розвитку демократії на рівні національного і локального політичного процесу: теоретизація та вияви в Польщі й Україні	84
2.3. Особливості становлення і поступу місцевого самоврядування як складової демократизації політичних систем й політичного процесу та розвитку локальної політичної участі в Польщі й Україні	99
Висновки до Розділу 2	117

Розділ 3. Трансформація політичної участі в умовах розвитку публічної політики та нових форм демократії на локальному рівні і рівні органів місцевого самоврядування: можливості та виклики Польщі й досвід для України	118
3.1. Динаміка, механізми та результати політичної участі і взаємодії суб'єктів публічної влади, політики й урядування на локальному рівні і рівні органів місцевого самоврядування в Польщі й Україні.....	118
3.2. Механізми демократизації і децентралізації політико-управлінських процесів та формування принципів і системи муніципальної політики в умовах розвитку політичної участі на рівні територіальних громад й органів місцевого самоврядування в Польщі та Україні.....	142
Висновки до Розділу 3	167
Розділ 4. Специфічність і розвиток інституційно-процедурних форм політичної участі на локальному рівні та рівні органів місцевого самоврядування: польський досвід й українська практика	168
4.1. Місцеві вибори як представницька форма політичної участі на локальному рівні та рівні формування органів місцевого самоврядування в Польщі й Україні	168
4.2. Місцеві референдуми і функціонування органів самоорганізації населення та допоміжних і консультативних органів як локальні форми політичної участі й прямої демократії і їхні вияви в Польщі та перспективи запровадження в Україні.....	192
4.3. Політичний контекст місцевих ініціатив, петицій та інших форм політичної участі на рівні органів місцевого самоврядування в Польщі й Україні	210
Висновки до Розділу 4	222
Висновки	224
Список використаних джерел	234
Додатки.....	294

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Україна здійснює демократичний транзит до нової суспільно-політичної моделі організації територіального простору, в якій надзвичайно особливу роль відіграє місцеве самоврядування. Саме тому цілком очевидно, що досягнути нової якості місцевого самоврядування у нашій державі зовсім не можливо без докорінної зміни та модифікації підходів до розуміння інституційно-процедурних засад політичної та громадянської участі людей і їхніх груп на різних рівнях місцевого самоврядування, зокрема у селах, селищах, районах, містах, областях, але головно у територіальних громадах. У цьому розрізі окреслення стану і перспектив розвитку проблематики політичної участі на рівні органів місцевого самоврядування чи так званої локальної політичної участі в Україні уможлиблюється та покращується за рахунок врахування досвіду ідентичної проблематики в сусідній Польщі, яка в цьому контексті характеризується дещо або й значно кращими наслідками та результатами.

Це означає, що запропонована титульна тематика дисертаційної роботи актуальна з кількох головних причин. По-перше, вона є компаративістською, систематизаційною та прогностичною у форматі бінарного аналізу локальної політичної участі, оскільки врахування досвіду Польщі у цьому контексті може суттєво покращити стан справ в Україні. По-друге, вона є комплексною та всеохоплюваною, оскільки орієнтована на виконання на стику теоретико-методологічних і практично-політичних аспектів участі громадян і їхніх груп у локальних суспільно-політичних відносинах і взаємовідносинах держави та громадянського суспільства. По-третє, вона є міждисциплінарною з огляду на дослідницьку та історіографічну базу, оскільки здатна виокремити й запропонувати різноманітні обґрунтування та рекомендації з приводу вдосконалення й опцій розвитку правових і політичних форм та механізмів політичної участі в нашій державі, особливо на тлі чинних процесів децентралізації влади, зокрема за рахунок врахування позитивного і негативного досвіду інших країн, передусім Польщі. По-четверте, вона стосується двох сусідніх країн – Польщі та України, – які мають багато спільного та відмінного у їхніх історичних і чинних моделях суспільно-політичного розвитку, зокрема у політичних системах та системах місцевого чи територіального самоврядування.

Додає актуальності і той момент, що титульна проблематика дисертаційної роботи доволі значною мірою розроблена в уже наявних наукових доробках, а тому почасти сфокусована на їхнє максимальне охоплення, структурування та систематизацію. Це засвідчено тим фактом, що теоретико-методологічні і прикладні аспекти політичної та громадянської участі на рівні органів місцевого чи територіального самоврядування знайшли своє доволі яскраве відображення як у роботах вітчизняних вчених, серед яких політологи, правники та фахівці з державного управління (головно стосовно ситуації в Україні), так і в розвідках польських й інших зарубіжних науковців (здебільшого щодо ситуації у Польщі). Обробка, врахування і систематизація їхніх ідей може значною мірою додати у розвитку проблематики локальної політичної участі в Польщі й Україні, зокрема порівняльно.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Національного університету «Львівська політехніка» (протокол № 14 від 23 червня 2015 р.) та уточнено на засіданні Вченої ради Національного університету «Львівська політехніка» (протокол № 35 від 24 квітня 2019 р.). Дисертаційна робота відповідає науковому напряму діяльності кафедри міжнародної інформації Національного університету «Львівська політехніка» «Моделювання міжнародних інформаційних потоків. Інформаційно-аналітичне забезпечення внутрішньої та зовнішньої політики. Національний, регіональний та місцевий брендинг». Дисертацію виконано у рамках науково-дослідних робіт – «Аналіз інтеграції європейських посткомуністичних держав в ЄС та НАТО: досвід для України» (№ державної реєстрації 0109U003464) й «Інформаційно-комунікаційні та політико-правові фактори трансформації системи міжнародних відносин на початку XXI ст.» (№ державної реєстрації 0113U005278).

Мета і завдання дослідження. Метою представленої дисертаційної роботи є порівняльний аналіз польського й українського досвіду політичної та громадянської участі на рівні органів місцевого самоврядування, у тому числі з прицілом на вироблення рекомендацій для поступу і вдосконалення означеного феномену в нашій державі на тлі її євроінтеграційних реформ. Для досягнення поставленої мети у роботі запропоновано розв'язати такі *дослідницькі завдання*:

- висвітлити історіографічні, теоретико-методологічні та концептуальні передумови й особливості дослідження феномену, функцій і форм політичної участі на локальному рівні політичного процесу та рівні органів місцевого самоврядування;
- проаналізувати еволюцію, становлення, особливості, різновиди, форми і значення політичної участі як складової політичних систем й політичного процесу у контексті демократизації та зростання важливості громадянського суспільства й інституту місцевого самоврядування в Польщі й Україні;
- розглянути та систематизувати параметри, динаміку, механізми й наслідки трансформації політичної участі в умовах розвитку публічної політики, нових форм демократії, децентралізації влади та принципів і системи муніципальної політики на локальному рівні і рівні органів місцевого самоврядування в Польщі й Україні;
- охарактеризувати, окреслити, впорядкувати та порівняти специфічність і розвиток різних інституційно-процедурних форм і механізмів політичної участі та прямої демократії на локальному рівні і рівні органів місцевого самоврядування, зокрема місцевих виборів, референдумів, органів самоорганізації населення, ініціатив, петицій, в Польщі і Україні.

Об'єктом дослідження є локальні суспільно-політичні відносини та процеси на рівні органів і системи місцевого чи територіального самоврядування й публічної влади у Польщі та Україні, в тому числі у контексті політичної участі громадян і їхніх груп. Своєю чергою, предметом дослідження є інституційно-процедурні та функціональні аспекти, різновиди, форми, механізми й наслідки реалізації політичної і громадянської участі на рівні органів і системи місцевого чи територіального самоврядування в Польщі й Україні, передусім у теоретико-методологічному та практично-порівняльному зрізі.

Географічні та хронологічні рамки дослідження. У просторовому контексті дисертаційна робота стосується проблематики локальної політичної участі чи політичної та громадянської участі на рівні органів місцевого самоврядування в двох сусідніх країнах – Польщі й Україні. Ці країни характеризуються спільним або дуже подібним минулим, порівнювальними параметрами поточного суспільно-політичного розвитку, втім числі й ознак і складових політичних систем, а тому й слугують підставою для порівняння на їхньому прикладі і досвіді локальної політичної участі та вироблення наслідків і рекомендацій з цього приводу для кожної із них, але передусім для нашої

держави. У часовому сенсі ж дисертаційна робота покриває проблематику локальної політичної участі на рівні органів та системи місцевого самоврядування в Польщі й Україні від моменту краху режимів «реального соціалізму» і/чи відновлення незалежності (від інших держав) у кожній з них – тобто, відповідно, з 1989 та 1991 рр., – і до логічного моменту завершення дослідження – тобто до кінця 2020 р. Виокремленого часового відтинку тривалістю у три десятиліття достатньо для того, щоби прослідкувати хід та наслідки розвитку попередніх і чинних систем місцевого самоврядування та опцій, параметрів і результатів локальної політичної участі на їхньому рівні в Польщі й Україні.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційної роботи становлять загальнофілософські, загальнологічні чи загальнонаукові методи, а також емпіричні, спеціальні або специфічні методи політології та інших наук. Зокрема, у дослідженні політичної участі на локальному рівні було застосовано такі загальнонаукові методи, як аналогія, абстрагування, узагальнення, аналіз, синтез, а також, звісно, індукція та дедукція. Що ж стосується емпіричних та специфічних методів дослідження, котрі дозволили отримати первинну інформацію про характер, масштаби, форми і впливи політичної участі на локальному рівні та рівні органів місцевого самоврядування в Польщі й Україні, а також систематизувати їх, то у дисертаційній роботі було вжито такі серед них, як спостереження, опитування, аналіз документів, ситуаційний аналіз, мережевий аналіз й аналіз публічної політики. Своєю чергою, спеціально-політологічні методи дисертаційної роботи типово зводились до різноманітних методів, методик і практик порівняльного аналізу, але головно до горизонтальних і вертикальних порівнянь, порівнянь одинарних випадків чи кейс-стаді, бінарних і рідше регіональних порівнянь, а також крос-темпоральних та еволюційних порівнянь. Важливо те, що застосування розмаїтої методології у рамках дослідження політичної участі на локальному рівні і рівні органів місцевого самоврядування в Польщі й Україні було зумовлене потребою всебічного аналізу теми наукової розвідки і неодмінно ґрунтувалось на комплексному підході з використанням мультіваріативності історичного, інституціонального або неінституціонального, соціологічного, біхевіорального, нормативно-ціннісного, системного, структурно-функціонального, діяльнісного, юридичного і компаративістського підходів. Від цього значною мірою похідний міждисциплінарний характер дослідження, що

зумовив одночасне застосування методик, практик і категорій, які доволі по-різному використовуються у рамках споріднених із політичною наукою галузей знань.

Наукова новизна отриманих результатів дисертаційної роботи похідна від вибору об'єкта і предмета дослідження, а тому полягає у системному компаративному і теоретико-методологічному політологічному дослідженні сутності, природи, характеру, опцій, інституційно-процедурних та функціональних форм, механізмів і наслідків політичної (та громадянської) участі на рівні органів місцевого чи територіального самоврядування в Польщі й Україні, причому із перспективою до їхнього вдосконалення в останній. Якщо більш детально, то у дисертаційній роботі було отримано висновки, результати і наслідки, які виявились розв'язанням поставлених у дослідженні наукових завдань та характеризуються елементами наукової новизни, зокрема:

Вперше:

– в українській політичній науці констатовано, що локальна політична участь є категорією аналізу участі загалом і на національному рівні, а не самостійною одиницею локальної політики, децентралізації влади і поступу систем місцевого самоврядування, внаслідок чого нема «великої» теорії локальної політичної участі навіть попри її відносну окремішність від національної політики. Водночас виявлено, що ідентичні форми політичної участі на різних рівнях політики й урядування сприймаються по-різному та мають неоднакову важливість й ефективність залежно від контекстуальних, інституційних, географічних і соціальних чинників та індивідуальної і групової мотивації громадян. Відтак доведено, що ефективність локальної політичної участі зростає не просто тоді, коли вона розширюється і диверсифікується, але ще й інституціоналізується;

– аргументовано, що раніше ініціювання і лінійність розвитку політичних режимів у напрямі демократії зумовлюють кращі, конвенціональні й інноваційні результати впливовості та ефективності різних форм і механізмів політичної участі, в тому числі на рівні органів місцевого самоврядування. Відтак встановлено, що якщо законодавчі, політичні й інституційні зміни зумовлені балансуванням або конкуренцією інтересів правлячої еліти і контр-еліти, то це послаблює політичну участь, а якщо переважанням інтересів громад і громадянського суспільства – то зміцнює її. Такі кореляції підтверджено на прикладі Польщі та України, у яких політична участь на різних рівнях політики й

урядування відрізняється інституційно (за формами і регламентаціями) та контекстуально (за можливостями і наслідками реалізації та глибиною поступу і реформування);

– обґрунтовано, що: ступінь розвитку, інтенсифікації і розмаїття політичної участі на рівні органів місцевого самоврядування залежать як від формалізованих передумов і чинників та заохочення зі сторони держави (зокрема децентралізації влади), так і від чинників мотивів й інтересів громадян і громадянського суспільства; децентралізація влади, субсидіарність і координаційність урядування та консенсусна модель локальної політики інтенсифікують й урізноманітнюють політичну участь на місцях, а централізація влади, ієрархізація і субординованість урядування та керована модель локальної політики зазвичай уповільнюють її; активізація й урізноманітнення форм та механізмів участі громадян і їхніх груп на місцях є підставою реального уповноваження територіальних громад та збільшення ефективності органів місцевого самоврядування й навпаки;

– виявлено, що і в Польщі (вже тривалий час), і в Україні (з недавніх пір) партійна репрезентація у локальній політиці є визначальною на воєводському й обласному рівні, відносно чи переважно значимою – на рівні повітів і районів, а найменш значимою – на рівні міст, гмін і громад, у яких електорально переважає непартійний кластер. Відтак доведено, що локальні виборчі системи цих країн сприяють політсилам і політичним елітам національного рівня та є виявом передусім загальнодержавної політики, а не інтересів громад, зокрема за рахунок скорочення явки виборців і політизації й атомізації локальних суспільних відносин і політичної участі. Водночас встановлено, що це вступає у суперечку з постулатами та принципами прямої демократії, які натомість повинні заохочувати широку і безпосередню участь громадян у політиці й урядуванні;

Удосконалено та поглиблено:

– аргументацію, що суть політичної участі, в тому числі локальної, у різних теоріях і моделях демократії (передусім представницької, учасницької та деліберативної тощо) сформульовано по-різному, внаслідок чого вони є радше не взаємодоповнюючими, а паралелізованими і самодостатніми, хоча й пересікаються у з'ясуванні рівнів, форм, обсягу, впливовості та причин політичної участі, а тому потребують симбіозу. Адже політична участь громадян, навіть попри окремі ризиковані та небезпечні форми, є невід'ємною умовою і складовою суспільно-політичного консенсусу, демократичного

громадянства та демократичного урядування. Відповідно, доведено, що для сприяння демократії політичну участь треба постійно розширювати, посилювати й заохочувати;

– положення, згідно з якими: рівні і показники демократизації, субсидіарності та поступу системи місцевого самоврядування є взаємозалежними, а тому позначаються на процесах і механізмах інституціоналізації та широті й діапазоні форм локальної політичної участі; демократична субсидіарність є антиподом автократичної централізації влади, а тому виступає передумовою ініціювання та формування системи місцевого самоврядування, яка ґрунтується і на політичній участі й свободі, і на відповідальності; місцеве самоврядування продуктивніше у тому випадку, коли воно краще інтегроване у соціальне життя, владу й урядування, які повинні бути децентралізованими не тільки горизонтально, а й вертикально та бути своєрідною сферою послуг на місцях;

– констатації, згідно з якими: владно-управлінські процеси на рівні громади є значно слабше ієрархічними та структуризованими, ніж на національному рівні, хоч і значно краще пов'язаними з інтересами громадськості й громадянського суспільства; державна політика не обов'язково є консенсусною й адаптованою до думки громадськості, що натомість повинно бути нормою для публічної політики, яка послуговується ширшою політичною та громадянською участю; публічна політика, реалізовувана на підставі широкої політичної участі, сприяє демократизації і локальної, і національної політики й урядування; публічна політика інституціоналізованіша, відкритіша, ефективніша й більш учасницька, а тому субсидіарна, консенсусна і впорядкована в умовах демократії;

– позиції про те, що: локальні вибори контактніші, ніж національні вибори, адже забезпечують чи передбачають тіснішу і конкретизованішу комунікацію та взаємодію електорату і переможців виборів/влади; вибори та виборчі системи на місцевому рівні, у тому числі в Україні і Польщі, не є стабільними й уніфікованими, а натомість мінливі, прагматичні, структуризовані, градуйовані і дисперсні рівнево та в результатах, хоч і є головною формою локальної політичної участі і рушієм змін та контролю політичних еліт навіть у тіні національних виборів; явка на місцевих виборах поступово зростала (хоч і не досягнула національного рівня) у Польщі та поступово зменшувалась (хоч і була на національному рівні) в Україні, але в цілому є підставою для недостатньої легітимізації локальної демократії й інших форм політичної та громадянської участі;

Дістали подальшого розвитку:

- положення, згідно з якими: політична участь дозволяє конкретизувати запити громадян і забезпечує встановлення зв'язків між публічною владою та громадськістю; локальна політична участь завжди є громадянською участю, але все-ж не навпаки; громадянська участь – найменш політизована форма політичної участі у виробленні, прийнятті, втіленні і контролі політичних рішень; політична участь відіграє різну та неоднозначну роль, яка зумовлюється функціональністю і конструкціями політичних й міжінституційних відносин та параметрами політичної системи і її політичного режиму; демократична політична участь наділена потенціалом ефективного механізму політичної соціалізації, легітимізації, адаптації, ідентифікації, комунікації, інтеграції і змагальності; ефективність й інтенсивність політичної участі прямолінійно залежить від активності і довіри громадян до влади та рівня соціально-економічного розвитку країни й населення;
- твердження, що: демократія, громадянське суспільство та локальна політична участь інституційно і процедурно є взаємозалежними та взаємодоповнювальними у становленні й розвитку і зумовлюються своїми змагальністю, охоплюваністю, стабільністю або ж кризовістю; інтенсифікація політичної участі прямопропорційно зумовлює зростання рівня відповідальності влади та якості й функціональності інституційної і процедурної демократії й навпаки; локальна політична участь не піддається систематизації, адже визначається і перебуває на стику різних форм (прямої, опосередкованої, електронної) і концептів чи моделей (представницької, учасницької, деліберативної тощо) демократії; електронна демократія та участь збільшують якість рішень та інтенсивність і широту їхнього схвалення громадськістю, хоч локальна політична участь найчастіше виражена в обмеженій представницькій (а навіть не учасницькій чи деліберативній) демократії;
- позиції, що: зростаюче опублічнення політики й урядування через громадянське суспільство, в тому числі внаслідок співпраці органів самоврядування і неурядових організацій та децентралізації влади і її взаємодії із громадами, приводе до зменшення тиску держави і приросту впливовості, деліберативності, інтерактивності й демократичності різних форм і механізмів локальної політичної та громадянської участі; централізація, дуалізм публічної влади і політики на місцях, орієнтування на корпоративні, приватні та елітарні інтереси, неінституціоналізованість системи місцевого самоврядування й

апатичність і недовіра громадян до влади обмежують інтенсивність, ефективність та розмаїтість різних форм і механізмів локальної політичної участі;

– зауваження та застереження, згідно з якими: політична участь на рівні органів місцевого самоврядування залежить від статі, віку, освіти і місця проживання людей; запровадження і розвиток нових форм участі громадян інтенсифікується зростанням рівня демократичності країн, зокрема політичних цінностей та інститутів, і навпаки; для розширення у категоріях локальної політичної участі представницької демократії учасницькою і деліберативною демократією потрібна згода влади і держави та готовність громадян; в Україні громадянам бракує активності і поінформованості про можливості та форми їхньої політичної участі, самоорганізації і впливу чи навіть тиску на органи публічної влади в рамках локальної проблематики, зокрема у форматі референдумів, ініціатив, петицій, демонстрацій, форумів, конференцій, журі, слухань, консультаційних і деліберативних комітетів, експертиз й моніторингу, а органам публічної та центральної державної влади і місцевого самоврядування – зацікавленості, регламентацій і розуміння сутності партнерського діалогу й зв'язку зі сторони населення і громадянського суспільства.

Теоретичне і практичне значення отриманих результатів дисертаційної роботи полягає у тому, що їх можна використовувати як у теоретико-методологічному руслі, так і в політичній практиці та рекомендаційно. З однієї сторони, висновки дослідження комплексно і всебічно збагачують розуміння сутності політичної участі не тільки як феномену національного політичного процесу, однак і як категорії та відносин на рівні органів місцевого самоврядування та локальної політики й публічної влади. Відповідно, результати дисертаційної праці можуть застосовуватись у науково-дослідній роботі, викладацькому процесі, аналітиці тощо, причому головно з проблематики, фокусом котрої є політичний процес, місцеве самоврядування, локальна та публічна політика, форми та механізми політичної участі та, передусім, демократія і демократизація. Із іншої сторони, положення дисертації є важливими практично або навіть політико-практично, прогностично та рекомендаційно, оскільки вони ефективно можуть бути застосовані і в формуванні, і в функціонуванні органів місцевого чи територіального самоврядування й інститутів громадянського суспільства у нашій державі, особливо в рамках їхнього чинного поступу та/або реформування, враховуючи досвід сусідньої

Польщі. Причому така рекомендація є актуальною як для громадян та їхніх груп, так і для національних та локальних органів публічної влади й місцевого самоврядування, громадських і політичних організацій тощо, особливо у тому випадку, якщо вони у своїй діяльності зосереджуються не тільки на механізмах локальної політичної участі як такої, але й на їхньому впливі на суверенітет і територіальну цілісність нашої держави у ході адміністративно-територіальної реформи та децентралізації публічної влади в Україні. Однак найважливіше практичне, прогностичне та рекомендаційне значення результатів роботи полягає у формулюванні науково обґрунтованих пропозицій для активізації, модифікації та подальшого вдосконалення форм і механізмів політичної участі громадян у контексті адміністративно-територіальної реформи в Україні, зокрема із прицілом на формування і функціонування конкурентоспроможних територіальних громад. Це водночас мотивує і подальші дослідження, наслідком яких може постати розробка більш активного й ефективного впровадження новітніх політико-правових інструментів та механізмів участі громадян у місцевому політичному житті.

Особистий внесок здобувачки. Дисертаційна робота є самостійним науковим дослідженням, у якому було досягнуто головної мети – проаналізувати та порівняти польський і український досвід політичної та громадянської участі на рівні органів і системи місцевого самоврядування у них, в тому числі із прицілом на вироблення рекомендацій з приводу поступу та вдосконалення окресленого феномену в нашій державі на тлі її адміністративно-територіальної та децентралізаційної реформ. Задля цього авторкою дослідження було охоплено цілий масив вже історичних та чинних нормативно-правових актів у Польщі й Україні, а також мережу статистичних джерел і доволі широкий спектр та масив наукової літератури за авторством головно польських й українських вчених, а також інших вчених, які репрезентують західну політичну науку. Відтак внесок здобувачки представлено у тексті дисертаційної роботи, шести наукових статтях, опублікованих у періодичних наукових фахових виданнях України й інших держав світу, а також у шести тезах і матеріалах її доповідей на міжнародних, всеукраїнських та міжвузівських наукових і науково-практичних конференціях. Тим не менше, одна із наукових праць, зокрема щодо ролі громадянського суспільства та громадської діяльності в публік рілейшенз, підготовлена у співавторстві. У цій статті особистий внесок здобувачки полягає в аналізі проблем зв'язків з громадськістю, котрий засвідчує, що ПР є атрибутом сучасного демократичного суспільства, уособлює ідеологію і технологію управління громадськими зв'язками

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Базові (однак не всі та не головні) положення і результати дисертаційної роботи було викладено, опублічено

й обговорено в ході наукових і науково-практичних конференцій різного рівня, зокрема під час: міжвузівської науково-практичної конференції «Стратегічні перспективи розвитку соціально-комунікативної діяльності: теорія, практика, інновації» (Львів, 21 квітня 2015 р.), міжнародної науково-практичної конференції «Імплементация стандартів НАТО в Україні: здобутки та перспективи» (Львів, 23 вересня 2015 р.), XVII всеукраїнської наукової конференції викладачів, молодих науковців і студентів «Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього» (Харків, 10 грудня 2015 р.), міжнародної науково-практичної конференції «Україна в процесах глобального інформаційного обміну» (Львів, 26–27 травня 2016 р.), міжнародної науково-практичної конференції «Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин» (Київ, 19–20 квітня 2017 р.), III міжнародної науково-практичної конференції «Економіка і культура України у світових глобалізаційних процесах: позиціонування і реалії» (Київ, 21–22 березня 2018 р.). Крім того, положення і результати дисертації неодноразово обговорювались під час засідань і семінарів кафедри міжнародної інформації Національного університету «Львівська політехніка».

Публікації. У рамках тематики дисертаційної роботи підготовлено й опубліковано 12 наукових праць, з-поміж яких: 6 – статті в українських і закордонних періодичних наукових фахових виданнях (у тому числі включених до міжнародних наукометричних баз даних), 6 – матеріали та тези доповідей на міжнародних, всеукраїнських та міжвузівських наукових і науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. За своєю внутрішньою структурою і враховуючи авторське розуміння об'єкта й предмета дослідження та його мету і завдання, дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, одинадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи – 296 сторінок, серед яких обсяг основного тексту становить 218 сторінок. Список використаних джерел обсягом 60 сторінок складається з 670 позицій, серед яких польською, англійською й іншими іноземними мовами – 337.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ Й ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ НА ЛОКАЛЬНОМУ РІВНІ І РІВНІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

1.1. Джерельно-історіографічна і теоретико-методологічна база дослідження політичної участі на локальному рівні та рівні органів місцевого самоврядування

Проблематика політичної участі вже дуже тривалий час фігурує не лише як доволі популярна у політичній науці, але й як невід’ємна складова у контексті дослідження демократичних політичних режимів і процесів демократизації, хоча як феномен вона уможливлена і в рамках автократичних/авторитарних політичних режимів. Водночас причиною і наслідком цього є той факт, що у політичній науці і раніше виокремлювали, і досі виділяють концепт учасницької або партисипаторної демократії, згідно з яким демократія як політичний процес і режим визначається та забезпечується саме завдяки різним формам і виявам політичної участі. Це означає, що досягнення та збереження, а відтак і консолідація демократії неодмінно відбувається завдяки запровадженню різних представницьких і деліберативних/дорадчих інновацій [343; 430; 457], які у формі політичної участі сприяють прямому чи опосередкованому залученню громадян до процесів прийняття рішень. Однак упродовж майже всього свого розвитку проблематика політичної участі в рамках демократії і для демократії/демократизації, а відтак у політичній науці, була сфокусована головню на національному рівні політичного процесу та урядування, а тому лише нещодавно почала концентруватись на політичному процесі на будь-якому субнаціональному рівні – федеративному, регіональному, локальному/місцевому (під місцевим чи локальним рівнем розуміємо рівень, на якому відбувається формування і функціонування органів місцевого самоврядування). Це зумовлює історіографію та методологію дослідження політичної участі на рівні органів місцевого самоврядування.

Специфіка дослідження політичної участі на локальному рівні чи рівні органів місцевого самоврядування полягає передусім у тому, що це предметне поле є вкрай

«молодим», а відтак воно не є цілковито самостійним у науковому розрізі. Відповідно, політична наука в рамках джерельно-історіографічної бази означеної проблематики теж не є самостійною, а натомість конструюється довкола кількох засадничих проблем і рівнів її означення та розкриття. Із однієї сторони, для дослідження виокремленого фокусу важливими є загально-теоретичні та практично-емпіричні доробки з приводу феномену політичної участі як на національному, так і на субнаціональному, в тому числі локальному чи місцевому, рівні. З іншої сторони, проблематика політичної участі у даному розрізі немислима без окреслення сутності і врахування доробків з приводу феноменів та процесів демократії/демократизації й місцевого самоврядування, а відтак загалом урядування як на національному, так і місцевому/локальному рівнях. Додає специфічності і той факт, що аналізоване предметне поле дослідження по-різному та навіть взаємно суперечливо розглядається представниками вітчизняної і зарубіжної, передусім західної, політичної науки, особливо з огляду на те, що у дисертації наголос зроблено на політичній участі на локальному рівні і рівні місцевого самоврядування в Україні та Польщі. Все це дає підстави зупинитись на різних дослідницьких проблемах, які є чи можуть бути помічними у розкритті аспектів політичної участі на локальному або місцевому рівні, зокрема апелюючи до представників різних напрямів досліджень.

Ініціально та засадничо (найбільшою мірою) проблематика політичної участі на локальному/місцевому рівні похідна від досліджень передусім політичної участі як такої чи політичної участі на національному рівні, котрі із середини-кінця 60-х – у 80-х рр. XX ст. почали розвиватись в американській і європейській політичній науці, а вже згодом постали настільки популярними, що набули глобального масштабу [631], найперше на стику тисячоліть [370; 391]. Відомо, що в цей час чи не першими спеціалізованими дослідниками проблематики політичної участі у політичній науці і навіть її «класиками», щоправда переважно на тлі більш інституціоналізованих фокусів дослідницьких інтересів, були такі вчені, як С. Арнштейн [339], Б. Барбер [342], С. Барнс [345], С. Верба та Н. Ні [650; 651], Дж. Коен [384], Б. Манін [525], Л. Мілбраз і М. Гоел [537], Дж. Нагель [549], К. Пейтмен [568], Дж. Сарторі [602], Р. Солсбері [601], С. Хантінгтон і Дж. Нельсон [461] та багато інших, які фокусувались здебільшого на загальнотеоретичних і прикладних аспектах сутності й виявів політичної участі

у країнах Заходу (в США та деяких країнах Західної Європи). В 90-х рр. ХХ ст. – спочатку ХХІ ст. проблематика політичної участі суттєво диверсифікувалась – як тематично, так і географічно (внаслідок відомих геополітичних змін того періоду), – оскільки вона почала бути представленою у розвідках з значно ширшим колом предметних питань (найперше виборів, демократичності та деліберації) і значно репрезентативнішою вибіркою. Найвідомішими представниками цього етапу розвитку досліджень питань політичної участі постали такі вчені (деякі також сприймаються як «класики»), як М. Барнс [343; 344], Дж. Богман та В. Регг [365; 366], Я. Бусек та Б. Сміт [374], П. Вайтлі [658], Дж. Гастіл та П. Левіне [430], А. Гутман та Д. Томпсон [449], Д. Делла Порта [394], Т. Донован і Дж. Карп [400], Дж. Драйзек [403–405], Й. Елстер [415], Б. Кук та У. Котарі [386], Я. Лейлі [507], Д. Муц [547], Н. Нельсон та С. Райт [552], П. Норріс [557; 558], М. Робінсон [592], С. Розенберг [595], Г. Сміт [614], Р. Топф [636], Дж. Фішкін [418–420], Дж. Форестер [423], Т. Фукс і Д. Зітел [425], К. Хендрікс [456], С. Чамберс [380].

На підставі розгляду наукових доробків перелічених й інших дослідників можна зробити однозначний висновок про те, що дефініції, концептуалізації та типології, які ґрунтуються на дослідженнях політичної участі як такої, як не дивно, не демонструють однастайності у визначенні і сприйнятті цього феномена, явища та процесу. Більше того, як зауважують окремі вчені [639], у літературі використовуються різні терміни для позначення ідентичної аналізованої реальності, причому найбільш поширені серед них включають найперше такі, як політична участь, участь громадян, політична залученість і політична діяльність/активність. Ускладнюється ситуація тим фактом, що в політичній науці дедалі більше та швидше зростає кількість типологій і класифікацій політичної участі, що замість привнесення теоретико-методологічної ясності генерує додаткові аналітичні проблеми та перепони. Тим не менше, за останні десятиліття порівняльна політологія, особливо її новітні дослідження (починаючи з ХХІ ст.), все-ж забезпечила вкрай помітний і важливий поступ у напрямі вироблення певних консолідованих та генералізованих висновків про феномен політичної участі й активності, які, приміром, стосуються чинників і форм «активізації» та «пригнічення» політичної участі, зокрема взаємозв'язку конвенціональних і неконвенціональних форм політичної участі та електорального процесу, демократії і демократизації (К. Боулдінг і Б. Вамплер [369],

Я. Ван Дез [646], Е. Гануза [429], Б. Гейссел і М. Джоас [432], Д. Мело і Д. Стокемер [531; 618], А. Сіарофф [606], Д. Стокемер та Б. Карбонетті [619], П. Бернхаген та М. Марш [355], Я. Теорелл [631]), кореляції вікових, гендерних і соціально-економічних показників та форм політичної участі (У. Бхатті та К. Хансен [358–360], Ч. Віншіп та Д. Хардінг [659], М. Воттенберг [656], А. Гоеррес [440], Е. Дінас і Л. Стокер [398], А. Керн, С. Маріен та М. Хуге [459; 482], А. Неундорф і Р. Ніємі [553], У. Янг і К. Ланд [663–665]), взаємозв'язку політичних поглядів та переконань і політичної участі й активності (Р. Далтон [392], П. Джон [473], Й. Екман і Е. Амна [414], А. Міхельс [534], Дж. Тіллі й Г. Еванс [633–635]) тощо. Однак навіть попри це, центральний наголос у дослідженні політичної участі поставлено на проблемі виборів та електоральної поведінки і зрідка на інших формах активності, зокрема на деліберативних панелях і дискусіях, дебатах, петиціях, участі у демонстраціях й масових заходах, референдумах.

У цьому контексті примітно й те, що за останні два десятиліття, тобто з початку ХХІ ст., доволі значний прогрес відбувся і в ініціалізації та розвитку досліджень питань політичної участі в українській політичній науці, що неодмінно ґрунтується на ідеях і доробках західної політології, які було перелічено вище. Важливо відмітити, що серед українських дослідників проблематики політичної участі як такої, тобто політичної участі на національному рівні, і її взаємного зв'язку з демократією та процесами демократизації найвідомішими і навіть знаковими є такі науковці (перелічено авторів дисертацій, монографій і найновіших досліджень), як Т. Андрійчук [7; 8], О. Білоусов [32], С. Була [50], В. Венгер [56], Г. Вонсович [64], Ю. Данько [86], А. Драшкович [110], Ю. Древаль [111], О. Зарічний [121], К. Іщейкін [129], О. Кавилін [130], Н. Кирилюк [137], А. Ковальов [146], О. Кудіна [166], О. Кулеба [168], М. Куницький [171; 172], О. Лазарева [174], А. Меляков [198], Є. Нагорянський [212], О. Ричко [272], С. Сальнікова і О. Мацюк [277], Т. Сегеда [278], С. Телешун, С. Ситник та І. Рейтерович [302], О. Чальцева [321; 322], Д. Чемшит [323]. Але вони здебільшого апелюють до теоретико-методологічних аспектів політичної участі та їхніх генералізованих виявів винятково на національному рівні.

Що ж стосується власне проблематики локальної політичної участі чи політичної участі на місцевому/локальному рівні або рівні органів місцевого самоврядування, яка похідна від проблематики політичної участі в цілому, то вона, як зазначено вище,

є доволі «молодою», а відтак недостатньо дослідженою [350; 528]. Річ у тому, що, крім питань явки і поведінки виборців на місцевому рівні [452; 481], цей дослідницький фокус ще недавно характеризувався порівняно незначною кількістю наукових й аналітичних доробків. Натомість локальна політична участь традиційно позиціонувалась і досі це значною мірою продовжує робити як вимірювальна категорія у рамках порівняльного аналізу політичної участі загалом, тобто головно політичної участі на національному рівні. Така тенденція у політичній науці простежується вже впродовж щонайменше 50 останніх років, хоча з певного часу і щонайбільше сьогодні значною мірою починає поступово модифікуватись, навіть попри зауваження дослідників про те, що акт політичної участі поведінково майже завжди є внутрішньо місцевим/локальним, адже практично «вся політика є локальною». Відповідно і на противагу, це означає, що, навіть ініціально не будучи предметом окремих і спеціалізованих політологічних досліджень, політична участь на локальному рівні завжди була беззаперечною складовою більш комплексних досліджень політичної участі як такої [350], хоч і спочатку не виокремлювалась у рамках цілеспрямованих парадигм, методів і методик дослідження. Більше того, навіть тепер мабуть так і не запропоновано та не апробовано своєї «великої» теорії локальної політичної участі, котра теоретико-методологічно перебувала би поза іншими, більш відомими та верифікованими, політологічними теоріями, які влаштовують окремі зрізи й контексти розуміння політичної участі на місцевому/локальному рівні [564].

Однак поява і збільшення кількості спеціалізованих досліджень локальної політичної участі або локальної складової політичної участі як такої дали змогу констатувати, що перша не є простою складовою другої. Річ у тому, що вчені все частіше констатують, що щонайменше два аспекти локальної політичної участі визначально відрізняють її від політичної участі як такої або політичної участі на національному рівні, зокрема велика/більша кількість можливостей політичної участі та більша відносна доступність цих можливостей у випадку першої, а не другої [350]. Інакше кажучи, розвиток досліджень у цьому напрямі продемонстрував, що проблематика політичної участі на локальному рівні дійсно удостоєна власного виразного характеру і навіть власної класифікації, які похідні й унаслідковані від широти локалізму та відносно високого рівня автономії органів місцевого самоврядування і політичного процесу, до яких можуть долучатись

прості громадяни саме на локальному/місцевому рівні. Доповнюється це тим, що саме на локальному рівні надзвичайно урізноманітнена інституційна структура, оскільки виявляється дуже багато (більше, ніж на національному рівні) інституційних розбіжностей як усередині, так і між учасниками й акторами місцевого самоврядування, внаслідок чого формується й інституціоналізується різноманітне, але несиметричне середовище для політичної участі людей. Окрім того, цілком очевидно, що доступ до формування й функціонування органів місцевого самоврядування для людей є значно простішим, аніж доступ до органів влади на національному рівні, зокрема на підставі близькості контактів, внаслідок чого політична участь на локальному рівні є більше уможливленою чи допустимою [350]. Інакше кажучи, наявні політологічні дослідження демонструють, що ймовірність досягнення результатів завдяки політичній участі та міжособистісним мережам на місцевому рівні є більшою [564, с. 39], аніж на національному рівні.

Такі висновки можемо простежити еволюційно і на підставі зростання географії дослідження локальної політичної участі, передусім у західній політичній науці. Так, перші спеціалізовані дослідження політичної участі на локальному/місцевому рівні, навіть у рамках значно ширшої методології та проблематики, зокрема за авторством таких вчених, як Дж. Беррі, К. Портні та К. Томпсон [357], Г. Блер [364], Дж. Букс і Ч. Прісбі [368], Д. Кінг та Дж. Стокер [487], Дж. Коен та Н. Апхофф [385], Р. Морлан [542], П. Оаклі [561], з'явилися лише у 80-х – 90-х рр. ХХ ст. і були сконцентровані на тому, що про політичну участь доцільно говорити багатогранно та багаторівнево, а не лише у рамках національного політичного процесу. Згодом, зокрема на початку ХХІ ст., проблематика локальної політичної участі була розширена й урізноманітнена – предметно, функціонально та географічно, – в тому числі за рахунок доробків таких доволі відомих дослідників, як Т. Аккерман [335], Б. Бейбек [350], С. Бергх [354], Д. Бірч [363], М. Бугерс [367], Л. Бхерер [361], Б. Голдфранк [442], У. Грант [445], П. Делвіт [395], Б. Дентерс та Л. Роуз [396], К. Келлехер та Д. Ловері [481], Дж. Колфілд та Х. Ларсен [379], А. Крішна [494], Дж. Лафлін, Ф. Хендрікс та А. Лідстрьом [513], А. Міхельс і Д. Де Грааф [535], І. Ньюхолм та А. Хавері [560], Е. Олівер [564], П. Перез [569], Т. Сіск [610], Ж. Фонт і К. Галайс [421], Й. Форбріг [422], А. Фунг [427], які зосередились на феномені локальної демократії і процесах децентралізації, деліберації та впливу

громадян на місцевому рівні на реальний політичний процес й урядування. Приблизно у той же час почали з'являтися перші вітчизняні праці в означеному напрямі, зокрема авторства таких вчених, як К. Буря [53], В. Гладій [72], Д. Дзвінчук [91], М. Канавець [133], Д. Кольцова [153], С. Пінчук [227], І. Попова [239], О. Скрипнюк [281], Т. Славко [282], М. Цумарєв [314–317], О. Чабан [318] й інші, але вони головно розширювали доробки західних науковців і частково апелювали до ситуації в нашій державі на тлі розвитку місцевого самоврядування і локальної політичної участі в сусідніх країнах.

У цьому контексті окремішнього місця в політичній науці набула проблематика політичної участі на місцевому рівні і рівні органів місцевого самоврядування в Польщі й Україні. Очевидно, що польський кейс, у тому числі на прикладі посткомуністичних країн Центрально-Східної Європи (передусім Польщі, Словаччини, Угорщини і Чехії), проаналізовано здебільшого у доробках тамтешніх та західних спеціалістів, зокрема таких, як Г. Балдершейм, М. Ілнер та Г. Воллманн [341], С. Барнес [346], П. Бернхаген та М. Марш [355], К. Валчук і М. Божек [654], А. Гендзвілл і Т. Золтак [433–436], Е. Герах [438], Д. Двораковскі та П. Яч [411; 466], А. Дудзінска [409], Р. Дуч [406], Д. Кабат-Рудніцка [476], М. Калісяк-Меделска [477], А. Кемпбелл і А. Коулсон [378], А. Клопот [488], Я. Ковалік [492], К. Лабедз [504], А. Латосінска [506], М. Максимюк [524], П. Мацяшек [518], А. Машковска [529], М. Мусял-Карг [545], А. Олендер [563], К. Почиковска [580], А. Пясецкі [571], А. Секула [604], П. Свянєвіч [620–623], К. Тибуховска-Гартлінска [638–641], П. Цєслінскі [383], К. Штоп-Рутковска [626], А. Щудлінска-Канош [627; 628], К. Ясецкі [469] та інші. Хоча, що примітно, з цього приводу наявні й деякі оглядові дослідження українських вчених, зокрема таких, як С. Байрак [16; 17], Г. Зеленько [123], О. Котовська [157], А. Лазор [176], М. Лендсьєл [179], Т. Слободян [283–289] і Т. Струтинська [298]. Серед них найсистематизованішими є монографії за авторством М. Лендсьєл «Місцева демократія у країнах Центральної та Східної Європи» [178] і Г. Зеленько «Політична «матриця» громадянського суспільства: досвід країн Вишеградської групи та України» [123]. Але в цілому можна констатувати, що у вітчизняній політичній науці питання локальної політики, локальної демократії і відтак локальної політичної участі на рівні органів місцевого самоврядування Польщі розкриті слабо та побіжно, а тому цей проблемний фокус потребує доопрацювання.

Натомість дещо краще, що не дивно, висвітлена та репрезентована в українській політичній науці ідентична проблематика на прикладі власне нашої держави. Причому таке твердження вірне для різних періодів розвитку політичної науки – як до початку децентралізації, так і головно після запуску децентралізації в Україні. Найвідомішими і найцитованішими в означеному ракурсі є доробки таких дослідників, як А. Авксентьєв [5], Ю. Біденко [30], Д. Володін [653], П. Ворона і О. Мочков [65; 68], П. Гнатенко [76], С. Дерев'янка [89], А. Ємельянова [115; 116], М. Ільницький [126], В. Квартюк [500–503], Е. Ключенко [138], Ю. Ключковський [139], В. Козак [150], В. Кравченко та А. Янчук [159], Т. Кравченко [160–162], О. Лазарєва [175], О. Лиска та О. Осланд [180; 334], А. Лукашенко [184; 185], Т. Майко [189; 190], А. Матійчик [196], В. Мельниченко [199; 200], М. Мордовець [206], О. Онишко [217], Н. Пеліванова [222], Н. Ротар [275], О. Софій та І. Каспрук [293], Т. Стешенко та Г. Салівон [297], М. Цумарєв [317] і чимало інших. Тим не менше, навіть попри це означений дослідницький фокус у нашій державі лише починає формуватись, а відтак потребує вдосконалення та систематизації, в тому числі порівняно з іншими країнами – передусім Польщею – і певними трендами у світі.

Загалом розгляд джерельно-історіографічної бази проблематики політичної участі на локальному рівні і рівні органів місцевого самоврядування, в тому числі теоретико-методологічно і практично-емпірично – в Польщі й Україні, – дозволяє констатувати, що в сучасній політичній науці локальну політичну участь традиційно розглядають крізь призму трьох різних, але водночас взаємодоповнюючих фокусів або парадигм, зокрема: громадян як головних фігур у процесах, виявах і наслідках політичної участі; форм і механізмів політичної участі, розроблених на локальному/місцевому рівні та рівні органів місцевого самоврядування; наукових дискусій і теоретико-методологічних й практично-емпіричних наслідків з цього приводу [569]. При цьому, кожна з парадигм на даному етапі розвитку політичної науки набуває все більшої і більшої популярності, а проблематика політичної участі на місцевому чи локальному рівні загалом стає все більше і більше конвенціональною і репрезентованою [515], в тому числі не лише у науці, а й у реальному політичному та управлінському процесі. Відтак можна аргументувати, що розвиток якості і збільшення кількості наукових доробків в означеному напрямі неодмінно призводять до покращення не лише рівня демократичності місцевих спільнот

і їхніх систем урядування, а й до збільшення ефективності управлінського потенціалу, зокрема за рахунок приросту транспарентності та збільшення масивів опрацьованої інформації. Завдяки цьому відбувається трансформація та модернізація соціальних і політичних відносин, реконструювання соціального капіталу, збільшення суспільно-політичної солідарності та довіри, поглиблення якості політичних дебатів, підвищення ефективності і якості надання послуг, і відтак своєрідна «демократизація демократії» [569] або «оздоровлення й активізація демократії» [343, с. 67]. Водночас, навіть попри те, що різні дослідження локальної політичної участі фокусуються на різноманітних предметних і методологічних аспектах означеної проблематики, все-ж загалом можна констатувати, що вони є на початковій стадії свого розвитку [423; 535]: одні із них дотримуються адміністративної та управлінської точки зору й зосереджуються на тому, як покращити або спроектувати управлінський процес у цьому розрізі [484; 516], а натомість інші більш описово й оглядово акцентують увагу на переконаннях та ролях політиків й управлінців, причому як на локальному, так і на національному рівнях [397; 560].

У доповнення та паралельно з цим, як було зазначено вище, доцільно наголосити, що проблематика політичної участі на локальному рівні неминуче і навіть безпосередньо стосується або узалежнена від питань місцевої політики та особливостей організації систем місцевого самоврядування, а відтак і такого аспекту взаємин між національним та субнаціональним рівнем політичного процесу, в тому числі у Польщі й Україні, як децентралізація. Це особливо важливо на тлі усталеної в політичній науці позиції, згідно із якою, наприклад, децентралізація та система місцевого самоврядування можуть обґрунтовуватись і виявлятись на підставі припущення про те, що прийняття рішень на локальному рівні є надзвичайно важливим у контексті компенсації громіздких і не завжди респондуючих процедур прийняття рішень у центрі [445]. Проглядається це у тому, що саме завдяки локальній політичній участі у контексті процесів децентралізації відбувається підтримка «реалістичного» розвитку, який отримує підтримку населення. Хоч, на противагу, навіть на локальному рівні зовсім не усунуто можливостей зловживання політичною відповідальністю та обмеження рівня політичної участі громадян [364; 541]. Усе це поставило на дослідницький порядок денний, у тому числі в дисертаційній роботі, проблематику місцевого самоврядування, децентралізації і адміністративно-територіального

устрою як окремішнього аналітичного фокусу політичної участі на локальному рівні, передусім у Польщі й Україні. Хоча, з іншої сторони, зовсім не всі перелічені проблеми безпосередньо досліджуються саме крізь призму політичної участі на локальному рівні.

У цьому контексті, але обабіч загальнотеоретичних доробків на тему місцевого самоврядування, для дослідження системи й особливостей формування і функціонування органів місцевої влади в Польщі у дисертаційній роботі було використано наукові доробки таких головно польських вчених, як Я. Бартковські [348], Б. Гончарц [443], Х. Іздебські [465], Я. Кімбалл [486], М. Кулеша [496–498], А. Левітас [509], М. Лещинські [508], М. Мишлівец [548], С. Міхаловські й А. Павловська [533], Є. Регульські [587–591], М. Саковіч [598–600], А. Скібінські і М. Зволак [611], М. Якуб'як [467] й інші, а також таких українських науковців, як С. Байрак [13; 15; 18], В. Бортніков [39], О. Бровко [44–48], В. Грובה [80], П. Гураль [84], З. Долецький і П. Матий [96], М. Камінські [132], К. Кобельська [141], М. Петришина й О. Колодязний [226], Л. Прокопенко й І. Шумляєва [240], О. Фролов [309], А. Чиркін [324], Н. Шпортюк [328; 329] тощо. Своєю чергою, аналогічна проблематика у випадку України, в тому числі у зрізі процесів децентралізації, була найкраще розкрита на підставі апелювання до досліджень таких вітчизняних науковців, як Г. Абасов [1], Н. Абрамчук [2], І. Архипенко [11], О. Бабінова [340], М. Баймуратов [12], Т. Барановська [20], О. Батанов [22; 24], А. Бортнікова [42; 43], С. Возний [62], П. Ворона [66], В. Гапоненко [70], А. Глипка [74; 75], Р. Гринюк та М. Примуш [79], В. Грובה [81], П. Гураль [84], І. Дегтяр'єва [87], С. Діордіца [94], І. Дробуш [112], О. Звіздай [122], М. Ільницький [127], Б. Калиновський [131], Л. Касинюк [135], Ю. Коваль [145], Т. Котенко [156], В. Кравців та П. Жук [158], В. Малиновський [192], Л. Пронько, Т. Колесник і А. Самборська [582], С. Рибалка [270], Є. Садикова [276], О. Сергєєва [279], В. Чумак та І. Шевляков [382], С. Янішевський [332] й інші. Відповідно, в означеному контексті треба наголосити, що рівень розкриття проблематики місцевого самоврядування, децентралізації й адміністративно-територіального устрою як фокусу політичної участі на локальному рівні у Польщі й Україні є достатнім і повинен сприяти всеосяжному охопленню предметного фокусу дисертаційної роботи.

Додатково забезпечується це і тим, що запропонована дослідницька проблематика опирається на цілком достатню нормативно-правову базу, яка окреслює параметри й опції

формування та функціонування органів місцевого самоврядування, а відтак і почасти форми та вияви локальної політичної участі в Польщі й Україні. Так, основи політичної участі громадян Польщі, як на національному рівні, так і в діяльності органів місцевого (територіального) самоврядування, визначає передусім Конституція Республіки Польща від 1997 р. зі змінами і доповненнями [489]. Також політичну участь в Польщі, щоправда більш побіжно, регулюють чи раніше регулювали й інші національні законодавчі акти, зокрема: закон «Про об'єднання» від 7 квітня 1989 р. (надавав право на висловлювання з приводу громадських справ); закон «Про місцеве самоврядування» від 8 березня 1990 р. (на його підставі мешканці гмін отримали право приймати «рішення шляхом загального голосування (виборів чи референдуму) або через органи гмін» (ст. 11 закону); такі рішення могли стосуватись питань самооподаткування громадян на громадські цілі, дострокового розпуску рад гмін, а також усіляких важливих справ гмін (ст. 12 закону); було встановлено, що референдум організовується на підставі подання ради гміни чи хоча би 10 відсотків мешканців гміни, що можуть брати участь у голосуванні, причому референдум міг вважатися таким, що відбувся, лише якщо у ньому брало участь щонайменше 30 відсотків виборців гміни (ст. 13 закону)); закон «Про зібрання» від 5 липня 1990 р. (було врегульовано, що для статусу зібрання потрібно щонайменше 15 осіб, скликаних із метою спільного висловлення позиції (ст. 1 закону)); закон «Про політичні партії» від 28 липня 1990 р. (у ньому політичну партію було визначено як громадську організацію, котра бере участь у суспільному житті шляхом «впливу на формування державної політики та реалізацію влади» (ст. 1 закону)); закон «Про гмінний референдум» від 11 жовтня 1991 р. (у ньому регламентовано, що мешканцям гміни – громадянину, групі громадян, місцевим організаціям партій або громадській організації – надано право виступати із ініціативою про проведення референдуму, з метою прийняття рішень на локальному рівні або впливу на процес їхнього ухвалення (ст. 7 закону)); закон «Про радіо та телебачення» від 29 грудня 1992 р. (гарантував партіям, національним організаціям профспілок та об'єднань працедавців доступ до державного радіо і телебачення задля «представлення позиції з ключових державних справ» (ст. 23 закону)); закон «Про референдум» від 9 червня 1995 р. (встановлено, що Сейм (нижня палата польського парламенту) міг ініціювати референдум з власної

ініціативи та на підставі подання Сенату (верхньої палати парламенту), Ради Міністрів (уряду) або групи громадян – щонайменше 500 тис. осіб (ст. 5 і 6 закону)); закон «Про загальнодержавний референдум» від 14 березня 2003 р.; закон «Про політичні партії» від 27 червня 1995 р. (в якому радикально ускладнено правила реєстрації партій та обмежено політичну участь громадян (ст. 3 закону)); закон «Про реалізацію законодавчої ініціативи громадянами» від 24 червня 1999 р. (право законодавчої ініціативи надано групі із щонайменше 100 тис. громадян (ст. 2 закону), представники яких мають право брати участь у роботі парламенту (ст. 14 закону)); закон «Про місцевий референдум» від 15 вересня 2000 р. (надано право на проведення референдумів не лише мешканцям гмін, а також і мешканцям повітів і воєводств (ст. 4 закону)); закон «Про громадську і волонтерську діяльність» від 24 квітня 2003 р. (визначено правові рамки формування та функціонування неурядових організацій); закон «Про лобювання у ході становлення права» від 7 липня 2005 р. (створено можливість проведення громадських слухань по проектах законів або розпоряджень (ст. 8 і 9 закону)) [290, с. 634]. Також у Польщі як країні Європейського Союзу (ЄС) задіяно і міжнародно-правові акти, які сприяють локальній політичній участі, зокрема: рекомендація Rec(2001) 19 Комітету міністрів Ради Європи «Про участь громадян у місцевому публічному житті» від 6 грудня 2001 р. [269]; «Кодекс кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішень», прийнятий Конференцією міжнародних неурядових організацій Ради Європи 1 жовтня 2009 р. [149].

Що ж стосується України, то в нашій державі нормативно-правова база, яка окреслює параметри й опції формування та функціонування органів місцевого самоврядування, а відтак і форми та вияви локальної політичної участі, є значно обмеженішою порівняно з польською, однак все-ж неодмінно наявною. Цілком очевидно, що основи політичної участі громадян України на національному рівні і рівні органів місцевого самоврядування визначає передусім Конституція України [155] від 28 червня 1996 р. з відповідними змінами та доповненнями. Своєю чергою, базовим нормативно-правовим актом для місцевого самоврядування у нашій державі є закон «Про місцеве самоврядування в Україні» [255] від 21 травня 1997 р. Діяльність депутатів місцевих рад докладно регламентує закон «Про статус депутатів місцевих рад» [261] від 11 липня 2002 р. Порядок ж формування і функціонування органів самоорганізації населення на рівні місцевого самоврядування

визначає закон «Про органи самоорганізації населення» [258] від 11 липня 2002 р., а натомість порядок виборів голів місцевих рад і депутатів сільських, селищних, міських, районних й обласних рад раніше регламентував лише закон «Про місцеві вибори» [256] від 14 липня 2015 р., а сьогодні (починаючи з місцевих виборів 25 жовтня 2020 р.) головно регулює «Виборчий кодекс України» [57] (зокрема його «Книга четверта») від 19 грудня 2019 р. Важливо й те, що основним законодавчим і нормативно-правовим підґрунтям нещодавно ініційованих в Україні процесів адміністративно-територіальної реформи та децентралізації, які стосуються локальної політичної участі у нашій країні, є закон «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [250] від 5 лютого 2015 р. Своєю чергою, із діяльністю політичних партій та громадських організацій у різних формах політичної участі на рівні органів місцевого самоврядування безпосередньо пов'язані такі нормативно-правові акти, як закон «Про громадські об'єднання» [249] від 22 березня 2012 р. та закон «Про політичні партії в Україні» [259] від 5 квітня 2001 р. Не потрібно залишати поза увагою також такий цінний нормативно-правовий акт, як закон «Про звернення громадян» [254] від 2 жовтня 1996 р., та зміни і доповнення до нього від 2 липня 2015 р., які стосуються таких форм політичної участі, як електронні звернення та електронні петиції [246]. Разом із цим, у дисертаційній роботі використано численні підзаконні акти, котрі стосуються локальної політичної участі в Україні, насамперед постанови і типові положення Кабінету Міністрів України [252; 253; 304]. Цих актів достатньо для аналізу політичної участі на локальному рівні, однак вони потребують деталізації, зокрема у порівнянні й з огляду на ситуацію в сусідній Польщі.

За аналогією з джерельно-історіографічною базою дослідження, доволі складною та неоднозначною у дисертаційній роботі є також і методологічна база дослідження. Це головно зумовлено тим фактом, що означена наукова проблематика локальної політичної участі й досі не стала цілком самостійною та окремішньою, а відтак у своїй методології вона часто наслідує методологію аналізу й порівняння політичної участі як такої, тобто політичної участі на національному рівні, а також методологію аналізу інститутів і систем місцевого самоврядування. З огляду на це і враховуючи зауваження, висловлені у вступі до дисертаційної роботи, очевидно, що в розвідці було застосовано широкий масив методів дослідження, які доцільно звести у такі структурні групи, як

загальнофілософські, загальнологічні чи загальнонаукові методи (передусім індукція, дедукція, синтез, аналіз, узагальнення, абстрагування й аналогія), а також емпіричні (зокрема різні види опитувань і спостережень та формалізований і неформалізований аналіз документів), специфічні (передусім вертикальний і горизонтальний ситуаційний аналіз [10, с. 55], мережевий аналіз [230, с. 478–479], емпіричний кейс-стаді [299, с. 19–20], аналіз публічної політики [230, с. 496–497]) чи спеціальні методи політології та інших наук, серед яких особливе місце займають порівняльно-політологічні методи (горизонтальні і вертикальні порівняння, порівняння одинарних випадків, бінарні та рідше регіональні порівняння, крос-темпоральні та еволюційні порівняння). Така широта методів зумовлена тим фактом, що представлене дослідження є передусім політологічним, а політична наука як така не лише має власну (хоча й лімітовану) методологію – як систему принципів та засобів конструювання різних політичних теорій і різних рівнів систематизації політичного знання [78, с. 9], – але й послуговується методологією інших, головню суспільних, наук. З іншої сторони, дисертація значною мірою є інтегральною та крос-дисциплінарною, що також впливає на діапазон її дослідницької методології.

Що ж стосується методологічних підходів, які було використано у дисертаційній роботі, то вони також є доволі різноманітними, адже відрізняються своєю різністю у спрямованості на досліджуваний об'єкт і предмет [233, с. 409], який, як вказано вище, не повністю є самостійним, а значною мірою ґрунтується на методологічних підходах аналізу політичної участі як такої та феномену місцевого самоврядування й урядування загалом. У цьому контексті примітно, що в роботі було застосовано такі теоретико-методологічні підходи, як структурно-функціональний і системний (для структуризації і систематизації різноманітності взаємозв'язків, ролей і функцій між різними типами, формами й рівнями політичної участі і варіативними опціями, механізмами, щаблями й рівнями урядування та організації політичної системи (в тому числі на рівні їхніх соціальних, політичних й управлінських структур і складових) – як загальнотеоретично, так і емпірично у випадку Польщі й України), діяльнісний і біхевіоральний (для з'ясування та систематизації взаємозв'язку між різними видами, формами й цілями політичної діяльності/поведінки окремих індивідів і груп та феноменом і результатами політичної участі – як загалом, так і на локальному рівні, в тому числі у Польщі та Україні),

історичний (для вивчення політичних феноменів, явищ, інститутів і процесів, дотичних до локальної політичної участі, у їхньому послідовному й хронологічному розвитку, зокрема на різних етапах поступу місцевого самоврядування в Польщі та Україні), соціологічний і культурологічний (для виявлення не тільки статичної, але й динаміки політики та політичних інтересів, політичної участі, політичної культури, соціально-економічної структури тощо, зокрема значення і ролі соціальних, суспільно-політичних та політичних груп у політичному процесі й боротьбі за владу, в тому числі на рівні локальної політики й органів місцевого самоврядування у Польщі і Україні), нормативно-ціннісний (для окреслення сутності та результативності локальної політики і різних форм політичної участі на місцевому рівні, зокрема в Польщі й Україні, крізь призму категорій і цінностей користі, мотивованості, активності, загального блага, справедливості, конструктивізму тощо), юридичний (для простеження впливу державницької традиції і державно-правових та політичних інститутів на формування й функціонування органів місцевого самоврядування та форми і вияви локальної політичної участі в Польщі й Україні), але передусім порівняльний чи компаративістський (для вертикального й горизонтального зіставлення [97, с. 127], головню у формі кейс-стаді чи бінарного порівняння тощо, подібностей та відмінностей [134; 142, с. 59] поміж атрибутами, характеристиками, формами, причинами, наслідками тощо локальної політичної участі).

Водночас головними чи парадигмальними теоретико-методологічними підходами дисертаційної роботи було обрано інституціоналізм («старий» інституціоналізм) та неоінституціоналізм («новий» інституціоналізм), а також їхні методологічні різновиди. Річ у тому, що саме завдяки ним феномен (а можливо й інститут) локальної політичної участі, як теоретико-методологічно, так і практично-емпірично (тобто в Польщі та Україні), було проаналізовано крізь призму поведінки/участі громадян, ролі формальних і неформальних політичних інститутів та політичних систем (передусім держави), а також відносин між ними [230, с. 14–16]. На підставі цього було уможливлено вироблення висновку про вплив місцевого самоврядування та локальної політичної участі на функціонування політичних систем (держави) на місцевому й національному рівнях тощо – в цілому і, зокрема, у випадку Польщі й України, але це було зроблено у наступних структурних частинах дисертаційної роботи.

1.2. Концептуалізація, теоретизація, функції, особливості й форми політичної участі на різних рівнях політичного процесу й урядування

Розгляд та систематизація джерельно-історіографічної і теоретико-методологічної бази дослідження політичної участі як такої у політичній та інших науках засвідчує, що виокремлена наукова категорія і проблематика доволі по-різному теоретизується і концептуалізується, а відтак наділяється варіативними принципами, особливостями і виявами. Відтак щоб зрозуміти предмет і сутність політичної участі як такої, потрібно розкрити та проаналізувати власне зміст поняття «політика». Загальновідомо, що в англійській мові із цього приводу застосовують такі терміни, як «polity», «polісу» та «polіtics». З поняттям «polity» зазвичай пов'язують інституціональний вимір політики. Категорія «polісу» типово відображає політичні потреби, цінності, цілі, програми, доктрини, інтереси, а також все те, що спрямоване на з'ясування процесу ухвалення політичних рішень. Врешті, з поняттям «polіtics» пов'язують політичне волевиявлення, що має інтелектуальні, вольові, оціночні та соціально-психологічні форми, а також процес зіткнення чи пересікання суб'єктів соціальних інтересів, залучених у політичні відносини. Враховуючи це, очевидно, що означені категорії умовно корелюють із такими вимірами політики, як її форма, зміст і процес (відносини) [231, с. 7]. Це важливо, бо саме з огляду на це вчені констатують, що об'єктом політичної науки є політична сфера громадського життя, а також політика, орієнтована на ухвалення рішень щодо соціальних суб'єктів та реалізацію таких рішень за допомогою застосування влади. Відтак, з однієї сторони, характер влади та її обсяг зосереджені у певній соціальній групі/групах, а політичні рішення, з іншої сторони, залежать від громадського вибору [231, с. 8]. Своєю чергою, предметом політичної науки у такому розрізі головно постає політика як діяльність соціальних суб'єктів з приводу представлення і реалізації своїх інтересів та цілей і вироблення та вибору через владу обов'язкових рішень [231, с. 8–9].

Усе це суто теоретично означає, що політика є інструментом саморегуляції будь-якого суспільства і відтак за своєю суттю спрямована на його благо. Хоча, на противагу, реальний політичний процес іноді засвідчує про протилежне, але історично прогрес все-таки сприяє досягненню соціального блага [231, с. 8–9]. Це помітно на тлі розуміння,

що до сфери політики і політичного залучено практично всі аспекти соціального життя, через що політична наука сьогодні оперує безліччю понять і категорій, одним з яких є «політична участь». Хоча, на противагу, у цьому контексті вкрай важливо, що вибір основних понять та категорій політичної теорії і навіть методології політичної науки конвенціональний, але не довільний, оскільки він ґрунтується на принципах цілісності, несуперечності, системності та практичності елементів конструйованої теорії [231, с. 9].

Важливість виокремлення та категоризації поняття «політична участь» головно зумовлена, як зауважує К. Іщейкін, тим фактом, що ступінь та характер залученості індивіда до політичного життя та процесу безпосередньо визначаються важливими для нього причинами, але найперше чинниками та сутністю участі у політиці. Відповідно, як продовжує дослідник, розуміння факторів політичної участі є принципово важливим для пояснення сутності та природи політики, а відтак і для тлумачення ролі окремої людини чи груп людей у політиці [129, с. 26]. Цю позицію підтверджує Ю. Біденко, що вказує, що у політології політичну участь розглядають як спосіб залучення громадян до управління державою на різних рівнях урядування і з певного кола питань й часто тлумачать як явище, яке може підвищити рівень довіри до представництва і управління на місцевому та державному рівнях [30, с. 51]. Однак чи не найбільше оправдане таке розуміння і такі підстави доцільності виділення та дослідження політичної участі тим фактом, що демократія відзначається та послуговується різноманітністю механізмів участі громадян в опрацюванні і пропонуванні політики та здійсненні державної влади. З цього приводу Ю. Древаль зазначає, що постійна політична чи суспільно-політична участь не лише дозволяє конкретизувати запити громадян, а й забезпечує формалізовану підставу для встановлення дієвих зв'язків між публічною владою та громадськістю. Відтак на цьому тлі, доповнює вчений, простежується гармонійний взаємозв'язок між демократією участі (учасницькою чи партисипаторною демократією) і представницькою (репрезентативною) демократією, оскільки, на противагу, відособлення таких феноменів неодмінно стримує повноцінний розвиток демократичного врядування [111, с. 208].

Окреслену вище тезу деталізують теоретики феномену громадської/політичної участі як неодмінного індикатора демократії. Наприклад, В. Солових, Л. Радіонова і Г. Каротеева зазначають, що широка участь громадськості (громадська участь) постає

невід’ємною ознакою демократії участі (учасницької демократії), яка є свідомою та активною участю громадян у формуванні, розробці та здійсненні адміністративних, управлінських і загалом державних рішень [291]. Подібним чином польська дослідниця М. Мусял-Карг зазначає, що, розширюючи громадську участь, тобто поглиблюючи безпосередню/пряму демократію, відбувається поглиблення громадянської, політичної та моральної свідомості [545, с. 47–48]. Відтак констатовано, що під громадською або громадянською участю треба мати на увазі найменш політизовані форми політичної участі, тобто не просто участі населення, а саме участі громадян країни. Річ у тому, як зазначає Н. Ротар, що якщо при аналізі політичної участі голосування виступає як центральна й основна форма, то під час використання категорії «громадянська участь» голосування радше є однією із найменш дієвих і навіть несуттєвих форм участі [275, с. 32]. Усе це означає, як зауважують А. Машковська та К. Штоп-Рутковська, що громадська чи громадянська участь є важливим елементом дискусії про стан демократії та процес демократизації у кожній релевантній країні, особливо на тлі того, що в багатьох країнах світу сьогодні все частіше говорять про кризу, «дефіцит» чи «ерозію демократії» [530, с. 5].

Суто концептуально, як вказує І. Капса, громадська чи громадянська участь у сьогоднішньому світі традиційно повинна сприйматись як участь громадян у процесі й ході вироблення, прийняття і втілення на практиці політичних рішень [479, с. 79–80]. Це вписується у зауваження деяких вчених про те, що участь громадськості найчастіше передбачає розвиток виборчих систем і різних виборчих форм залучення громадян у широкому діапазоні процесів прийняття рішень з питань державного управління та з соціальних, економічних і культурних питань тощо [291]. Доповнюється це зауваженням інших дослідників про те, що громадська чи громадянська участь є процесом, у якому громадяни мають змогу безпосередньо впливати на рішення органів державної влади, а опосередковано – контролювати їх, особливо якщо такі рішення прямо чи непрямо зачіпають інтереси громадян. Примітно, як зазначає Т. Кравченко, те, що такий тип участі різниться від традиційної політичної участі громадян у виборчому процесі та здійснюється зовсім чи частково іншими способами і методами, оскільки громадяни мають змогу брати участь у наглядовій та регулятивній діяльності на ранній стадії, а відтак активніше залучені до процесів безпосереднього здійснення прийнятих рішень [161].

Хоча, на противагу, К. Нізьолек стверджує, що громадська, громадянська, публічна чи суспільна участь (як умовні синоніми) є значно ширшою і всеохоплюючою за своїм сенсом, оскільки по максимуму вона передбачає той факт, що громадяни повинні брати участь у формуванні суспільного життя і діяти на благо громади [556, с. 35]. Тим не менше, В. Солових, Л. Радіонова та Г. Каротєєва акцентують увагу, що громадська участь не рівна і не синонімічна суспільній участі, оскільки друга на відміну від першої включає обговорення і процес прийняття рішень неприбутковими громадськими організаціями та громадськістю в цілому (особливо на локальному рівні), а також контроль над ними. Інакше кажучи, наголошують науковці, суспільна участь головно характеризується процесом залучення громадян до участі в діяльності громадських організацій та ініціатив для вирішення супутніх проблем і реалізації певних переваг без підтримки держави [291].

Врешті-решт, цілком або значною мірою відокремленим феноменом у даному розрізі є категорія «політична участь». Ця категорія, зі слів Н. Ротар, розуміється як вплив громадян на процес функціонування політичної системи загалом і формування й діяльність певних політичних інститутів, а тому й на процес прийняття політичних рішень ними. Відтак поняття політичної участі безумовно: окреслює дії громадян щодо санкціонування процесів делегування повноважень; визначає дії громадян, спрямовані на підтримку діяльності кандидатів і політичних партій у виборах; обрисовує участь громадян/людей у формуванні та функціонуванні різних партій та груп інтересів; виявляє політичну суб'єктивність громадян у політичному дискурсі на виборах та між виборами [275, с. 19]. Схожої думки дотримується Г. Вонсович, який під політичною участю розуміє безпосередню або опосередковану участь громадян у розробці, прийнятті та реалізації на практиці певних політичних рішень або політичних курсів і програм [64, с. 110]. Відтак дослідник констатує, що політична участь дає змогу формувати і виявляти політичний потенціал будь-якого суб'єкта влади та владних відносин. Крім того, у нестабільних політиях політична участь безумовно є способом розв'язання конфліктів та подолання апатії й політичного відчуження. Узагальнено це означає, що політична участь є або ж може бути ефективним механізмом політичної соціалізації, політичної адаптації, політичної ідентифікації, політичної інтеграції і політичної змагальності [64, с. 110]. Водночас, як обґрунтовує С. Вовканич та низка інших науковців, політична участь

найперше є одним з найбільш важливих й іманентно демократичних інститутів. Вона сприяє виконанню основних функцій політичної системи – виявлення, формування і вираження інтересів її громадян. Також вона є критерієм якісної особливості політичної системи і представляє політичну систему, політичні інститути, відносини між ними та їхні різні соціальні і економічні вигоди й інтереси, національні традиції і політичну культуру [61]. Доповнюється це зауваженням Н. Ротар, що інтенсивність та наслідки різних форм політичної участі визначають процедурні і функціональні характеристики й різновиди політичних систем і особливості політичної культури соціумів [275, с. 33].

З цього приводу М. Чемшит аргументує, що у сучасній політичній науці треба виокремлювати кілька підходів стосовно розуміння функцій політичної участі, серед яких найважливішими від подає три [323, с. 237]. Згідно з першим підходом, політична участь сприяє легітимізації політичної системи, адже підтримує чинний у ній формат і тип політичного режиму та систему влади. Згідно із другим підходом, політична участь – це процес трансферу інтересів різних соціальних груп та окремих людей певним політичним інститутам, які розробляють і приймають політичні рішення. І, врешті-решт, згідно із третім підходом, важливою є така функція політичної участі, як вербування чи рекрутування представників політичних еліт або політичної еліти загалом, а відтак і генерування каналів вертикальної мобільності у системі [323, с. 237]. З огляду на це, як зазначає С. Вовканич, магістральними чинниками, на які опирається практика реальної політичної участі, постають характеристики суб'єкта політичної участі, а також умови, за яких політична участь відбувається, і загальні особливості політичної системи, в рамках яких вона має місце, тощо [61]. Саме у цьому контексті, як констатує Н. Ротар, особливої уваги набуває визначення суті політичної участі, сформульоване у різноманітних теоріях демократії та демократизації [275, с. 34].

У цьому розрізі особливо розвитку набула передусім західна політична наука, в якій зроблено чимало спроб скорелювати чи поєднати, з однієї сторони, різні моделі і концепти демократії (передусім концепти реагуючої або представницької (з англ. responsive або representative), учасницької (з англ. participatory) і деліберативної (з англ. deliberative) демократії) та, з іншої сторони, різні аспекти сутності і форм політичної участі, на підставі чого дослідники запропонували різні концептуалізації та наслідки

останньої [535; 631]. Це важливо на тлі вже узвичаєної прогалини політичної науки, коли одні теоретики і практики демократії (так званої «учасницької демократії») апелюють до неї та апробують її головню у категоріях збільшення політичної участі, а інші (в рамках так званої «реалістичної демократії») – в категоріях, які не мають відношення до сутності та рівнів політичної участі [558, с. 5; 578, с. 4–5]. Посилюється така вада і тим фактом, що деякі науковці апелюють і до нормативної суті, і до емпіричних виявів політичної участі в умовах демократії або як передумови і наслідку демократії, однак у своїй аналітиці фокусуються винятково або на одному, або на іншому [650]. Відповідно, лише відносно нещодавно західні політологи почали апелювати до феномену політичної участі як до «неспотвореного представництва» [652], про яке потрібно розмірковувати і нормативно/теоретично, і емпірично/аналітично, хоча, як зазначають критики такого підходу, це й деякою мірою виключає, лімітує чи навіть спотворює інші магістральні поняття в теорії демократії [526]. Відтак суть політичної участі в різних теоріях демократії сформульована по-різному [455], оскільки ці теорії є радше не взаємодоповнюючими, а паралелізованими і самодостатніми [605, с. 235], а тому про них треба говорити окремо.

Так, у рамках реагуючої чи представницької моделі або теорії демократії політичну участь традиційно розуміють як впливаючі, посередницькі та мотивуючі уподобання, потреби, спроби й дії громадян з приводу прийняття політичних рішень і здійснення політичного процесу, на які повинна реагувати державна/політична влада і загалом політична система [388, с. 2; 539, с. 78]. Це вписується у зауваження С. Верби і Н. Ні про те, що політична участь стосується лише тієї діяльності/активності окремих громадян, яка спрямована на вплив на уряд/владу, зокрема через вибір державного, адміністративного та управлінського персоналу або через вплив, який робить такий персонал на політику загалом [650, с. 2]. Крім того, це кореспондується з думкою вчених про те, що політична участь – це інструментальний акт та механізм представництва, за допомогою якого громадяни намагаються змусити політичну систему і політичні інститути відповідати їхній волі [649, с. 1]. Зважаючи на це, частково елітистське і репрезентативне, розуміння політичної участі, такий підхід щодо її тлумачення переважав і досі переважає майже впродовж усієї історії розвитку політичної науки й теорій демократії. Більше того, саме в рамках окресленої парадигми зроблено первинну концептуалізацію політичної

участі, зокрема ще в 60–70-х рр. ХХ ст. [475, с. 42; 651, с. 46], а також продовжено наукові пошуки й надалі [370, с. 737–738; 549, с. 1–3; 578, с. 16; 652, с. 37]. І це зручно, бо в рамках означеного підходу політична участь на практиці легко структурується, адже зазвичай виявляється у міжпартійній і загалом політичній змагальності, головно під час виборів як основного засобу реагування політичної системи [387; 402; 540], хоч і уможливлена, як «непряма дія з приводу результатів політики» [631], також і «за рамками голосування та передвиборчої діяльності» [650, с. 2]. У такому розрізі політична участь не надає громадянам можливості самостійно визначати політичні результати і приймати політичні рішення.

Натомість у рамках учасницької теорії або моделі демократії політичну участь типово трактують як пряме та безпосереднє прийняття рішень або залученість до прийняття рішень зацікавлених осіб і груп [444, с. 259]. Із цього приводу відомим є зауваження Дж. Сарторі [602, с. 113] і К. Пейтмен [568, с. 67–71], згідно з яким навіть етимологічно термін «участь» у демократичному контексті неодмінно стосується акту особистої участі людини у процесі прийняття політичних, адміністративних чи управлінських рішень. Це означає, що у такому випадку влада та вплив окремих індивідів не делегуються тим або іншим їхнім представникам, хоча й на них також неодмінно чиниться вплив [549, с. 19], а натомість здійснюються безпосередньо індивідами. Інакше кажучи, політика в режимі участі розуміється передусім як «самоврядування громадянами, а не представницьким урядом» [342, с. 151]. Тим не менше, таке розуміння політичної участі не треба тлумачити як аргумент на користь скасування всіх представницьких інститутів та форм політичної участі. Натомість у реальному політичному процесі прихильники учасницької теорії демократії пропонують розширити діапазон можливостей безпосередньої політичної участі громадян, зокрема за рахунок створення і наповнення нових арен змагальності й політичного процесу за рамками традиційної представницької системи, хоч головно на мікрорівні, локальному/місцевому рівні чи в рамках субнаціонального процесу [342; 444, с. 260; 568]. Відповідно, сутність політичної участі полягає в тому, щоб люди більше брали участь у розв'язанні проблем місцевої громади, навіть якщо це в ширших рамках, ніж у представницькій демократії [631].

Врешті, у рамках деліберативної/дорадчої теорії або моделі демократії політичну участь зазвичай визначають як політичну комунікацію і дискусію чи деліберацію. Таке

окреслення політичної участі ґрунтується на зауваженні теоретиків деліберативної демократії про те, що уподобання людей у рамках політичного процесу не є фіксованими й екзогенними [365; 415; 448; 450], що особливо важливо на тлі вже узвичаєного в теорії демократії висновку, за яким метою демократії повинне бути об'єднання індивідуальних переваг у раціональний колективний вибір [539, с. 75–78; 547]. Але, як вказує Дж. Фірон, представники моделі деліберативної демократії по-різному трактують феномен деліберації, бо в одному випадку наполягають, що обговорення і дискусії повинні бути колективними, а в іншому випадку допускають індивідуальний ухил деліберації [416, с. 61]. Іншим спірним є питання про те, чи деліберація є способом прийняття політичних рішень «з допомогою аргументів» [415, с. 8] або винятково процесом, з допомогою якого формуються думка, індивідуальні та колективні переваги з приводу того чи іншого рішення [381, с. 171]. У рамках розв'язання таких дилем Я. Теорелл, зауважує, що обговорення і деліберація як такі не можуть бути ендогенними [631], адже вони спрямовані на інших учасників дискусії та досягнення певного результату, зокрема прийняття політичних рішень [416, с. 63]. Відтак брати політичну участь у явищі чи процесі означає брати участь у певних колективних заходах та деліберації – політичній дискусії (процесі формування думок) – із їхнього приводу [405]. Інакше кажучи, це означає, що участь громадян у будь-яких прямих формах прийняття рішень по суті відбувається саме завдяки участі громадян у політичних дискусіях – деліберації. Хоча, на противагу, дискусії, спрямовані на формування колективної думки, можуть відбуватись, навіть якщо за їхнім результатом не приймають колективні рішення. Відповідно, політична участь у цьому контексті трактується не як безпосередня участь у владі та прийнятті рішень, а як обговорення та спосіб з'ясувати, що сказати з цього приводу [415; 449], і як спроба впливу на тих, хто має право голосу з приводу рішень у системі влади [535; 631].

Три перелічені перспективи трактування взаємозв'язків теорій/моделей демократії і сутності політичної участі в кожній з них пересікаються у площині з'ясування рівня, обсягу, впливовості та причин політичної участі у реальному політичному процесі тієї чи іншої демократії, принаймні в категоріях «найкращих» чи «справедливих» результатів участі, які «можуть принести найбажаніші наслідки» [352, с. 20], а також «сумарної прогнозованої ефективності» [507; 658] і «переліку форм» [601, с. 337] участі. Однак з

цього приводу Я. Теорелл зазначає, що аналізовані теорії/моделі демократії відрізняються в тому числі й тим, яким наслідкам політичної участі вони віддають перевагу і яким чином вони аргументують, що той чи інший формат політичної участі є бажанішим. З огляду на це, встановлено, що у контексті обсягу та впливовості політичної участі: реагуюча чи представницька демократія вимагає головно реакції політичної системи стосовно рівного захисту інтересів громадян; учасницька демократія сфокусована на потребі політичного саморозвитку особистості; деліберативна демократія апелює до легітимності самої демократичної системи [631]. Що ж стосується причин та ефективності політичної участі, то ситуація є наступною: реагуюча чи представницька демократія бажаним ефектом політичної участі вважає рівний захист інтересів людей і системи; учасницька демократія акцентується на потребі перетворення та врахування особистих якостей людини і громадянина або їхньому політичному саморозвитку; деліберативна демократія сконцентрована на сутності і виявах морального задоволення політичним процесом і суб'єктивній легітимності влади у політичній системі. Хоч, як синтез, всі три демократії процедурно апелюють до справедливості з погляду політичної участі.

Відповідно, загалом та переважно це означає, що з демократичної точки зору політична участь громадян вважається цінним і невід'ємним елементом демократичного громадянства і демократичного процесу прийняття рішень, оскільки вона позитивно впливає на якість демократії як такої, зокрема: сприяє включенню окремих індивідів до політичного процесу, а також їхній політичній соціалізації і зростанню рівня їхньої політичної компетентності; заохочує громадянські навички і чесноти, зокрема свободу і відповідальність, законослухняність і справедливість; сприяє виробленню раціональних, інтегративних, колективних і публічних рішень; підвищує інтегративність і легітимність політичного процесу та його результатів тощо [517; 534; 535, с. 477–481; 629, с. 191]. Хоча, на противагу, деякі форми та вияви політичної участі, особливо масової і серед «нижчих» соціально-економічних класів, негативно і навіть небезпечно позначаються на консенсусних цінностях та параметрах демократичного режиму, а відтак можуть навіть сприяти автократичним ідеям та діям [387, с. 89; 602]. Доповнюється ситуація тим, що серед варіативних моделей/теорій і практик демократії сьогодні, особливо в умовах надлишку лібералізму [535], все частіше критикують саме представницьку

демократію, у рамках якої в реальному політичному процесі ускладнюються структури та процедури прийняття політичних рішень і знижуються функції представництва основних, призначених для цього, агентів виборців, а натомість для подолання відчуження людей [583, с. 338–340] назріває потреба додаткових форм політичної участі [376].

Обабіч взаємозв'язку різних теорій демократії і демократизації та різних форм і виявів політичної участі, зацікавленість останньою, як відзначає М. Куницький, може також бути схарактеризована низкою інших структурних показників і компонентів, у тому числі: усвідомленням суб'єктами політики та участі ціннісно-ідеологічних вподобань, внутрішньо-психологічного ставлення до політичного процесу й інтересів до політичної сфери; ідентифікацією суб'єктами політики та участі себе із певною політичною організацією, передусім партією чи громадським об'єднанням; наявністю у суб'єктів політики й участі довіри/недовіри до політичної системи чи політичної влади або окремих політичних інститутів; різноманітними «ресурсами участі» різних суб'єктів політики (часом, можливостями й іншими матеріальними і нематеріальними резервами, освітою, політичною грамотністю і компетентністю, вміннями, навиками і досвідом політичної участі й змагальності, доступом до інформаційно-комунікаційних джерел і мереж, належністю до партій, громадських організації або рухів, релігійно-етичними поглядами, родинно-династичними зв'язками, знайомствами й іншими типами соціальних зв'язків); політико-психологічними властивостями та характеристиками індивіда і його психологічним типом (зокрема, авторитарним або демократичним, конформістським або громадянським, пасивним або активним тощо); різними джерелами активності суб'єктів політики й участі (мотивами та мотивацією, котрі визначають напрямок і тривалість політичної діяльності/активності) [171, с. 22]. Це, як підсумовує Л. Собков'як, означає, що політичну участь воєдино komponують усі форми людської активності та поведінки, які мають місце на всіх рівнях суспільно-політичного життя (тобто на макро-, мезо- та мікрорівні) і які спрямовані на підтримку або ж повне чи вибіркоче протистояння/змагання. Причому таке протистояння може бути спрямоване проти: суспільної системи в цілому, тобто включно із політичною підсистемою та її нормативними, інституційними, біхевіоральними й аксіологічними аспектами; політичної еліти, правлячої групи чи груп, політичного лідера чи лідерів як елементів політичної

системи; окремих рішень інститутів влади – парламентських, урядових, самоврядних тощо – й влади загалом, а відтак і їхніх системних результатів [290, с. 632].

На цій підставі Д. Чемшит робить висновок, що, загалом будучи вкрай важливою за своїми базовими функціями у політичній системі, політична участь у різних умовах та конструкціях політичних і міжінституційних відносин, а також залежно від рівня їхнього поступу та чинного функціонального розвитку й модернізації відіграє доволі різну й неоднозначну роль, яка власне й детермінується і спрямовується параметрами політичної системи, а найперше реалізовуваним у ній політичним режимом. Приміром, констатує вчений, у консолідованих і стабільних демократіях роль політичної участі колосальна, адже вона надає громадянам змогу хоча й по-різному, однак впливати на формування й функціонування політичної системи та її інститутів. А натомість у тих політиях, які поточно модернізуються і трансформуються, політична участь має відносно низький вплив на хід прийняття та реалізації рішень, а також різниться у багатьох аспектах [323, с. 237]. Відповідно, продовжує вчений, визначення особливостей кризи політичної участі у тій або іншій транзитній системі повинно базуватися на обсязі її гіпотетичних і навіть еталонних функцій у демократичному режимі, особливо на тлі різних опцій та варіантів суспільно-політичного поступу тих чи інших держав. Відтак стверджується пряма залежність між виконанням політичною системою важливих і засадничих функцій політичної участі та вектором розвитку політичної системи у напрямі стабільності і демократизації, оскільки у зворотному випадку це зумовлює і провокує кризи політичної участі чи навіть політичні кризи [323, с. 237]. Причому важливо, що криза політичної участі у політичній системі в трансформаційний період безпосередньо підтверджується зміною обсягу самої політичної участі, навіть її недейсних і зовсім неефективних форм, не кажучи вже про форми узвичаєні та конвенціональні. З іншої сторони, криза політичної участі може бути спричинена проблемами легітимності влади, отримання влади політичною елітою й поширення і відображення інтересів громадянського суспільства. Тому для того, щоб політична участь сприяла демократії, її треба постійно розширювати та посилювати, а також диверсифікувати і заохочувати [323, с. 240].

Як зазначає Л. Собковьяк, такий теоретико-методологічний висновок значною мірою зумовлений розумінням постулату, згідно із яким кожна політична система та

кожний суб'єкт влади і загалом політики у своєму функціонуванні використовує різні ресурси, серед яких особливе місце належить політичній підтримці. Відтак одним із позитивних виявів підтримки є функціональна політична участь, завдяки якій власне й відбувається легітимізація політичної системи і суб'єктів влади, надання їм високого рівня політичного авторитету, котрі сумарно визначають чи принаймні впливають на їхню тривалість та ефективність. Натомість дисфункціональна політична участь типово спричиняє збільшення операційних витрат і ресурсів на реалізацію влади, а тому іноді викликає й супроводжує «ерозію» суб'єкта влади, політичної системи і політичного режиму [290, с. 631]. Саме тому М. Чемшит вважає, що для збереження демократичної визначеності політичної системи потрібно брати до уваги обсяги політичної участі, бо очевидно, що різкі зміни інтенсивності участі «вниз» чи «вгору» беззаперечно впливають на динаміку розвитку політичної системи і її демократизацію чи автократизацію. Це виявляється у коректуванні політичного курсу тієї чи іншої держави, з однієї сторони, та в кризі політичної участі чи загалом політичної системи, з іншої сторони [323, с. 236].

Водночас у цьому контексті зрозуміло, що варіативна динаміка та наслідки політичної участі в різних типах політичних систем доволі часто зумовлюються різними формами політичної участі, які сприяють або запобігають стабілізації і/чи демократизації політичних режимів. Інакше кажучи, це означає різні форми процесів політичної участі є невід'ємною частиною як демократії/демократизації, так і автократії/автократизації у рамках тих або інших політичних систем. Враховуючи та узагальнюючи різні і навіть відмінні форми, типи й моделі політичної участі, О. Мазур обґрунтовує, що найтипівішими з-поміж них є такі, як: участь і голосування на виборах як в своєрідному основному та найширшому аспекті залучення громадян до політики, причому не лише у демократіях; участь в дискусіях, обговореннях, панелях і суперечках з приводу законопроектів та політичних курсів; налагодження і використання різних приватних контактів громадян з політиками; кореспонденція з органами влади на різних рівнях урядування; участь у масових акціях, демонстраціях, страйках, протестах, бойкотах, пікетах, мітингах; залученість до збору голосів і підписів прихильників або ж супротивників певних політичних ініціатив й програм, в тому числі через їхнє обговорення; участь у формуванні і головно функціонуванні громадських організацій, профспілок, партій тощо [188].

Дещо іншу класифікаційну логіку представлено в рамках позиції, згідно з якою доцільно виокремлювати такі різновиди, форми та вияви політичної участі (у форматі «прикметників» політичної участі), як: інструментальна або автотелічна (за критерієм мотивації політичних дій і поведінки); добровільна і мобілізована (за критерієм автономії політичних дій і поведінки); активна і пасивна (за критерієм рівня активності політичних дій і поведінки); суспільно і партикулярно орієнтована (за критерієм мети політичних дій і поведінки); державна і недержавна (за критерієм адресата політичних дій тощо); аматорська і професійна (за критерієм професіоналізації політичних дій і поведінки); відповідна і невідповідна нормативній системі (за критерієм відповідності усталеним й апробованим інституційним нормам); конституційна і неконституційна, легальна і нелегальна, конвенційна і неконвенційна, насильницька і ненасильницька (за критерієм нормативності й урегульованості). Доповнює означену логіку Л. Собков'як, який на підставі суб'єктивних критеріїв виокремлює дві опції політичної участі – одноособову і групову [290, с. 632–633]. Вони важливі з погляду реалізації політичних прав людини та громадянина, а також групи громадян у формі головно політичних партій чи певних інших політичних об'єднань – передусім у контексті інституціоналізованих і базових взірців політичної участі, тобто участі у виборах та референдумах. Все вищесказане цілковито підтверджується науковими та аналітичними позиціями інших дослідників. Зокрема, Ю. Древаль вказує, що найпоширеніші форми політичної участі включають: голосування на виборах; підвищення іміджу партій, коаліцій/блоків або ж окремих кандидатів; участь у зібраннях, мітингах і засіданнях; звернення до органів державної влади або їхніх представників; участь у різного роду інформаційних та комунікативних заходах і подіях, в тому числі за рахунок застосування засобів Інтернету тощо [111, с. 206].

Цікавішим у цьому розрізі є те, що політична участь як така і різні форми політичної участі детермінуються різними виявами та наслідками цього політичного феномену, зокрема варіативною ефективністю, масштабністю, інтенсивністю, стабільністю та спрямованістю політичної участі. З цього приводу С. Сальнікова та О. Мацюк вказують, що політична ефективність є мабуть найвагомішим чинником і виявом політичної участі, оскільки він ретранслюється через усвідомлення громадянами можливості впливати на прийняття політичних рішень і на політичний процес [277, с. 89]. Відповідно, якщо

знижується рівень ефективності політичної участі, то автоматично падає і її політична та інструментальна якість, що формує сприятливу основу для посилення протестів і невдоволень у суспільстві. У прикладному розрізі це виявляється на підставі цілком очевидного факту, згідно з яким стабільне/стабільніше суспільство характеризується оптимістичним/оптимістичнішим ставленням пересічних громадян до політики, тоді як нестабільне/турбулентне суспільство окреслюється скептичним ставленням людей до своєї здатності регулярно впливати на політичний процес й інтереси громади, а відтак і низьким рівнем суспільної довіри до інститутів урядування та соціальним тиском [277, с. 89]. Інакше кажучи, релевантним є висновок Д. Чемшита про те, що різні форми політичної участі по-різному впливають на політичну систему і її стабільність, а тому є невід'ємною складовою функціонування політичної системи [323, с. 236].

Своєю чергою, що ж стосується масштабності й інтенсивності політичної участі, то тут позиції дослідників не є уніфікованими й ідентичними. Так, вчені-елітисти (чи представники елітистського підходу до розуміння демократії і загалом політики) типово акцентуються на надмірному розширенні політичної участі та її форм як прикованої загрози демократичній системі, внаслідок чого вони констатують, що участь пересічних громадян у політиці є ненормальною і непотрібною, адже вона створює деякі дисфункції. На противагу, вчені-плюралісти (чи представники плюралістичного, учасницького або репрезентативного підходу до трактування демократії та політики) відзначають, що політична участь є способом легітимізації уряду/влади й усунення насильства в ході розв'язання політичних проблем і змагальності еліт [168, с. 68]. З цього приводу цікавої думки дотримується О. Кулеба, що зазначає, ніби з погляду масштабу політичної участі найкращим способом розв'язання суперечки є синтезування двох методів або підходів. Тому професійні політики повинні приймати й імплементувати кваліфіковані рішення, а інші громадяни повинні брати участь головно у виборах, хоч і повинні бути уповноважені обговорювати та контролювати дії влади й політичних еліт [168, с. 68].

У цілому, продовжує О. Кулеба, аналіз різноманітних форм політичної участі дає підстави виокремлювати базові компоненти, що забезпечують діяльність та активність громадян у політичному процесі, зокрема: політичні знання високого рівня; емоційні, когнітивні і вольові аспекти громадянської чи політичної мобілізації; політичні навички,

які дозволяють людям йти від слів до вчинків [168, с. 68]. При цьому, зазначає вчений, психологічні причини участі громадян у політичному процесі включають/передбачають вміння і навички з приводу того, щоб: задовольняти власні цілі та інтереси; усвідомлювати власні позиції, ідеали та цінності; контролювати хід поточних подій; вгамовувати свої комунікативні потреби; компенсувати персональні недоліки, неуспіхи і невдачі [168, с. 68]. Такі психологічні передумови та предиктори політичної участі є засадничими в з'ясуванні мотивації і спрямованості політичної участі. З цього приводу М. Куницький констатує, що внутрішня природа мотивів у політиці є подібною до феномену мотивації до діяльності як такої, адже політичні мотиви: залежать від внутрішніх імпульсів та ідей людини; спричинені особистими, соціальними, економічними та культурними потребами і бажаннями людини; залежить від умов життя людини та соціуму і мають свою мету та завдання; надихають людину на здійснення політичної діяльності або ж хоча би політичного впливу/тиску чи формуються під час останніх; можуть бути як усвідомленими, так і неусвідомленими [172, с. 190–191]. Хоч політичні мотиви є і дещо специфічними, бо вони регламентуються підвищеною зацікавленістю у політиці і відверто політичною ціллю та пріоритетами, внаслідок чого мотивація на національному та локальному рівні політики й урядування може відрізнятись як в електоральному, так і в позаелекторальному розрізі й рівні активності громадян [477, с. 8; 641, с. 67–68].

У цьому розрізі, тобто з огляду на постійну доцільність збільшення ефективності, масштабності, інтенсивності, стабільності та спрямованості політичної участі, доволі важливо те, що сучасний політичний процес, в тому числі політичні трансформації і перетворення у не дуже стабільних політиях, відбувається в суперечливий за своєю природою та суттю період, який поєднує і водночас посилює процеси глобалізації та регіоналізації, інтеграції і фрагментації, а також вимагає формулювання все нових і нових концептуальних положень з приводу сутності, ролі, місця і значення громадян у політичному процесі. Відповідно, одним із найважливіших маркерів перспективності розвитку вже вибудованих або ж очікуваних інститутів демократії можна вважати відповідність новітніх трансформацій логіці еволюції основних моделей політичної участі громадян у політичному процесі, причому на різних рівнях урядування. Загалом це означає, що розуміння громадян як суб'єктів політичного процесу дозволяє та

сприяє у процесі акцентування уваги передусім на раціональності їхньої свідомості та участі, а також на здатності здійснювати ними вільний вибір у системі існуючих інституційних впливів, завдяки чому, на думку Н. Ротар, відбувається постійний поступ феномену політичної участі та сутності ефективного й стабільного урядування [275, с. 17]. Це, інакше кажучи та серед іншого, означає, як вказує О. Кулеба, що задля збільшення активності, діапазону й інтенсивності тощо політичної участі треба інформувати людей про реальний політичний процес і відтак покращувати їхню «політичну грамотність», в тому числі через модернізацію і підвищення соціально-економічного статусу населення різних країн [168, с. 69]. Відповідно така позиція аргументує пряму кореляцію між, з однієї сторони, рівнем соціально-економічного розвитку й добробуту країн і населення та, з іншої сторони, активністю громадян у політиці і довірою до влади.

1.3. Специфічність, атрибути та значення політичної участі у політичному процесі на локальному рівні і рівні органів місцевого самоврядування

На тлі концептуалізації, теоретизації, з'ясування функцій, особливостей, форм і виявів політичної участі як такої (на різних рівнях політичного процесу й урядування, але головно на національному рівні) очевидно, що окремішньою складовою аналізованого феномену є локальна політична участь або політична участь на локальному/місцевому рівні та рівні органів місцевого самоврядування. Відповідно, ця проблематика потребує деталізованого розгляду, структуризації і атрибутизації, особливо з огляду на те, що вона є титульною у нашій дисертаційній роботі. Теоретично це зумовлено тим фактом, що у сьогоденні й глобалізованому, і націоналізованому медіа-контексті локальна політична участь, як передусім ідеалізоване та абстрактне поняття, все ще поважається, а не заперечується. Натомість практично це детерміновано тим, що політика є постійною, а відтак вона відбувається на всіх рівнях, у тому числі на рівні органів місцевого самоврядування, а тому до неї тим чи іншим чином залучено людей у тому числі й на локальному рівні.

Однак, на противагу, як зазначає Б. Бейбек, локальна політична участь сьогодні все частіше подібна до «сімейного господарства», внаслідок чого вона інтенсивно та всесторонньо «романтизується» у політичній культурі, але практикується порівняно

незначною мірою, принаймні порівняно з політичною участю на національному рівні [350]. Виявляється це у тому, що більшість засідань міських рад відбуваються у не зовсім чи не достатньо професійному режимі та не споглядаються/моніторяться громадськістю, явка на будь-яких місцевих виборах усереднено значно нижча (і навіть критично низька), ніж на національних виборах, а пересічний громадянин ймовірно, можливо за винятком мера й адміністрації на локальному рівні тощо, не добре орієнтується в тому, кому ним делеговано владні повноваження. Сумарно це означає, що ідейно-філософські й очікувані запити з приводу сенсу та наслідків локальної/місцевої політичної участі на багато перевищують фактичні результати залучення громадян до політичного процесу на рівні органів самоврядування, навіть в умовах демократичного політичного режиму.

Дуже подібна логіка, як зазначено у попередніх підрозділах роботи, притаманна й для досліджень феномену політичної участі на локальному рівні, адже вони суттєво поступаються аналітиці з приводу політичної участі як такої і на національному рівні. І це доволі дивно, оскільки суто теоретично сильна традиція місцевої участі і велика кількість відносно автономних місцевих політичних інститутів та утворень можуть надати вченим багатий набір і масив можливостей для їхніх досліджень. Тим не менше, як зазначає більшість відомих теоретиків політичної науки, місцева політична участь не повинна позиціонуватись окремою формою політичної участі як такої, адже вона не суттєво відрізняється від політичної участі на національному рівні. Відповідно, з цього логічно випливає, що концептуалізація та атрибутизація локальної політичної участі не потребує власного набору аналітичних моделей та методик для пояснення тих чи інших результатів. На противагу, іншої позиції дотримуються дослідники, які стверджують, що локальна політична участь чи політична участь на рівні органів місцевого самоврядування наділена деякими унікальними, цікавими й незамінними ознаками, які заслуговують на більше вивчення та аналіз, ніж вони отримували раніше у рамках загальнотеоретичної парадигми розуміння політичної участі як такої. Це означає, що локальну політичну участь доцільно дефініювати, характеризувати і структурувати як категоріями і методиками аналізу політичної участі як такої, так і додатково.

Головним підтвердженням такого зауваження є позиція про те, що визначення політичної участі повинно бути незалежним від рівня політичного процесу й аналізу,

на якому його застосовують. Приміром, згідно з класичним формулюванням С. Верби, політична участь стосується тих видів активності й діяльності людини і громадянина, якими останні, причому обов'язково добровільно й активно, а не пасивно, займаються для того, щоби впливати на рішення й результати функціонування уряду та загалом влади/політичної системи [652, с. 38]. Відтак майже кожний акт і вияв політичної участі – у діапазоні від тих, які потребують порівняно незначних витрат на голосування, до тих, які потребують більш значних витрат на лобювання державних службовців й участь у політичних протестах тощо, – може відбуватись на будь-якому рівні урядування та політичного процесу, тобто і в національній (чи навіть наднаціональній), і в регіональній, і в локальній (загалом субнаціональній) політиці [350]. Наприклад, вибори та голосування у демократіях відбувається як на місцевому, так і на національному рівні, зі своїми представниками у владі також можна контактувати на всіх рівнях влади, лобювати певні інтереси та цілі з приводу тих або інших політичних рішень теж можна скрізь. Це означає, що незалежно від затрачених ресурсів та витрат, є більше подібностей, аніж відмінностей між політичною участю на національному та локальному рівні, а тому політична участь на різних рівнях передусім є політичною участю, а не якоюсь її опцією. Інакше кажучи, локальна політична участь – це передусім дії, в яких люди беруть участь із метою впливу на формування та функціонування органів і системи місцевого самоврядування, зокрема на різних рівнях адміністративно-територіальних одиниць, нижчих національного – у регіонах, районах, містах, селах, селищах тощо [350].

У цьому контексті, як би це банально не здавалось на перший погляд, важливо відмітити, що локальна політична участь етимологічно і за змістом конструюється у політичному процесі довкола прикметників «локальна» чи «місцева» й «учасницька». Це актуально із різних причин. По-перше, кожний акт політичної участі, незалежно від рівня, має певний місцевий горизонт і ракурс щодо адміністративно-територіального устрою і питань географічного та соціополітичного змісту в тій чи іншій державі. Це вписується у зауваження багатьох дослідників про те, що вся політика є локальною, та виражається у рамках дуже яскравого прикладу, згідно з яким зв'язок громадян із членами національного парламенту багато в чому є або ж принаймні повинен бути місцевим за сутністю, адже в ідеалі парламентарій репрезентує локальність/місцевість,

у котрій проживають ті чи інші люди, які є носіями політичної участі. По-друге, як зазначено у попередньому підрозділі і констатують вчені, існує доволі нечітка межа між громадською/громадянською чи суспільною участю (або участю громади) і власне політичною участю [609]. Для прикладу, різні асоціації сусідів/громадян можуть бути як локальними, так і політичними за суттю, оскільки участь у них може впливати не тільки на самі асоціації, а й виходити поза їхні рамки [583], хоч вони зовсім і не наділені урядовими та управлінськими функціями у традиційному розумінні. Це означає, що локальну політичну участь лімітують формальні й інституційні обмеження зі сторони держави, а не громадянського суспільства. Подібна проблема характерна загалом для розмежування громадянської і політичної участі на практиці [609], оскільки добровільна діяльність громади та її різних представників у такому зрізі є радше прикладом першої, а не другої [668, с. 7], хоч згідно з ідеями політичної науки – натомість радше прикладом другої, а не першої (але у рамках неформалізованої політичної участі) [652, с. 42].

Проблема доповнюється тим фактом, що класифікувати локальну політичну участь також доволі складно, адже органи місцевого самоврядування, у більшості випадків, є безпосередніми постачальниками політичних й адміністративних послуг і послуг як таких чи принаймні відповідають за надання послуг. Тому громадяни позиціонуються як споживачі місцевого «товару» чи набору місцевих «товарів», які надаються саме на рівні локальності [642]. Це створює цікаву динаміку політичної участі, адже на місцевому рівні контакти із органами місцевого самоврядування інколи подібні до того, що й зателефонувати у певну компанію, щоб поскаржитись на перебої у наданні нею послуг. Це означає, що межа між тим, що є участю, передусім локальною політичною участю, і тим, що є просто взаємодією з органами місцевого самоврядування, є досить складною та розмитою. І в цьому власне виявляється теоретико-методологічна відмінність у ході дослідження локальної політичної участі та політичної участі як такої (головно на рівні національного урядування), оскільки остання не переймається означеними вище проблемами і трактує їх однозначно не на користь політичної участі. Доповнюється це і тим, що для більшості дослідників важливішою є форма чи вияв політичної участі, зокрема голосування, контактування, протест тощо, ніж рівень здійснення політичної участі у її тій чи іншій формі [350]. Ще інші вчені погоджуються, приміром, апелювати

та використовувати місцеві вияви політичної участі як змінні у своїх дослідженнях, однак розглядають рівень локальності політичної участі як просто випадковий або дуже умовний [652]. Все це нашо́вхує на думку, що навіть коли науковці апелюють до локальної політичної участі, то вони не трактують її як незалежну категорію і навіть теоретично відмінну форму або аспект участі, аніж на національному рівні. Тому за незначними винятками, відсутність зосередженості на контексті та рівні політичної участі є спільною проблемою літератури про політичну участь. Адже тільки незначна кількість дослідників, які вивчають локальну політичну участь, фокусується не просто на її сутності та виявах на тлі національної політичної участі, а власне на цьому та її типах і реальних наслідках для політичного процесу, причому на різних рівнях [350].

Одна з найдосліджуваніших у світі проблем чи форм локальної політичної участі – це участь у голосуванні на місцевих виборах. У цьому контексті все більше і більше розвідок демонструють, що явка виборців на місцевих виборах є вкрай незначною і навіть критичною, принаймні порівняно з виборами на національному рівні [637, с. 410]. З цього приводу такі дослідники, як З. Хайнал і П. Льюїс [452], Р. Алфорд і Е. Лі [336], Р. Морлан [542] і Е. Бріджс [373], зауважують, що явка на місцевих виборах є настільки низькою, що вона загрожує чи принаймні може загрозувати демократії. Проблема у тому, що суто статистично усереднена явка на місцевих виборах у багатьох країнах світу в два і більше рази нижча за явку на національних виборах [356, с. 64–65; 452, с. 645–646; 551, с. 31]. Інакше кажучи, це означає, що виборці в рази рідше голосують за мерів міст і місцеві ради, аніж за президентів і національні парламенти. Причини цього доволі складні й неоднозначні, а відтак вони по-різному виявляються у різних країнах світу, але у жодній із них явка на місцевих виборах фактично не є вищою за явку на національних виборах, що засвідчує різну інтуїтивну важливість ідентичної форми політичної участі на різних рівнях [350]. Ситуація ускладнюється і тим, що часто на локальному рівні політичного процесу виявляються маніпуляції і своєрідні «глухі кути», зумовлені особливостями локальних виборчих систем, які гальмують ефективність участі як двостороннього спілкування між електоратом та його представниками [617].

У цьому розрізі примітно, що однією з причин незначної популярності місцевих виборів може бути відносно більша популярність й ефективність інших форм локальної

політичної участі. Приміром, прямий контакт людини, громадянина чи жителя певної локальності з певною посадовою особою з приводу своїх власних проблем є набагато точнішим й активнішим способом налаштування зворотного зв'язку, ніж голосування такої особи, адже в останньому випадку вона просто може не розуміти повідомлення, котре їй намагається передати виборець. Із іншої сторони, продовжуючи означений теоретичний кейс, очевидно, що якщо певну людину або громадянина не влаштовує відповідь чиновника шляхом прямих контактів, тоді процес балотування до місцевої ради/влади проти такого чиновника безумовно постає ще більш прямим способом прагнення стосовно досягнення політичних цілей людини і громадянина. Натомість вибори без контексту сприймаються і як не надто прямі, і як не надто ініціативні. Все це означає, що висновки з приводу варіативних форм локальної політичної участі не є настільки чіткими та однозначними з точки зору відмінностей між ними, як на національному рівні. Або, інакше кажучи, це засвідчує, що ідентичні форми політичної участі на різних рівнях політичного процесу та урядування часто позиціонуються і сприймаються по-різному й мають неідентичну важливість та ефективність [350]. Тому їх треба завжди порівнювати та корелювати між собою, а також з іншими формами політичної участі на різних рівнях політичного процесу й урядування, зокрема із такими поширеними формами політичної участі, окрім голосування на виборах [371, с. 272–273], як: прямі контакти громадян чи груп з посадовими особами; лобіювання громадянами чи групами своїх цілей та інтересів; агітація задля збільшення підтримки та ресурсів; групові дії і протести, які головно фокусуються на колективних цілях та є важливими у мобілізації вимог людей до органів влади [445; 577] (адже людей доволі часто потрібно мобілізувати та «просити» брати участь у тих або інших процесах [652, с. 269]).

Проміжний висновок полягає у тому, що в рамках локальної політичної участі основна увага приділяється контексту – інституційному та соціальному [377], – в якому проживають люди, і який по-різному мотивує чи навіть змушує їх впливати на владу й, таким чином, виявляти свою політичну участь у тих чи інших формах. Враховуючи це, дослідники локальної політичної участі доволі часто стверджують, що особливості того, де проживають люди, мають пояснювальну силу у контексті того, чи беруть вони участь в політиці на місцевому рівні та яким саме чином. Сюди ж можна віднести і

такий чинник, як чисельність населення громади [481, с. 721], а також однорідність або неоднорідність і урбанізованість або неурбанізованість (чи рівень урбанізації) місцевої громади [428] тощо. Виявом цього є твердження науковців про те, що мешканці великих мегаполісів є більше залученими до політичного процесу та частіше беруть участь у політиці, оскільки мегаполіси, особливо ті, що охоплюють столичні райони, частіше мають у своєму складі неоднорідне населення, в якому провокуються конфлікти, які власне і є стимулами для політичної участі [389; 481, с. 726]. Тому, додатково до соціального й інституційного контекстів, важливе значення відіграє географічний контекст локальної політичної участі [353; 460]. Отож, локальна політична участь специфічна на тлі національної політичної участі своєю контекстуальною, соціальною, інституційною і географічною спрямованістю, а не врахуванням індивідуальних характеристик людини і громадянина з приводу розуміння ними політичних очікувань й особливостей політичного процесу.

Що ж стосується громадської/громадянської участі або участі громадян на рівні місцевої політики чи місцевого соціального життя, то цей феномен неодмінно дещо ширший, ніж феномен локальної політичної участі, хоч суто теоретично і концептуально громадянська участь впливає з концепту політичної участі й участі громад у різних проектах. Річ у тому, що громадянська участь або участь громадян на рівні місцевої політики передбачає зосередження уваги на громадянському суспільстві та способах здійснення громадянами впливу і контролю над рішеннями, в тому числі політичними, які їх безпосередньо або опосередковано стосуються. Відтак громадянська участь як турбота про громадян у будь-якому випадку оформлюється довкола освіти виборців, лобювання й адвокації політичної участі і різноманітних методів планування, оцінки, навчання, підвищення обізнаності та саморозвитку громадян [445]. У більш широкому контексті це означає, що громадянська участь та політична участь співвідносяться між собою як теорії і моделі, відповідно, учасницької та представницької демократії, коли перша, як правило, критикує другу за занадто вузьке розуміння політичної участі винятково як участі у голосуванні на виборах [586] (чим недостатньо забезпечуються механізми голосу людини та громадянина і підзвітність та відповідальність влади перед громадянами), а тому, на противагу, апелює до таких форм і виявів саме громадянської участі, як прямі дискусії (деліберація), консультації, асоціаційна автономія, референдуми,

лобіювання, протести, скарги тощо [441], особливо на тлі процесів децентралізації влади [550]. Все це у означає, що будь-яка локальна політична участь є громадською чи громадянською участю, однак не навпаки [609]. Поясненням цьому слугує зауваження польського дослідника Т. Казмерчака про те, що громадянська участь складається із чотирьох обов'язкових категорій – залученості громадян, дій громадян (наприклад, лобіювання інтересів та громадянських протестів тощо), участі громадян у виборах (головно голосування) і обов'язкової участі громадян (наприклад, у сплаті податків) [480, с. 85]. При цьому, тільки другий і третій пункти у переліку неодмінно є або можуть бути виявами локальної участі, чого не можна сказати про залученість громадян, бо вона може бути чи не бути виявом участі, навіть попри сфокусованість на органах влади.

Специфіка у тому, що залученість громадян спрямована на вдосконалення процесу прийняття рішень і якості надання послуг. Відповідно, такий формат громадянської участі є двостороннім спілкуванням і взаємодією, спрямованими на одну спільну мету – забезпечення підтримки громадської думки внаслідок забезпечення кращих рішень [480, с. 88]. Одна сторона процесу полягає у тому, що громадян до політики можуть залучати самі органи місцевого самоврядування чи влади, зокрема коли вони бажать кращих ефектів від урядування та управління [609]. Натомість друга сторона зводиться до того, що сила громадян зростає лише у тому випадку, коли вони протистоять розширенню державними і політичними інститутами компетенції, зокрема створюючи та застосовуючи асоціації громадян і неурядові організації, які тиснуть на органи місцевої влади [655, с. 22].

Все це поєднується довкола масиву питань про те, що ж в умовах демократичних політичних режимів заохочує і санкціонує залучати громадян до політичного процесу. З-поміж чинників та причин цього доцільно виділяти такі, як: діяльність держави, спрямована на підвищення якості адміністративних і політичних рішень; необхідність організації співпраці між органами влади, в тому числі місцевого самоврядування, і суспільством (соціальною сферою) й водночас доцільність формування громадянських установок із приводу політичного процесу [349, с. 35] (навіть попри те, що громадяни не обов'язково наділені такими можливостями і навиками); зростаюча потреба соціального впливу громадян та їхнього залучення до прийняття рішень, зумовлена зростанням суб'єктивності й обсягу очікувань громадян у сучасному світі [349, с. 35]. У підсумку

очевидною і доречною в розрізі громадянської і/чи локальної політичної участі є позиція М. Сідор про те, що сучасні країни з демократичними політичними режимами не можуть ґрунтуватися винятково на моделі представницької демократії, бо їм бракує деліберативної і субсидіарності. Інакше кажучи, посилення й урізноманітнення форм громадянської і локальної участі в умовах сучасної демократії є «демократизацією демократії» [609].

Доповнюється це і тим, що локальний рівень політичного процесу у багатьох країнах світу сьогодні демократизується й інституційно, зокрема за рахунок процесів децентралізації влади. А відтак у цьому зрізі взаємозв'язок між локальною політичною участю і демократією розширюється крізь призму фокусу на процеси децентралізації влади, а тому і збільшення й урізноманітнення прав та можливостей органів місцевого самоврядування й населення окремих локальностей [354], зокрема на підставі процесів деволуції, деконцентрації чи делегування влади як опцій її децентралізації [510, с. 4–6; 566, с. 19; 594, с. 2]. Для цього навіть застосовують спеціальний термін – «демократична децентралізація», – який підкреслює взаємний зв'язок між державою і народом, а, отже, між децентралізацією та участю. Відбувається це у форматі передачі політичних або владних повноважень та ресурсів із центрального рівня на місцевий рівень органів влади. Відповідно, у такому розрізі відбувається інституціоналізована форма розвитку локальної політичної участі, яка найінтенсивніше виявляється саме у випадку формату деволуції [648, с. 160]. Загалом же політична участь і децентралізація влади у своїх взаємовідносинах є симбіотичними. З однієї сторони, успішна децентралізація влади вимагає певної міри локальної політичної участі, щоб забезпечити відповідність місцевого самоврядування місцевим потребам. З іншої сторони, сам процес децентралізації влади може розширювати можливості для локальної політичної участі, сконцентрувавши більше влади та ресурсів на тому рівні управління й урядування, який є ближчим до людей і, отже, на який легше впливати. У підсумку це означає, що локальна політична участь неодмінно повинна позиціонуватись і як засіб, і як мета успішної демократичної децентралізації влади [511, с. 17]. Причому варіативність участі у випадку децентралізації влади також теоретично зростає, оскільки вона включає такі елементи, як: краща мобілізація і ефективніший розподіл ресурсів на місцевому рівні; генерування більш креативних, інноваційних і чуйних програм, у тому числі локальних експериментів;

створення кращих можливостей для місцевих жителів брати участь у ході прийняття політичних й управлінських рішень [424, с. 17; 594, с. 4–5].

Інакше кажучи, у ситуації, коли процес прийняття рішень на місцевому рівні та ресурси з цього приводу перебувають під жорстким контролем національного центру, потенціал локальної політичної участі обмежений, а люди лише пасивно беруть участь у різних програмах інших учасників політичного процесу і соціального життя. Натомість тоді, коли влада насправді передається на місцевий рівень і підтримується достатнім контролем ресурсів або обмеження залученості громадян сприймаються як зайві чи надмірні [447], локальна політична участь виявляється чутливішою, що дозволяє місцевому населенню визначати власні політичні програми та соціальні пріоритети [445]. Хоча й навіть у такому випадку це ще не гарантує рівності можливостей локальної політичної участі різних прошарків населення, особливо у категоріях їхнього соціально-економічного статусу і забезпечення та місця у соціальній ієрархії [541]. Також зовсім не виключено, що локальна політична участь може генерувати та виявляти доволі слабкі сторони у горизонтальній і вертикальній підзвітності влади й урешті погіршувати відносинам між громадянами та органами влади. Відтак важливо, щоб ініціативи прямої політичної або громадянської участі інтегрувались у представницькі політичні інститути й процеси, а не створювались лише у рамках чи під час конкурентної боротьби за владу. Це означає, що ефективність локальної політичної участі зростає не тоді, коли вона розширюється і диверсифікується, а ще й інституціоналізується, бо участь – це більше, ніж представництво.

Все це, на думку В. Ловндес, Л. Пратчетта і Г. Стокера, підтверджує, що локальна політична участь залежить від контекстуальних передумов (зокрема доступних людям ресурсів і наявності соціального капіталу в громадах) та інституційних правил і норм, які формалізовано й неформалізовано (конвенціонально) регулюють політичну/громадянську участь у тій чи іншій державі [514]. Виявляється це у тому, що різні рівні політичної участі неодмінно пов'язані з відкритістю або закритістю політичних систем, наявністю або відсутністю орієнтацій на суспільно-політичні цінності із-поміж керівників органів місцевого самоврядування та ефективністю або неефективністю різних громадських організацій і сутності феномену громадянства [351]. Крім того, базовими інституційними правилами локальної політичної участі потрібно вважати такі явища та механізми,

як виборчі домовленості, повноваження і завдання консультативних форумів, склад партнерства, зобов'язання у рамках стратегій громад, регламентації діяльності колегій і панелей громадян, повноваження локальних виконавчих комітетів та омбудсменів, усталені моделі поведінки (максимізація доступу, патерналізм, соціальна ізоляція) [565, с. 37]. Хоча навіть попри це, як зазначає Е. Остром, в ідентичних контекстуальних й інституційних параметрах може спостерігатись відмінність між обсягами та виявами локальної політичної участі на рівні різних населених пунктів однієї і тієї ж країни, зокрема через відмінності стилів і «правил використання» різних форм політичної участі, різниці рівня соціального капіталу і соціально-економічного розвитку [565, с. 38].

Урешті-решт, з погляду свого значення локальна політична участь є колосально важливою проблематикою політичної науки, адже саме завдяки їй, а точніше різним інноваціям у формах і виявах локальної політичної участі, може забезпечуватись все більший потенціал для розширення демократичної легітимності і поглиблення якості демократії, зокрема шляхом збагачення та доповнення формальних і неформальних інститутів представницької демократії головно елементами учасницької і деліберативної демократії. На рівні органів місцевого самоврядування це виявляється передусім у тому, що внаслідок урізноманітнення форм локальної політичної участі може відбуватись збільшення впливу пересічних громадян та їхніх груп на місцеві і навіть національні питання й проблеми [517]. Відповідно, це аргументує і створює доцільність доповнення представницької демократії демократичними методами політичної участі та прямого політичного впливу, що особливо відчутно у випадку усталеної традиції демократичного урядування в тій чи іншій державі. Інструментально і на практиці це підтверджується висновком вчених про те, що громадяни, як правило, почуваються більш компетентними брати участь в політиці у невеликих юрисдикціях, в котрих політичні дискусії часто стосуються конкретних питань і зосереджуються на місцевих громадах [390; 650, с. 231], бо саме у невеликих демократичних одиницях люди стають «значно відповідальнішими, обізнанішими й уповноваженішими демократичними громадянами» [505, с. 320]. Згідно із цими положеннями, різні форми учасницької демократії повинні мати значно кращі передумови для реалізації у менших локальних/місцевих одиницях, тоді як виборча і пряма демократія (як складові представницької демократії), яка відповідає колективним

уподобанням громадян, повинна бути більш привабливою головно у центрі більших локальних/місцевих або національного рівнів політичного процесу [517]. Це можливо із огляду на те, що демократичні інновації «можуть зачарувати політику», включивши і залучивши у неї значну частину громадян на локальному рівні політичного процесу, оскільки саме вони мають потенціал функціонувати як своєрідні «школи політичної соціалізації», у котрих неполітизовані особи зможуть отримати суспільно-політичний досвід, що дозволить їм ефективніше брати участь у публічній сфері в майбутньому [554, с. 194]. Важливо і те, що новітніми формами демократичних й учасницьких інновацій можуть стати (в тім числі за рахунок розширення уже відомих форм політичної участі) такі заходи, як пряма демократія, консультативно-дискурсивні процедури, спільне і мережеве урядування, виборчі реформи, електронна демократія [431; 517; 554, с. 8–9].

Загалом це дозволило констатувати, що локальна політична участь чи політична участь на локальному або місцевому рівні (рівні органів місцевого самоврядування) позиціонується як процес, у ході якого члени або представники певної соціальної та політичної спільноти беруть участь у відносинах з приводу отримання та здійснення політичної влади, впливають на місцеву громаду у контексті соціальних і політичних процесів на її території, а також залучені до формування структур політичної влади в рамках органів і загалом системи місцевого самоврядування. Відповідно, специфіка ініціювання і формування та форми й вияви локальної політичної участі на рівні місцевого самоврядування у будь-якому разі зазнають визначального впливу правових, соціально-економічних та суспільно-політичних чинників і трансформацій, які повинні бути окремою предметною складовою представленого дослідження, головно на прикладі Польщі й України, та про які детально йтиметься у наступних розділах дисертації.

Висновки до Розділу 1

Загалом у Розділі 1 проаналізовано історіографічні, теоретико-методологічні та концептуальні передумови й особливості дослідження політичної участі на локальному рівні і рівні органів місцевого самоврядування, які можуть бути використаними для розгляду означеної проблематики на прикладі Польщі й України. Для цього, по-перше,

розкрито та систематизовано джерельно-історіографічну й теоретико-методологічну базу дослідження політичної участі на локальному рівні та рівні органів місцевого самоврядування. Встановлено, що впродовж майже всього свого розвитку проблематика політичної участі в рамках демократії і для демократії, а відтак у політичній науці, була сфокусована головню на національному рівні політичного процесу й урядування, а тому лише нещодавно почала концентруватись на політичному процесі на будь-якому субнаціональному рівні – регіональному, локальному/місцевому тощо, – зокрема на рівні органів місцевого самоврядування. Для підтвердження цього у розділі розглянуто стан розвитку наукової літератури і законодавства з приводу різних проблем, форм, механізмів і наслідків локальної політичної участі й політичної участі як такої, зокрема за авторством передусім польських й українських дослідників тощо, ідеї котрих є як подібними, так і відмінними, але все-ж не консолідується і не зводяться до спільного знаменника. Крім того, увагу було зосереджено на специфіці, зокрема узалеженості, складності та неоднозначності, методичної і теоретико-методологічної бази й підходів до дослідження політичної участі на рівні органів місцевого самоврядування. По-друге, у цьому контексті здійснено концептуалізацію і теоретизацію, а також виокремлення функцій, особливостей і форм політичної (та громадянської) участі на різних рівнях політики й урядування та в рамках різних теорій і моделей демократії. Як наслідок, встановлено, що аналізована наукова категорія і проблематика по-різному пояснюється й окреслюється, а тому наділяється різними принципами, особливостями і виявами. Доповнено це спробою встановлення взаємозв'язків поміж формами й ефективністю політичної участі і параметрами політичного й соціально-економічного розвитку країн та їхнього населення. По-третє і врешті-решт, з цього приводу виявлено, проаналізовано та структуризовано специфічність, атрибути і значення політичної участі у політичному процесі власне на локальному рівні й рівні органів місцевого самоврядування, на якому політика та політичний процес теж мають місце постійно, а не ситуативно. Причому зроблено це на тлі постійного зіставлення сутності й аспектів локальної політичної і громадянської участі та політичної участі як такої, передусім на національному рівні і в рамках контекстуальних, соціальних, інституційних, географічних чинників й передумов.

Деякі положення Розділу 1 відображено у публікаціях автора [102, 103, 105, 106, 109].

РОЗДІЛ 2

ЕВОЛЮЦІЯ, СТАНОВЛЕННЯ, ОСОБЛИВОСТІ ТА РІЗНОВИДИ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ЯК СКЛАДОВОЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ І ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ У КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ТА РОЗВИТКУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ПОЛЬЩІ Й УКРАЇНІ

2.1. Феномен, особливості, значення і роль політичної участі в умовах демократизації та зростання важливості громадянського суспільства й місцевого самоврядування в Польщі й Україні

Політична участь є складовою і політичної системи, і феноменів демократії та демократизації (хоча й можлива і в умовах автократії та автократизації), причому на всіх рівнях політичного процесу. Це аргументує, що політична участь є категорією як інституційного, так і процесуального/процедурного значення, а тому вона – як феномен, у своїх особливостях, значенні та ролі – є вкрай важливою у контексті демократії, демократизації і зростання ролі громадянського суспільства, зокрема в умовах розвитку місцевого самоврядування, в тому числі у Польщі й Україні. Відтак В. Ковальчук та І. Забоклицький зазначають, що демократія та демократичний політичний процес, на різних рівнях політики, опираються не лише на інституційну й соціологічну складові політичної системи, зокрема політичного режиму у його вузькому і широкому визначенні, а й на реалізацію процедур із приводу участі людей в отриманні та здійсненні влади. Відповідно, демократія передусім є процесом чи процедурою вироблення і прийняття справедливих політичних, владних й управлінських рішень, що в учасницькому форматі відображають бажання й інтереси громадян [147, с. 160]. Схожого висновку дотримується О. Зарічний, який аргументує, що феномен демократії та процеси демократизації не можливі для досягнення без дійсної/реальної політичної участі. Річ у тому, констатує вчений, що інститут і система політичної участі сприяють верховенству права, допомагають впроваджувати національні демократичні стандарти, забезпечувати комунікацію між державою і громадськістю, а також сприяють громадському діалогу та партнерству між державною владою й інститутами та акторами громадянського суспільства [121, с. 7].

Такий теоретичний висновок особливо важливий на тлі ініціювання, поступу чи коливальності розвитку феноменів демократії та політичної участі в таких країнах, як Польща й Україна тощо. Річ у тому, що внаслідок краху й трансформації тоталітарних і авторитарних (загалом автократичних) політичних режимів другої половини ХХ століття у світі, однак передусім у Європі (з деякими винятками у Східній Європі), остаточно утвердилась пріоритетність демократичного політичного режиму для більшості країн. Однак, як зазначає Т. Андрійчук, на думку деяких дослідників, зокрема Л. Даймонда, Л. Морліно, Ч. Тіллі й інших, це продемонструвало своєрідний «парадокс» розвитку новітньої демократії та процесів демократизації, коли збільшення чисельності країн із демократичними політичними режимами спочатку почало, а згодом і продовжило паралелізуватись із низькою якістю управління й урядування демократичними режимами, а також із падінням задоволеності громадян політиками і загалом політичним процесом тих або інших країн [7, с. 31]. Головна причина у тому, що політики часто фокусуються на власних інтересах, а політичний процес все більше характеризується посиленням популізму у зовнішньополітичних відносинах, економічних питаннях і конфліктах.

Хоча загальнотеоретично цілком очевидно, як зазначає О. Чальцева, що кожна демократія у світі має свій власний чи національний набір системотворчих атрибутів, котрі включають владні та політичні відносини, інститути, характеристики стратегій і тактики розвитку, політичні та ідеологічні концепції тощо [320, с. 71]. Це виявляється у тому, що спільним атрибутом будь-якої сучасної політії є безпосередній взаємний зв'язок між типом її політичного режиму, у нашому випадку демократичного, і типом й особливостями реалізації та здійснення публічної політики, оскільки саме завдяки такому взаємному зв'язку відбувається різнорівнева модифікація та трансформація структурних елементів політичної системи і зовнішніх обрисів держави. Хоча, як вважає С. Байрак, саме завдяки цінностям й інструментам демократії і демократизації може відбуватись ціла низка заходів зі збільшення ефективності урядування на різних рівнях політичного процесу, зокрема національному та місцевому, і навпаки. Річ у тому, що демократія і впливає, і залежить від таких сфер та процесів суспільно-політичного життя індивідів і груп, як: інтеграція соціуму довкола регламентованих прав і свобод; участь у розробці, прийнятті й реалізації соціальних і політичних рішень; соціально-

економічна та суспільно-політична самоврядність громад; боротьба проти зловживання владою; наявність і впливовість уповноважених і контролюючих владу територіальних громад; залученість до суспільно-політичних процесів і поділу/перерозподілу влади по лінії відносин «центр–периферія–народ», які зумовлюють народний та державний суверенітет; активність населення у категоріях спільного інтересу і відповідальності; управлінська ефективність і прозорість на різних рівнях процесу [14, с. 149–150].

На цьому тлі окремішньої уваги потребує проблематика феномену, особливостей, значення й ролі політичної участі в умовах поступової демократизації та зростання важливості громадянського суспільства в Польщі й Україні у ході чи після колапсу СРСР й безумовно автократичних політичних режимів кожної із відповідних країн у минулому. Як вдало із цього приводу зазначає М. Магєра, історичний досвід Польщі підтверджує, що суспільство цієї держави беззаперечно надає перевагу, хоч і в різних опціях, демократичним формам політичної участі й отримання і здійснення влади та фактично не висловлює поточних національних прагнень до конструювання стимулів і структур, які властиві для автократичних держав [519, с. 101]. Відповідно, конструйована у такій логіці трансформація польської політичної системи у період посткомунізму, як вказує М. Марчук, в основному вплинула на еволюцію, диверсифікацію і плюралізацію політичного та партійного простору [194, с. 60]. Однією з найважливіших характеристик розвитку демократії в Польщі у період посткомунізму виявився і триєдиний обрис її реформування у вимірах політичного, суспільного й економічного [439, с. 63].

Це актуалізується тим, що Польща, як каже С. Федонюк, однією із перших серед країн Центрально-Східної і Східної Європи створила відповідні політичні чи суспільно-політичні інститути й умови для державного будівництва на демократичних засадах, що на практиці означало системну реорганізацію на різних рівнях адміністративно-територіального устрою і в різних сферах життя [307]. Так, зміни, які відбулись у 1989 р. та продовжились надалі, поклали початок розвалу п'яти монополій комуністичної держави – Польської Народної Республіки, – що безумовно позначилось на умовах й можливостях розвитку політичної системи, політичної участі і місцевого самоврядування. Це були такі монополії, як: політична – парламентські вибори 1989 р. (головно до Сенату – верхньої палати польського парламенту), президентські вибори 1990 р. і місцеві вибори

1990 р. були першими повністю демократичними, що зумовило руйнування політичного диктату однієї – комуністичної – політичної партії; монополія державної влади – була утворена сфера державних справ, що більше односторонньо не контролювалась урядом і національним центром, оскільки, приміром, за місцевою владою було закріплено ряд повноважень і завдань, котрі могли реалізовуватись на власний розсуд та під власну відповідальність; монополія державної власності – на заміну ситуації, коли місцева влада не мала статусу юридичної особи і фактично не володіла власним майном, а лише здійснювала управління визначеними об'єктами державної власності, було встановлено, що самоврядування, передусім гміни, повинні бути власниками комунального майна; монополія державних фінансів – з 1989 р. локальні бюджети, передусім гмін, перестали бути складовими державного бюджету, адже після їхнього відокремлення місцева влада отримала право регулювати власні джерела доходів і видатків; монополія державного управління – службовці, які працювали на рівні гмін та інших органів самоврядування перестали бути працівниками державної адміністрації, а натомість були трансформовані у професійну категорію і групу працівників самоврядування [141, с. 483–484].

З огляду на це, О. Бровко констатує, що чи не найважливішою зміною в Польщі на ранньому етапі її суспільно-політичної трансформації було запровадження демократії на місцевому рівні і рівні органів місцевого самоврядування, внаслідок чого громадяни здобули справжні, а не ефемерні інструменти політичної участі, зокрема отримання влади і впливу на владу, головню у формі пасивного й активного виборчого права [48, с. 91]. Крім того, продовжує дослідник, результатом ініціювання та реалізації реформування системи місцевого й територіального самоврядування в Польщі стали зміни з приводу формування і розвитку громадянської свідомості, збільшення рівня залученості громадян до сфери політики на місцевому рівні, отримання ефективного і реального виборчого права, а також оволодіння фінансово-економічною незалежністю чи автономністю місцевих громад й органів місцевого самоврядування. Хоча, на противагу, паростки розвитку органів і системи самоврядування у Польщі й характеризувались певними прогалинами та недоліками, які зводились до нерівномірності і неповної урегульованості розподілу фінансів і завдань й інтенсивності взаємодії деяких органів самоврядування між собою і з приватним чи приватно-державним сектором тощо [48, с. 92–93].

В цілому, як обґрунтовує М. Магера, це вписується у трансформаційну логіку політичного чи суспільно-політичного розвитку Польщі на різних рівнях урядування, згідно з якою від моменту колапсу комунізму і до сьогодні у цій країні доволі важко, якщо не неможливо, однозначно констатувати, що її версія демократії/демократизації (особливо починаючи з 2015 р. – авт.) функціонує на рівні, наближеному до Західної Європи. Адже оточення, у якому функціонує польська модель, з точки зору ресурсів (наприклад, інфраструктури) й організації (приміром, процедур) може ототожнювати Польщу з високорозвиненими державами, однак польська ментальність у більшості населення й еліти відмінна від стандартів громадянського суспільства [519, с. 101].

Зокрема, політичну та партійну систему Польщі кінця ХХ – початку ХХІ ст. характеризувала волатильність та картелізованість, а сьогодні головно характеризує стагнація і герметичність. Це, на думку одного із провідних польських фахівців у сфері територіального/місцевого самоврядування А. Пясецькі мало виявитись, однак зовсім не виразилось у прогнозі, згідно з яким імпульс до майбутніх політичних змін повинен був виходити зі середовищ самоврядних політиків (наприклад, популярних президентів, бургомістрів, вїйтів або мерів міст), а не впливових політичних партій національного рівня. Разом із цим, формування польських регіональних партій або ж інших/нових загальнопольських рухів представників місцевого самоврядування могло б створити нову якість у польській політиці [573]. Але цього поточно не сталося, навіть попри те, що на місцевому рівні політичного процесу у Польщі дуже популярними є не стільки партійні бренди, скільки аполітичні кандидати й асоціації. Головною причиною цього, як зауважує А. Щудлінска-Канош, є те, що політики на місцевому рівні трактують самоврядування як «політичну очікувальну залу» у процесі свого проходження до наступних етапів політичної кар'єри, а натомість вони повинні визнавати за цільове місце для реалізації амбіцій саме на рівні органів місцевого самоврядування [628, с. 202]. Та навіть попри це, А. Пясецькі переконаний, що політичні імплікації функціонування територіальних громад у Польщі не зводяться винятково до самоврядних зібрань, бо місцеві політики паралельно балотуються також під час парламентських виборів. На практиці це виявляється у тому, що чисельність депутатів та сенаторів двопалатного парламенту в Польщі із досвідом самоврядування зростає від каденції до каденції, а

тому очікується, що в легіслатурах наступних каденцій політики, які не мають досвіду роботи в органах місцевого самоврядування, належатимуть до винятків. Ідентична логіка стосується виникнення нових лідерів і угруповань, внаслідок чого в Польщі складніше буде стати впливовим політиком без доробку в системі місцевого самоврядування та підтримки конкретної громади, яка такий доробок може засвідчити [573].

Дещо іншої думки дотримується польський науковець А. Антошевські, який вказує, що дефекти польської демократії не виражаються ані в інституційних рішеннях, ані в якості партійної системи, ані в політиці правлячих/урядових та опозиційних партій, а натомість вони транслиуються у політичній культурі. Річ у тому, що польські політичні еліти глибоко розподілені у питаннях закордонної політики та оцінки минулого, що ускладнює співпрацю в цих сферах тих, хто при владі, і тих, хто в опозиції [338, с. 35]. Своєю чергою, Л. Гілейко зазначає, що у Польщі маємо справу із двома синдромами загроз та ризиків для демократії і політичної участі. Перший синдром творить низька оцінка політичних еліт і невиконання найважливішими інститутами демократії базових представницьких функцій. Другий синдром відображає суспільне диференціювання і його гострота, які ведуть до маргіналізації та відчуття депривації з боку виключених осіб і груп або тих осіб і груп, які дискримінуються. Найважливіша проблема полягає у тому, що обидва синдроми загроз та ризиків для демократії і політичної участі накладаються один на одного, але при цьому важливішим з них є другий [439, с. 72].

З цього приводу Л. Собковьяк аргументує, що підставами стратегії корекції або вдосконалення демократії та політичної участі в Польщі і загалом повинне передусім бути врахування: потреби легітимізації та стабілізації демократичної системи і суті учасницької та деліберативної демократії як такої, зокрема в умовах негативного впливу на учасницькі та деліберативні мотиви громадян гострої і безпардонної дезакцептації еліт; процесів як централізації, так і децентралізації влади на місцях; сильних та впливових тенденцій політизації місцевого самоврядування; формальних прав і свобод людини та громадян; декларативної і реальної політичної рівності громадян; зменшення активності членів політичних партій; потреби культивування демократичних цінностей і взірців політичного виховання тощо [615, с. 110]. Подібної думки дотримується дослідник О. Кавилін, який стверджує, що загальні/спільні дії з приводу збільшення

рівня й ефективності політичної участі та подолання «дефіциту демократії» на будь-якому рівні політичного процесу й урядування повинні передбачати: відносно ширше використання різнорівневих засобів й інструментів прямої демократії; збільшення прав, повноважень, можливостей і ролей органів влади на відповідних рівнях урядування; використання ефективніших механізмів контролю, відповідальності та підзвітності виборних посадовців й органів влади на відповідних рівнях урядування; покращення інформаційного забезпечення та більш широкого розуміння електоратом принципів демократичного процесу й урядування [130, с. 207]. Врешті, як демонструють такі вітчизняні вчені, як С. Телешун, С. Ситник та І. Рейтерович, оцінка демократичності суспільства та політичної участі на різних рівнях політики й урядування має враховувати такі атрибути й маркери, як: учасницький і змагальний характер виборів та діяльності засобів масової інформації; верховенство права та незалежність судової гілки влади; плюралізм громадських ініціатив і контролю; поміркованість й ініціативність у захисті прав меншин і розв'язанні конфліктів; повага до свободи ринку, вільної економіки, рівних можливостей і гарантій, в тому числі у рамках протидії корупції [302, с. 28].

За аналогією актуалізується проблематика феномену, особливостей та значення політичної участі в умовах демократизації та зростання важливості громадськості й самоврядування в Україні. Однак цей аспект політичної науки доволі проблематичний, хоч і відносно розвинений в Україні, адже формалізація місцевого самоврядування та політичної участі (про що детально йтиметься у наступних структурних частинах роботи) з прицілом на демократизацію нашої держави були зініційовані ще з початку 90-х рр. ХХ ст., але сучасного вигляду набули значно пізніше. І на це також є кілька причин. Перша з них похідна від того факту, що з 1991 р., тобто після колапсу СРСР, політичний режим в Україні не завжди був демократичним чи рівною мірою демократичним, а натомість означувався коливанням демократичних й автократичних атрибутів, що суттєво позначалось на рівні і якості політичної участі, в тому числі на рівні органів місцевого самоврядування. Відтак, як з цього приводу зауважує О. Батанов, становлення і розвиток української держави неодмінно збігається із різносторонніми реформами політичної системи, формуванням системи влади на різних рівнях політики, становленням і розвитком громадянського суспільства й утвердженням принципів політичної участі [21, с. 7].

Своєю чергою, друга причина пов'язана з тим фактом, що лише після відомих подій «Революції Гідності» 2013–2014 рр., але головно з 2015 р., в Україні відбулось оновлення не тільки політичної системи та системи місцевого самоврядування, але й сутності і форм політичної участі, особливо на місцевому рівні. Річ у тому, як вказує К. Іщейкін, що суспільно-політичні події тих років, а також військова агресія Росії проти нашої держави продемонстрували, що українське суспільство є високоорганізованим, а громадяни готові та хочуть брати активну участь у прийнятті рішень й урядуванні країною, а відтак розв'язувати проблеми на національному і локальному рівнях [129, с. 6]. Відповідно, лише в цей час титульна проблематика дисертаційної роботи в Україні вийшла приблизно на подібний рівень з аналогічною проблематикою у випадку Польщі. Однак навіть попри це та на тлі політичної, військової і навіть соціально-економічної кризи того періоду, реформи місцевого самоврядування та децентралізації влади, які були розпочаті в українській системі, не суттєво вплинули на баланс довіри до державних установ і вияви політичної участі на різних рівнях політики. Це дозволило О. Чальцевій констатувати, що формальні інституційні рамки, в тому числі із приводу політичної участі і самоврядування, не кажучи про політичну систему, перманентно змінюються в законодавстві та коригуються під інтереси еліти і на противагу інтересам контр-еліти через врахування змінювальної логіки і доцільності політичного моменту [320, с. 75].

Тим не менше, як вважає О. Резнік, громадяни України суто номінально можуть захищати свої права й інтереси, вимагаючи належних для цього ресурсів чи навиків та взаємодіючи з політичною системою і політичними інститутами на різних рівнях урядування. Однак, при цьому, найрозповсюдженішими в нашій державі є головно своєрідні усні чи вербальні демонстраційні практики політичної або громадської участі. Ці практики є суто особистісними, а не груповими, а тому й не вимагають особливої організації чи колективних ресурсів, а також прямої взаємодії з органами політичної чи державної влади на різних рівнях політичного процесу. Доповнюються вони також персоналізованими економічними та політичними практиками участі, хоча й останні застосовуються значно рідше внаслідок вибіркового споживання і фінансових затрат на себе. Врешті-решт, продовжує науковець, найменш репрезентованими у нашій країні є такі конвенціональні і неконвенціональні практики й форми громадської/громадянської

та політичної (чи громадсько-політичної) участі, в тому числі й протесту, які вимагають зусиль організаційного та/чи колективного характеру [294, с. 127].

Натомість для політичної участі на тлі специфічних і коливальних виявів демократії та демократизації в Україні часто притаманні неконвенціональні і навіть новітні ознаки, деякі з яких поступово стають узагальненими й використовуваними. Так, серед суто нових опцій і ознак політичної участі в Україні (а також частково й в інших країнах, у тому числі в Польщі), особливо в останні роки, Е. Ключенко виділяє такі, як: мілітаризація (залучення військових і їхніх груп та організацій до політичних акцій і навіть операцій); силовізація (застосування лобювання, політичного тиску і навіть примусу в рамках певних політичних дій чи подій); волонтеризація (пасивне й активне залучення груп і організацій волонтерів та добровольців у політичний процес); маргіналізація (участь у політичному процесі, особливо на тлі збідніння населення, злочинців, безробітних, іммігрантів, людей без професійного і соціального статусу) [138, с. 5-6]. Натомість більш усталеними постали такі атрибути політичної участі в Україні, як: комерціалізація (в рамках ринкового попиту і пропозиції при здійсненні різних політичних дій і подій); карнавалізація (коли політичні дії та події виявляються у формі шоу і масових заходів); технологізація і професіоналізація (коли для політичних дій і подій застосовуються варіативні, в тому числі професійні й експертні, знання, технології, піар, а учасникам таких дій і подій присвоюються певні усталені й стереотиповані ролі); інтернетизація, медіатизація та цифровізація (коли задля висвітлення певних політичних дій і подій використовують спеціалізовані віртуальні, медійні та цифрові майданчики) [138, с. 5].

Усе це, на думку В. Бортнікова, дає підстави стверджувати, що поверхнево та суто номінально/теоретично політична участь на рівні органів самоврядування в Польщі й Україні, особливо в останнє десятиліття їхнього суспільно-політичного розвитку, уподібнюється за завданнями й очікуваними практиками. Річ у тому, що номінально розширення розмаїття форм і збільшення інтенсивності виявів політичної участі у цих державах трактується як завдання збільшення ресурсного потенціалу демократичних політичних режимів, а відтак і зростання загального добробуту людей як необхідної умови забезпечення їхньої гідності та самоповаги й статусу як громадян своїх держав [40, с. 656]. Доповнюється це позицією вченого, що суто концептуально політична участь

в аналізованих країнах розширюється та урізноманітнюється у своїх формах й ознаках завдяки тому, що в сучасному світі на соціальну та політичну арену виходять все нові і нові верстви та групи населення, які неодмінно прагнуть захисту своїх інтересів та можливості впливу на прийняття рішень і загалом на політичну систему [41, с. 89]. Але на практиці політична участь в Польщі й Україні, причому на різних рівнях реальної політики й урядування, суттєво відрізняється – як інституційно (за формами, виявами та регламентаціями), так і контекстуально (за можливостями та наслідками реалізації і глибиною поступу [40, с. 656]), – а тому ця проблема потребує подальшого розгляду.

У цьому контексті доволі важливого значення набуває місце політичної участі на тлі громадської або громадянської участі, головню у розрізі поступу й зростання важливості громадянського суспільства та його гармонізації із інститутом держави в Польщі й Україні тощо. З цього приводу М. Сафйан зазначає, що Польща й Україна як суспільства Центрально-Східної та Східної Європи стоять перед особливо серйозними суспільно-політичними викликами, адже сама ідея громадянського суспільства у них має відносно слабе вкорінення у свідомості громадян, зокрема з огляду на історичне минуле та кількадесят років життя в умовах комуністичних режимів [597, с. 59]. Відтак нестача відповідних демократичних і формально-юридичних інститутів фундаментально раніше ослабляла і/чи досі ослабляє громадянське суспільство й навпаки. Через це унеможлиблюється або ускладнюється не лише ефективне функціонування, а загалом «утримання демократії». З огляду на це, у різних посткомуністичних країнах Європи, в тому числі у Польщі й Україні, у період їхньої трансформації було сконструйовано різні – сильні і слабкі – формально-юридичні рамки функціонування демократичних механізмів (принципів правової держави, гарантій основних прав, формальних гарантій незалежності судів, свободи медіа і розбудови територіального самоврядування), але водночас, крім суто вербальних декларацій, було значною мірою забуто про побудову громадянського суспільства. Це означає, що інтелектуальні і політичні еліти будували чи принаймні намагались будувати демократичні держави «поряд» з громадянськими суспільствами, які, на противагу, не брали політичної участі у процесах створення нових інститутів та систем і не розуміли ні цілей, ні напрямів трансформацій [597, с. 61]. Інакше кажучи, політична і громадянська участь у такому розрізі вибудовувались на

підставі принципів етатизму [121, с. 8], який домінував у прийнятті та реалізації векторів і дій з приводу поступу політичних систем та суспільно-політичного життя.

Хоча суто теоретично, як аргументує О. Чальцева, феномен громадянського суспільства в умовах демократичного політичного режиму і демократії як такої є або принаймні може бути цілком самостійним і окремішнім/самобутнім суб'єктом або ж учасником політики. Адже громадянське суспільство може систематично та навіть цілеспрямовано впливати на планування, вироблення й імплементацію державної політики [322, с. 6]. Це, інакше кажучи, означає, що вироблення та прийняття, аудит і контроль за політичними та державними рішеннями може відбуватись під пильним спостереженням громадян і їхніх громад, які не обов'язково паралелізуються з владою. Відповідно, продовжує дослідниця, лише тоді, коли держава створює реальні умови для інституту громадянського суспільства і форм його функціонування та готується до взаємодії з ним із погляду організації та громадянської самосвідомості, можна чи навіть доречно розширювати політичну участь громадянського суспільства, тобто його участь у політичних та управлінських процесах на підставі двосторонньої взаємодії [322, с. 252]. Тим не менше, навіть у цьому випадку не треба забувати, що вплив громадянського суспільства на процес політикотворення може бути і негативними, особливо тоді, як зазначає О. Зарічний, коли внаслідок різноманітних форм громадської/громадянської участі відбувається порушення законів і принципів верховенства права, а як наслідок – викривлення й охлократизація управлінського й адміністративного процесу [121, с. 8].

Тому польські дослідники Е. Кіянка і К. Ліпска давно аргументували, головню на прикладі Польщі, що криза політичної чи громадянської участі в умовах демократії є важливішим фактом, аніж декомпозиція політичної арени, а слабкість польського громадянського суспільства потрібно трактувати як виклик, однак не як історично-культурний клінч, з якого нема виходу [485, с. 217]. За аналогією, М. Магера наголошує, що без сильного громадянського суспільства у Польщі буде важко побудувати добре функціонуючу демократію, бо це в принципі не можливо [519, с. 108]. Загальнотеоретично це вписується у рамки зауваження О. Резніка про те, що громадянське суспільство в перехідних країнах конструюється на підставі складної мережі і конструкції цінностей демократії та практик громадянства. У цьому розрізі йдеться про відтворювані, постійні

та усталені дії і події, в яких репрезентуються бажання головно активного населення щодо впливу на політичні й управлінські рішення і владу загалом, врахування яких є інституційною та соціальною ознакою демократії. Відтак, продовжує вчений, саме у такому взаємозв'язку йдеться і про політичну участь, і про аполітичні типи поведінки громадян, що можуть бути по-різному ефективними в управлінні і політиці [294, с. 120].

Повертаючись до випадку Польщі, потрібно констатувати, що в політичній науці цієї країни в останні роки з'явилися й інші спроби пояснення слабкості громадянського суспільства, котрі звертаються до постколоніальної перспективи, у тому числі нових інтерпретацій залежностей і відносин по лінії «центр–периферія» та регіональних дискурсів. У такому трактуванні, їхні прихильники, зокрема А. Пясецькі, вказують, що після 1989 р. у Польщі дійшло до пропагування моделі громадянської активності, яка не поставала з польських реалій, місцевого досвіду і ресурсів, а натомість пропагували модель, запозичену головно зі західних зразків (подібно як неоліберальні економічні і соціальні реформи). Тому чимало суспільних/суспільно-політичних суб'єктів визнали цей державний досвід за «баласт», що постав перешкодою у творенні громадянського суспільства, яке почало визначатись головно у категоріях великоміських інституційних і формальних структур й кількісної експансії позаурядових організацій [469, с. 108]. Разом із цим, вчений звертає увагу на те, що в історії сучасної польської демократії важливу роль відіграв та досі відіграє локальний вимір політики і політичного процесу, котрий пов'язаний з інститутами й організаціями територіального самоврядування. У цьому розрізі потрібно окремо виділити додатковий елемент, яким виступає безпосередня чи пряма демократія на рівні гмін і повітів [575, с. 183]. У доповнення П. Цєслінські зазначає, що активність громад чи громадянська участь не можлива без бажання роботи в групі і колективі, які вимушують співробітництво, компроміс пошуку нових форм нав'язування контактів, а також навчають толерантності по відношенню до інших. До такої моделі потрібно привчати відносно наймолодші групи громадян, щоби вони пізніше могли зрозуміти, у чому ж полягає робота із іншими, взаємодія, спільне творення, спільне урядування тощо [383, с. 37]. Врешті, Б. Рогойза зазначає, що предметом співпраці між місцевим самоврядуванням і неурядовими організаціями є: реалізація завдань публічної корисності і важливості; співпраця, яка повинна мати формально визначений характер

з огляду на рівні ролі партнерів та необхідність дотримання принципів субсидіарності, суверенності, ефективності, прозорості та чесної змагальності [593, с. 307].

Враховуючи це, окремо хочемо сфокусуватись на практичному вимірі важливості інститутів громадянського суспільства і громадянської участі спочатку у реформуванні, а згодом і у функціонуванні органів та системи місцевого самоврядування в Польщі. Як зазначає Н. Шпортюк, у Польщі різного часу було сформовано та функціонувало чи функціонує чотири найбільших організації чи корпорації на рівні громадянського суспільства, зокрема: Унія/союз польських метрополій (що консолідує найбільші міста держави); Союз польських міст (котрий включає представників близько 250 середніх за розміром міст); Союз польських містечок (що поєднує гміни із населенням, не меншим 40 тис. осіб); Союз сільських гмін (який комбінують понад 350 гмін). Ці організації чи корпорації свого часу досягли домовленості про співпрацю і доволі часто спільно звертаються із пропозиціями до центрального уряду в Польщі [329, с. 149].

Що ж стосується України, то в нашій державі подібних асоціацій є значно менше, а найвиднішою серед них є Асоціація міст України, яка позиціонується як всеукраїнська корпорація/організація органів місцевого самоврядування. Як і у випадку Польщі, ця організація захищає перед державою інтереси й автономію місцевих громад та веде діалог з органами державної влади з приводу ідей та побажань громад. Причому дуже цікаво, що станом на 2020 р., будучи учасником процесів децентралізації влади в нашій державі, ця асоціація компонувалась понад 900 територіальними громадами і мала свої представництва у різних регіонах України. Однак попри значне членство в асоціації загалом розвиток громадянського суспільства як каталізатора громадської та політичної участі на локальному рівні в Україні є відносно або й дуже слабким.

Спричинено це тим, як вдало констатує М. Куницький, що в Україні склалась доволі цікава та неприродна логіка конструювання та зумовленості громадянського суспільства, адже воно, як і виховання політично свідомих громадян та політичної нації, з-поміж іншого узалежене від існуючих та домінуючих потреб, цінностей та інтересів, а також поглядів та конкретних дій громадян і політичних акторів у політичному полі [172, с. 198]. Доповнюється це тим, що виклики і політичні й соціально-економічні кризи останніх років та десятиліть змусили багатьох вчених звертати все більше і

більше уваги на різносторонній вплив кризових явищ на процеси формування та трансформації поля мотиваційного бачення людиною і громадянином цих умов. Усе це поставило на порядок денний потребу достатньо глибокого усвідомлення проблеми суб'єктивних вимірів політики та політичної участі, особливо мотивів останньої у різних інституційних і соціальних контекстах політичної чи суспільно-політичної поведінки індивідів. З іншої сторони, як зауважує А. Матійчик, принаймні порівняно з наслідками розвитку політичної системи й інституціоналізованими виявами і формами політичної участі в нашій державі, громадянське суспільство і громадянська участь, навіть попри нестабільність своїх показників, позиціонуються як найефективніші та найсильніші складові і передумови транзиту політичного режиму України до демократії. Річ у тому, що саме інституційні фрагменти громадянського суспільства є важливими в ініціюванні і просуванні реформ на встановлення та розвиток функціональної й процедурної демократії та верховенства права [195, с. 348]. Але, як вважає О. Кавилін, демократизація української політики, в тому числі на локальному рівні і рівні органів місцевого самоврядування, вимагає й інших/додаткових заходів, зокрема: модифікації й оновлення законодавства щодо референдумів і меншою мірою виборів; поглиблення і деталізації механізмів відкликання й дострокового припинення владних повноважень як засобів контролю і підзвітності всенародних обранців перед громадянами [130, с. 207].

Хоча суто теоретично українські дослідники значно більше, аніж українські практики поінформовані про дивіденди співпраці політичних/владних інститутів й інститутів громадянського суспільства, адже вони типово наполягають, що значення громадянського суспільства і громадянської участі у розвитку локальної демократії неодмінно повинно зростати і більшою мірою враховуватись, принаймні на рівні формування й функціонування органів місцевого самоврядування [55, с. 99]. Це найперше очевидно на тлі зауваження Г. Зеленько про те, що громадянське суспільство, а тому й громадянська участь залежать від історії, структури та культурних особливостей конкретних людей і їхніх груп у тій чи іншій державі, зокрема в рамках пересікання і специфічного моделювання зв'язку таких складових, як соціальна генетика, історія культури та політична економія [123, с. 20]. Відповідно, дослідниця продовжує, що в тій чи іншій ситуації і умовах суспільно-політичного розвитку громадянське суспільство

може бути або не бути партнерським чи підпорядкованим політичним актором або політичним актором загалом [123, с. 44]. Все залежить від того, наскільки громадянська участь і активність у певному суспільстві є важливими й коректуючими у прийнятті політичних, владних й управлінських рішень на різних рівнях політичного процесу і урядування. Однак йдеться не про мінімальний чи стандартний набір механізмів та інструментів громадянської участі, а про особливий для кожної країни масив форм участі, які відповідають ментальності та рівню соціокультурного розвитку і політизуються.

Це вдало вписується у теоретико-методологічні й концептуальні зауваження різних дослідників про те, що: чим активнішими є громадяни у захисті своїх інтересів, тим відповідальнішою стає політика [135, с. 54]; зростання рівня участі громадян у політиці прямо корелює зі збільшенням функціональності інституційної і процедурної демократії та навпаки [3]; дієве громадянське суспільство є сферою самореалізації чи самоорганізації і просторових дій його громадян й складових (коли неурядові організації стають умовою виявів громадянської позиції), які тісно й одночасно пов'язані з приватністю і політикою, зокрема контролем влади і реалізацією спільних громадянських ініціатив [196, с. 10; 227, с. 115–116; 485, с. 206]. Відтак це скеровує до позиції О. Батанова і В. Кравченка, які наполягають, що система і складові та дії в громадянському суспільстві повинні бути соціальною і політичною творчістю й креативністю людей, громадською ініціативою, а також зусиллями з політичної підтримки чи невідтримки держави на будь-якому рівні політичного процесу, в тому числі на рівні органів місцевого самоврядування [26, с. 47]. А це ж ставить на порядок денний питання про еволюцію різновидів, форм і механізмів політичної і громадянської участі в умовах демократизації політики на різних рівнях політичного розвитку Польщі й України, про що йтиметься нижче.

2.2. Еволюція різновидів, форм і механізмів політичної участі в умовах становлення та розвитку демократії на рівні національного і локального політичного процесу: теоретизація та вияви в Польщі й Україні

Теоретизація та практичні вияви еволюції різновидів, форм і механізмів політичної участі в умовах становлення та розвитку демократії на рівні національного і локального

політичного процесу, в тому числі у Польщі та Україні, немислимі без констатації того факту, про який частково йшлося у попередньому розділі дисертаційної роботи, що демократія не є монолітним й уніфікованим феноменом і процесом, а натомість повинна структуруватись за формами (пряма, опосередкована, електронна) і концептами чи моделями/теоріями (представницька, учасницька, деліберативна тощо), які, в тому числі внаслідок свого змішування, перехрещення та поєднання, власне й зумовлюють різні опції політичної участі на різних рівнях політичного процесу та урядування, в тому числі на рівні органів місцевого самоврядування. Саме на цьому теоретичному та практичному ракурсі взаємозв'язку різновидів, форм і механізмів політичної участі та демократії увагу оглядово зосереджено у представленому підрозділі дослідження.

Цілком очевидно, що чи не найбільшою мірою політична участь концентрується у прямій або безпосередній формі демократії, котра власне й сприймається як витік демократії [669, с. 77]. У цьому розрізі важливо, особливо в умовах сьогодення, що пряма демократія все більше і більше перестає трактуватись як суто історична форма демократії, із якої усе розпочалось, а натомість у все більшій кількості країн, в тому числі у Польщі й Україні, починає відігравати щораз більшу практичну роль, доказом чого може слугувати проведення не тільки виборів, а й референдумів як механізмів і форм політичної участі на різних рівнях політичного процесу та адміністративно-територіального устрою [545, с. 38] (про це йтиметься у наступних розділах роботи). Сумарним підтвердженням цьому, як зазначає М. Мусял-Карг, слугує той факт, що учасницькі інститути прямої демократії, завдяки яким громадяни спроможні приймати чи не найважливіші та спрямовувальні рішення, у дуже значній кількості сфер життя можуть впливати не лише на політичну чи суспільну систему тієї або іншої країни, а й загалом на функціонування цілих держав і навіть регіонів [545, с. 47–48]. Крім того, інститути та вияви прямої демократії і різні форми політичної участі в її рамках є способом утвердження правосуб'єктності суспільства, адже саме в порядку виборів, референдумів, народних ініціатив чи інших безпосередніх форм політичної участі громадяни стають свого роду осередком прийняття політичних рішень [545, с. 46–47].

Це прекрасно розуміють політичні еліти і Польщі, і України, у яких, принаймні номінально або формально, однак на різних рівнях політичного процесу, робляться

значні дії чи хоча б декларативні випадки з приводу розвитку форм політичної участі у рамках конструкту прямої демократії. Яскравим підтвердженням цьому, наприклад, слугувала декларативна, але часто антиістеблішментська ідея з приводу пріоритетного розвитку передусім уже існуючих і цілком нових, але обов'язково конкурентних форм прямої демократії для тісного залучення громадян до впливу і контролю за владою й процесу прийняття рішень – у тім числі політичних та державно-управлінських – владою, свого часу висловлена шостим президентом України В. Зеленським і його політсилою «Слуга народу» [274, с. 4–5]. Хоч теоретично у такій пропозиції нема нічого зайвого та дивного, крім декларативного, оскільки, як зазначають Т. Цимбалістий і Н. Пришляк, демократія у прямій формі спрямована на інституціоналізацію вільного волевиявлення народу як джерела суверенітету і влади на підставі політичної участі громадян у формуванні й функціонуванні органів і загалом системи інститутів та влади й прийнятті політичних, владних і управлінських рішень на різних рівнях урядування [313]. Тим паче, що традиційними формами політичної участі у рамках прямої демократії, як в Україні, так і в Польщі й інших країнах світу, є чи можуть бути вибори (різних органів влади), референдуми, інструменти відкликання з посад і позбавлення повноважень, зібрання громадян і їхніх груп (зокрема для обговорення та прийняття рішень), прямі накази і вказівки населення, причому на різних рівнях політики та урядування, в тому числі й на рівні органів і системи місцевого самоврядування [208, с. 54; 313; 639].

На противагу, особливої важливості у заданому декларативному контексті набуває питання про те, наскільки ефективно та достатньо формально регламентованими є різні форми прямої політичної участі та прямої демократії, а також наскільки рівень їхньої регламентації співпадає із практикою й ефективністю їхнього реального застосування у політичному процесі, в тому числі у Польщі й Україні [128, с. 10]. Тому О. Мочков вказує, що рівень демократії у тій чи іншій державі головним чином залежить від стану розвитку та реального застосування інструментів народовладдя, а також від того, наскільки чинні процедури політичної участі впливають на управління державою і державними справами у певному, законодавчо встановленому, порядку прийняття політичних, управлінських і владних рішень з волі або не супроти волі громадян [208, с. 54]. Все це означає, що реальна ефективність політичної участі в умовах прямої демократії детермінується

такими атрибутами останньої, як змагальність, контрольність та стабільність [274, с. 5], з огляду на які ситуація в Польщі й Україні відрізняється, причому головно на користь першої. Зумовлено це тим, як констатують деякі дослідники, що в нашій державі не завжди достатньою мірою реалізуються такі засадничі принципи політичної участі в умовах інструментів прямої демократії, в тому числі на локальному рівні, як: повага і визначальність першості прав та повноважень громад; процедурна простота, чіткість, обов'язковість і зручність; процедурна і ресурсна публічність, прозорість, підзвітність, відповідальність та підконтрольність [29, с. 6–7]. Важливим є і те, що форми політичної участі на локальному рівні прямої демократії, як в Польщі, так і в Україні, суттєво й позитивно відрізняються за своєю широтою від політичної участі на національному рівні, адже додатково, крім вище перелічених, включають чи можуть включати такі механізми й інструменти, як спрощеність доступу до служби в органах місцевого самоврядування, звернення громадян та їхніх груп, місцеві ініціативи, деліберація (дискусії), громадські слухання, формування і функціонування органів самоорганізації населення [209, с. 8].

У цьому контексті окремішньої уваги потребують новітні чи неконвенціональні форми політичної участі, в тому числі у рамках прямої демократії, які деякі дослідники позиціонують як опцію прямої демократії, інші дослідники – як опції участі на стику прямої та опосередкованої демократії, а ще інші науковці – як цілком відокремлену форму демократії, яку вже традиційно називають електронною. Зумовленість аналізу цієї форми демократії пояснюється, як вказує М. Рахвал, тим фактом, що одним із ключових викликів, які стоять перед демократичними державами є конструювання відповідних механізмів для того, щоби громадяни значною кількістю й інтенсивніше брали участь передусім у виборах і/чи референдумах [584, с. 7]. Це уможлиблюється завдяки дуже інтенсивному розвитку інформаційних і комунікаційних технологій сучасності, які впливають на сутність демократії і рівень політичної участі громадян [479, с. 79–80]. Подібної думки дотримується М. Мусял-Карг, який констатує, що інформаційні та комунікаційні технології відіграють дедалі більш істотну роль, проникаючи майже у кожную галузь функціонування сучасної людини і знаходячи застосування не тільки в громадському житті чи господарюванні, але й у політиці. Яскравими виявами цього, як продовжує дослідник, з точки зору впливу на політичні процеси та відносини між

державою і громадянами є феномени телевізійної демократії, цифрової демократії, кібернетичної демократії, віртуальної демократії тощо, які найчастіше синтезуються поняттям електронної демократії [546, с. 87–88]. Остання важлива тому, що виходить з переконання, згідно з яким завдяки новим технологіям (які гарантують інтерактивність, швидший порядок передачі інформації, а також можливість поворотної комунікації) інтенсифікується вплив людей на демократичні інструменти й механізми. Як наслідок, і демократія, і політична участь збагачуються їхніми електронними опціями, в тому числі у процедурах залучення громадськості до політичного процесу [546, с. 87], хоч і потребують відповідних навиків, знань, умінь і досвіду, передусім в роботі з технічним обладнанням і забезпеченням, та «розкриття» і розподілу ідентичності [451, с. 137].

Це навіть змушує деяких вчених констатувати, що усталене і конвенціональне трактування та тлумачення демократії постає не зовсім придатним й ефективним для суспільства, яке визначається постіндустріальним світом комунікацій і прискорювального розвитку інформаційних технологій. Хоча, на противагу, електронна чи постіндустріальна демократія, як частковий антипод демократії індустріальної і своєрідний синтез ознак демократії прямої та демократії плебісцитарної з технологіями, заслуговує і винагород, адже вона, на думку А. Акімова, сприяє поступовому й продовжувальному відкриттю державної влади, зростанню якості й ефективності процесів урядування і полікотворення, а також активізації залучення громадян і їхніх груп до обговорення та прийняття політичних, управлінських й адміністративних рішень та контролю влади [4, с. 23–24]. Доповнюється це тим, як констатує А. Мезенцев, що саме завдяки електронним формам демократії політична участь збагачуються не тільки залученням громадян та їхніх суспільно-політичних груп [201, с. 68], а й представників бізнесу і корпоративного сектора [4, с. 24]. Загалом систематизована і комплексна позиція зводиться до того, що електронна демократія і електронна участь безумовно збільшують якість політичних й управлінських рішень, інтенсивність та широту їхнього схвалення громадськістю, а також рівень ініціативності і відповідальності громадян за суспільно-політичні процеси і зміни у країнах, але головно локальностях – залежно від рівня політики й урядування [479, с. 90–91].

В аналізованому нами дослідницькому контексті це передусім виявляється у тому, що саме завдяки електронній демократії політична і громадянська участь були збагачені

і продовжують збагачуватись головню за рахунок таких форм, механізмів та виявів, як: плебісцити громадян в інформаційних і комунікаційних мережах; отримання/розширення прав законодавчої ініціативи та контролю верховенства права зі сторони громадян і загалом громадянського суспільства; поступова трансформація і зміна пріоритетів від принципів більшості до принципів консенсусності; політичні обговорення і деліберації, цінними у яких є і участь, і результати/рішення; електронні петиції і звернення громадян; електронні вибори і голосування; електронне комунікування і листування; інтерактивні кампанії, дебати, дискусії та суспільно-політичні консультації в Інтернеті; електронні та комунікаційні промоції ідей, осіб, груп і різних організацій [4, с. 25; 615, с. 117–118].

Причому суто номінально означені категорії і форми участі в рамках концепту електронної демократії у своїй більшості уможливлені і формально регламентовані як у Польщі, так і в Україні, але у першій вони набули більшого, хоча й недостатнього, розвитку та розповсюдження порівняно із другою. Окрім того, форми електронної демократії в Україні здебільшого позиціонуються як інструменти та механізми, які уможливають, збагачують і диверсифікують не стільки політичну, скільки суспільну чи громадянську участь, а відтак вони не імплеметовані або ж украй недостатньо імплеметовані в суспільно-політичному процесі і тим більше у прийнятті політичних рішень, а також у державотворенні й урядуванні на різних рівнях політичного процесу нашої держави. Річ у тому, що, приміром, на рівні органів місцевого самоврядування електронна демократія в Україні репрезентована здебільшого винятково відповідними веб-сайтами міських, районних або обласних рад та територіальних громад, а також деякими спеціалізованими онлайн-сервісами надання й отримання послуг та подання електронних петицій (як на рівні окремих локальностей, так і між ними) [197], але вона типово не виражається у форматі електронної політичної або громадянської участі. Ідентична логіка стосується нерозвиненості механізмів громадських бюджетів участі, які теоретично можуть покращувати механізми розподілу коштів у громадах і в рамках місцевого самоврядування [318, с. 133; 372; 375; 483], але застосовуються спорадично. Подібна ситуація спостерігається і на рівні національної політики та/чи урядування, що головню зумовлено незацікавленістю і відчуттям неефективності та недієвості таких інструментів впливу громадян і громад на політико-управлінський процес, а також

їхньою не зовсім достатньою популяризацією й орієнтованістю на результат, причому на всіх рівнях адміністративно-територіального устрою в Україні [128, с. 10; 292].

Хоча, на противагу, формально, номінально і теоретично, як констатує А. Акімов, ці інструменти сприяють: ініціативності, участі та залученості громад і громадян; прозорості управлінського процесу і процесу прийняття політичних, управлінських, адміністративних, дорадчих та інших рішень; підконтрольності, чуйності, реакціям, відповідальності та підзвітності інститутів держави на різних рівнях політичного процесу й урядування; дискусійності і деліберативності суспільно-політичного процесу; скороченню кількості чиновників і модифікації бюрократичного апарату [4, с. 23–24, 26]. З цього приводу вчені дотримуються висновку, що проблеми розвитку електронної демократії і електронної участі в Україні доцільно розподіляти на ресурсні (політико-правові, інституційні та технологічні), концептуально-систематизаційні, сутнісні, учасницькі, процедурні, а також проблеми результатів аналізованих феноменів [128, с. 10; 167]. І це попри те, що в Україні ще 8 листопада 2017 р. Кабінетом Міністрів було прийнято рамкову «Концепцію розвитку електронної демократії в Україні та план заходів щодо її реалізації» [263], які передбачають подолання політичних, організаційних, технологічних, ідеологічних, сутнісних і системних недоліків та досягнення дивідендів розвитку електронної політичної участі.

Натомість у випадку Польщі, особливо місцевого рівня політичного процесу у цій країні (головно міст [479; 639]), становлення елементів локальної політичної участі і демократії, як вказує А. Пясецькі, значною мірою раніше відбувалось і відбувається саме завдяки механізмам й інструментам електронної демократії та/чи електронної комунікації. Виявляється це у частому застосуванні та навіть узвичаєності процедур деліберації, політичних дискусій, консультацій і референдумів на локальному рівні чи рівні органів місцевого самоврядування, хоча цілком очевидно, що електронні форми демократії та політичної участі поки що все-ж не в змозі замінити конвенціональних інструментів прямої демократії, але суттєво збагачують і модифікують їх [574]. Також, як зазначає К. Дуда, Польщі (як і Україні) й досі бракує інструментарія електронних виборів чи електронного голосування на виборах, зокрема за допомогою електронних машин, спеціальних інтернет-кіосків, смартфонів або комп'ютерів, а відтак й різних електронних ініціатив відповідного характеру з цього приводу [407, с. 161]. Подібно у

Польщі, хоча й значно меншою мірою, аніж в Україні, бракує таких інструментів чи якості таких інструментів, як мобільні і комп'ютерні додатки, які використовують у рамках електронного урядування та адміністрування, й головною причиною цього є відсутність політичної волі на рівні центрального урядування [479, с. 90–91, 95; 639].

Хоча суто теоретико-методологічно в цьому контексті потрібно констатувати, що електронна демократія і електронна участь не є ідентичними електронному урядуванню, навіть попри те, що останнє може впливати або й інтенсифікувати політичну чи громадянську участь та демократію, зокрема за рахунок приросту комунікаційної ефективності взаємодії громадян і їхніх організацій з органами й інститутами державної влади на різних рівнях політичного процесу, в тому числі на рівні органів місцевого самоврядування [201, с. 68]. Відповідно, як зазначає П. Любченко, електронне урядування чи, за аналогією, електронне самоврядування є важливою складовою демократизації або демократії публічної влади в цілому, оскільки воно посилює міжвідомчу координацію, ефективність використання інформаційних ресурсів, а також залученість громадян до управління на різних рівнях урядування [187, с. 96]. Доповнюється це зауваженням А. Мезенцева про те, що електронне урядування позиціонується виявом чи механізмом конструювання інформаційного суспільства [201, с. 68], яке повинне націлюватись на створення умов транспарентного та відкритого державного управління [128, с. 10]. Все це, як помічають С. Панцир та А. Когут [220], дає підстави стверджувати, що значення інформаційних і комунікаційних технологій та інновацій, а також готовність їхнього застосування владою та сприйняття населенням і громадянським суспільством є важливим не лише для розвитку електронної демократії та участі, але й для їхньої політизації.

Однак на сучасному етапі розвитку політичних систем і політичних режимів у Польщі й Україні, в чому вони подібні, локальна політична участь і політична участь як така головно виражаються не стільки завдяки інструментам та механізмам прямої і/чи електронної демократії, скільки завдяки засобам і виявам опосередкованої демократії, яка, як зазначено у попередньому розділі дисертаційної роботи, концептуалізується доволі по-різному, зокрема в рамках різних теорій і/чи моделей демократії, передусім представницької, учасницької, а останнім часом і деліберативної тощо. А це, своєю чергою, зумовлює та мотивує потребу їхнього детальнішого розгляду на предмет

взаємозв'язку із різними формами та виявами політичної участі, в тому числі на різних рівнях політичного процесу й урядування. У цьому контексті безумовної уваги та важливості заслуговує означення і верифікація на прикладі Польщі й України форм політичної участі насамперед у вже конвенціональних представницькій та учасницькій моделях демократії і дещо на противагу їм – у рамках деліберативної моделі демократії.

Що стосується теорії чи моделі представницької демократії, то вона що у Польщі, що в Україні сприймається як засаднича та найбільше оптимальна, особливо на тлі зауваження дослідників про превалювання цієї моделі в країнах, котрі належать до європейського культурно-цивілізаційного простору [669, с. 77]. Зумовлено це тим, як констатують В. Ковальчук та І. Забокрицький, що представницька демократія як одна з форм волевиявлення народу забезпечує відносно найоптимальніші та найефективніші процедури прийняття політичних й управлінських рішень всенародно виборними представницькими органами та інститутами влади [147, с. 163]. Однак у цьому контексті участь громадян у випадку представницької демократії лімітована головно процедурами всенародних виборів, завдяки яким і забезпечується взаємний зв'язок між людьми та їхніми репрезентантами, коли політичні рішення приймають все ж не громадяни, а їхні представники. Відповідно, не тільки участь громадян визначає те, яким чином приймаються рішення та здійснюється влада, бо останні залежать і від розвиненості громадянського суспільства, політичної культури та ЗМІ, завдяки яким люди можуть впливати і тиснути на владу на різних рівнях політики й урядування [147, с. 162].

У цьому розрізі конструкції представницької демократії в Польщі та Україні дещо відрізняються, причому не лише за показниками демократичності політичних режимів цих країн. Так, сформовану у Польщі представницьку демократію К. Лабедзь визначає як партійну демократію, оскільки в цій країні політичні партії і відносин між партійними елітами найбільше впливають на особливості структуризації політичного процесу та, в тому числі, на упартійнення органів територіального самоврядування [504, с. 94–95]. Хоча, на противагу і як зазначено вище, на локальному рівні політичного процесу у Польщі не тільки політичні партії фактично визначають особливості політичної гри і змагальності. Своєю чергою, в Україні партії не на стільки сильно визначають хід і параметри політичної конкуренції, адже політичний процес у нашій державі, в тому

числі на локальному рівні, значною мірою відбувається і довкола інших політичних або суспільно-політичних акторів та політичних лідерів. Головною причиною цього слугує значно менша розвиненість і партій, і загалом партійної системи в Україні, принаймні порівняно з Польщею. Тому загалом відмінність політичної участі в рамках моделі представницької демократії полягає у різній пріоритетності і важливості відмінних суб'єктів політики, зокрема партій, політичних лідерів, позапартійних акторів тощо.

Водночас, як стверджує В. Венгер, Польща та Україна споріднюються у цьому контексті тим фактом, що представницька демократія все більше та більше починає виявляти свої парадокси й неузгодженості у розрізі політичної участі, причому на всіх рівнях політичного процесу. З однієї сторони, політична участь у рамках цієї моделі демократії, причому незалежно від типів виборчих систем, здебільшого виявляється у колективній, а не індивідуальній формі вияву і представництва інтересів з приводу прийняття рішень та урядування. З іншої сторони, сьогодні значною мірою змінились і продовжують це робити роль та значення політичних партій як колективних агентів громадян, оскільки вони поступово трансформуються із організаторів політичного або суспільно-політичного життя у ключові інститути й навіть центри прийняття та реалізації рішень [56, с. 477–488]. Відтак недоліком представницької демократії стає обмеження й опосередкування, формалізація та декларативність політичної участі і репрезентації громадян типи групами, передусім партіями або іншими організаціями, які до громадян не мають прямого відношення і поступово перестають бути суспільно-політично орієнтованими. І це навіть попри те, що форми політичної участі громадян в умовах представницької демократії, особливо на рівні локального політичного процесу, в тому числі у Польщі й Україні, поступово розширюються, зокрема за рахунок не лише виборів до різних органів влади й самоорганізації населення, але й прямого тиску громадян на обраних посадовців [81, с. 23], а також стають більш демократичними, прозорими, широкими та підконтрольними процедурно й інституційно [147, с. 163].

Все це, як вдало зауважує К. Іщейкін, означає, що представницька демократія як одна із форм і моделей опосередкованої демократії не повною мірою справляється із тими завданнями, які до неї ставить феномен політичної участі як такої, оскільки у сучасному світі все більше і більше знижується довіра громадян до інститутів влади [129,

с. 121], втім числі у Польщі, але особливо в Україні. Тому, як альтернатива, на теоретичний та практичний порядок денний усе частіше виходить теорія чи модель учасницької демократії, яка власне і сконструйована саме у фокусі збагачення й урізноманітнення форм, механізмів і виявів політичної участі, а вже на цій підставі – якості демократії [239; 275, с. 34]. Це доречно, особливо на рівні органів місцевого самоврядування, адже різні дослідники констатують, що учасницька демократія суто в теорії і значною мірою на практиці збагачує політичне чи суспільно-політичне життя індивідів і їхніх груп такими формами безпосередньої політичної чи громадянської участі, як загальні збори громадян і їхніх делегатів або представників, громадянські акції й ініціативи, громадські слухання й опитування громадян, референдуми і плебісцити, управлінські експертизи й різні експерименти, вплив на припинення повноважень посадовців [3; 129, с. 121–122; 639], хоч неодмінно апелює і до голосування під час виборів, у тому числі з приводу формування органів місцевого самоврядування й органів самоорганізації населення [239]. Відповідно, учасницька демократія відрізняється від представницької демократії тим, що у першому випадку йдеться здебільшого про безпосередню політичну чи громадянську участь, а в другому – про опосередковану політичну чи громадянську участь [3; 319, с. 28]. Хоч, на противагу, перша ніяк не може і не повинна підміняти другу, а натомість вони мають балансуватись і пересікатись [3; 239], взаємно збагачуючи політичну участь [318, с. 135].

Відтак за своїм призначення й атрибутами учасницька демократія сприймається доволі специфічно чи навіть спеціально. Так, А. Ковальов зазначає, що вона головно спрямована на впорядкування та модернізацію взаємодії політичної системи і її різних складових із громадянським суспільством і громадянською участю, зокрема на підставі організації та апробації ефективного, дієвого і справедливого, а відтак демократичного механізму розподілу влади, коли жодний із центрів політичного процесу й урядування не стає домінуючим [146, с. 180–181]. Тому І. Попова вказує, що учасницька демократія націлена на самоврядність громад і місцевого самоврядування загалом, передусім завдяки інструментам безпосередньої/прямої, а не опосередкованої громадянської і політичної участі та їхньому впливу на прийняття рішень [239]. Схожої думки дотримується О. Чабан, що вважає, що участь у рамках моделі учасницької демократії характеризується своєю рівністю, різноспрямованістю та всезагальністю [318, с. 135].

Натомість інші дослідники стверджують, що учасницька демократія є доволі лімітованою у своєму діапазоні, оскільки номінально вона повинна передбачати та імплементувати широку, активну й свідому участь громад і громадян в управлінні та прийнятті рішень, у тому числі на локальному рівні політичного процесу, однак на практиці так відбувається не стовідсотково і не абсолютно всеохоплювано [291]. Зумовлено це, на думку І. Нікіфорової, тим, що модель учасницької демократії за своїми внутрішніми цінностями та ідеями з приводу участі позиціонується як бажаний ідеал, досягнення якого або рух у напрямі досягнення якого, зокрема під час виборів та між виборами, зумовлює політизацію усіх сфер суспільного життя людини і громадянина [215, с. 46]. Хоча, на противагу, Н. Ротар каже, що в умовах учасницької демократії головним актором постає не стільки політичний активіст, скільки звичайний громадянин тієї чи іншої країни, який, крім виборів, вдається і до інших форм прямої участі, головно громадянських ініціатив (для впливу/тиску на владу й обговорення будь-яких питань і проблем), особливо у міжвиборчий період [275, с. 53–54, 56]. Поєднує особливості той факт, що безпосередня політична участь в аналізованій конструкції постає як один зі «стовпів» демократії, особливо у контексті політичної суб'єктності і громадянського суспільства, а також реалізації інтересів і цінностей громадян, в тому числі з приводу отримання та здійснення влади на різних рівнях політики й урядування [290, с. 631].

Важливо, що всі означені форми, особливості й атрибути участі у рамках теорії чи моделі учасницької демократії рівною мірою є валідними, принаймні формально, як у випадку Польщі, так і у випадку України. Хоча остання, як засвідчує практика, й позиціонується як більш обмежена у цьому зрізі, особливо на рівні органів місцевого самоврядування [91, с. 21]. І це попри те, що у нашій державі, як і в Польщі, традиційно застосовують такі форми і механізми учасницької демократії на локальному рівні, як публічні/громадянські та місцеві обговорення, опитування, дискусії, узгодження, ініціативи, слухання та/або голосування щодо різних питань, які важливі для політичного процесу, урядування і життя громадян [55, с. 102; 239]. А також попри те, що в Польщі і Україні доволі часто організовують, приміром, мітинги й демонстрації, які не будучи формами учасницької демократії, все-таки є виявами формалізованої або ж неформалізованої громадянської чи політичної участі або принаймні громадянського впливу [3]. Крім того,

суто теоретично абсолютної учасницької демократії в тих умовах, у яких функціонують аналізовані та інші країни сучасності, досягнути просто не можливо – як ресурсно (в тому числі технологічно, інформаційно і комунікаційно) та інституційно, так і психологічно та культурно-мотиваційно [91, с. 21; 146, с. 181–182].

Для часткового розв'язання ситуації, зокрема із приводу збільшення активності та зацікавленості, а відтак і рівня політичної та громадянської участі, культури й відповідальності громадян, особливо у локальному політичному процесі, хоча й на рівні національного урядування також, чимало дослідників пропонує звертатись до теорії чи моделі деліберативної або дорадчої демократії та поєднання її принципів і постулатів з моделлю учасницької демократії [146, с. 186]. Визначальний наголос, як зазначено у попередньому розділі дослідження, робиться на доцільності, потребі та ефективності різноманітних інструментів деліберації – політичних дискусій та обговорень із приводу вироблення, реалізації і наслідків політичних, управлінських та владних рішень тощо. Головним прицілом таких інструментів та механізмів вчені все частіше вважають потенціал для збільшення реальної чи принаймні гіпотетичної рівності, раціональності і моралізаторства залученості громадян до суспільно-політичних процесів, бодай на рівні обговорень на суспільно-політичну проблематику [146, с. 186].

У цьому контексті важливо відзначити, що модель деліберативної демократії є значно молодшою, ніж моделі представницької і учасницької демократії, хоча перша зовсім не заперечує других, а лише пропонує шляхи їхнього розширення та наповнення з приводу розуміння феномену політичної та громадянської участі тощо, особливо на тлі недовіри інтерпретації політичної участі суто за допомогою виборів [437]. Це доволі важливо у тому випадку, коли люди/громадяни, як вказує С. Кумлін, розуміють та вірять, що процес прийняття рішень у їхніх країнах є неефективним, внаслідок чого рівень довіри до політичних і владних інститутів, відповідальних за цей процес, не є значним і погіршується [499], що властиво більшості демократій [337; 458; 555; 642; 645].

Загалом очевидно, що сутність деліберації різними вченими окреслюється по-різному, але найчастіше зводиться до можливості вільних і рівних громадян та їхніх делегатів і представників обмірковувати й обґрунтовувати різноманітні управлінські, політичні та владні рішення, які обов'язкові для виконання всіма іншими [8, с. 46]. Подібної

позиції дотримується Д. Володін, який констатує, що деліберация – процес раціонального обміну аргументами, застосування якого дозволяє групі людей висловлювати свою думку стосовно визначеної проблеми та пробувати приймати колективні рішення за допомогою підготовленої і спланованої комунікації [653]. Дещо іншої думки А. Фунг [426] і Дж. Паркінсон [567], які вважають, що деліберация – систематичне обговорення для вдосконалення колективного процесу прийняття рішень, в якому беруть участь люди та їхні групи, що спроможні приймати колективно-наслідкові висновки, пропонуючи з цього приводу мотиви і причини один одному в інтересах консенсусу або уникнення конфліктів. Інакше кажучи, як стверджує К. Іщейкін, це означає, що концептуалізація деліберативної демократії відбувається довкола дискурсу і навіть експериментів з приводу демократичних процедур обговорення, прийняття та реалізації суспільно-політичних рішень [129, с. 98]. Завдяки цьому останні як форми політичної участі легітимізуються, усупільнюються, стають прозорішими, ефективнішими, відкритішими, доступнішими, комунікативними та підконтрольними [28, с. 1, 11; 624, с. 24].

Відповідно, важливість та актуальність пояснення політичної і громадянської участі інструментами деліберативної демократії зумовлена кількома чинниками, зокрема тим, що: участь у деліберативній обговореннях створює психологічний ефект, який надає громадянам більше впевненості у політиці і владі [544]; політичні дискусії за участі громадян є потенційним джерелом збільшення довіри (в тому числі й політичної) останніх до суспільно-політичних інститутів [417; 454]; деліберативні дискусії є механізмами збільшення рівня інклюзивності, широти та діапазону політичної й громадянської участі, а відтак і вдосконалення демократичних навиків та вмій громадян з приводу розуміння політики і політичного процесу [647, с. 745]. Це актуально на тлі спостереження вчених про те, що інструменти деліберативної демократії ефективні що для стабільних демократій (у нашому випадку – Польщі), що для нестабільних демократій і гібридних режимів (у нашому випадку – України) [653], хоч в останніх вони через незрілість громадянського суспільства можуть піддаватись сумнівам. Крім того, це важливо саме для локального політичного процесу і локальної участі, адже коли завдяки деліберативній участі збільшується довіра на рівні місцевого самоврядування та самоорганізації населення, то це може позитивно впливати на подібні процеси на національному рівні політики й урядування.

Тому, як зазначає Т. Андрійчук, головним у рамках окресленої моделі демократії і політичної участі постає організація деліберативної та розсудливих політичних дискусій із приводу і суспільно, і політично важливих питань, причому як на національному, так і на локальному рівні урядування та політичного процесу або ж у всіх соціальних групах і у всіх громадянських мережах [7, с. 32]. Схожої думки дотримується Е. Мустафаєва, яка констатує, що деліберативна демократія – це передусім публічний і громадянський дискурс та діалог з приводу рішень й урядування, котрий ведеться поміж органами влади, в тому числі на місцях, та окремими громадянами і їхніми групами, а відтак загалом громадянським суспільством [210, с. 127; 211]. Через це, як вважає Є. Батракіна, деліберативна демократія сприяє кооперативності політичних, владно-управлінських і адміністративних рішень, причому в когнітивному, інклюзивному і етичному контекстах [28, с. 11], хоча й не може рівною мірою та з ідентичною успішністю застосовуватись на всіх рівнях політичного процесу та урядування, а властива для локальної політики [624, с. 26].

Відтак цінність деліберативної та політичних дискусій, у тому числі в Польщі та Україні, полягає у тому, що вони дають змогу зовсім по-іншому чи навіть по-новому подивитись на вже чинні політичні інститути та міжінституційні відносини, а також на феномен політичної і громадянської участі на цьому тлі й, своєю чергою, залучити більше громадян до політики або інтенсифікувати цей процес. Як наслідок, саме через деліберативну демократію із приводу політичних та управлінських рішень збільшується їх підтримка, сприйняття, життєздатність, ефективність, зваженість, всеохоплюваність, консенсусність, раціональність, стабільність тощо, а відтак і зростає політична важливість людини й громадянина та їхня довіра до інститутів влади і політики загалом [210, с. 126–127], що особливо цінно та важливо в гетерогенних і багатоскладових суспільствах [28, с. 1], на кшталт України, з їхніми вираженими соціополітичними поділами.

Підсумовуючи все вищесказане, потрібно аргументувати, що і теоретично, і практично, зокрема на прикладі Польщі й України, політична участь на локальному рівні чи рівні органів місцевого самоврядування, а також у цілому визначається тим, наскільки демократичними є політичні режими аналізованих країн. Однак оскільки демократія є конструктом неуніфікованим, то політична участь, особливо локальна, неодмінно визначається і перебуває на стику різних форм (прямой, опосередкованої,

електронної) і концептів чи моделей/теорій (представницької, учасницької, деліберативної тощо) демократії. Це вписується у зауваження Ю. Древаля про те, що в умовах різного трактування демократії феномен політичної участі є надзвичайно урізноманітненим за механізмами [111, с. 208], ефективність та наслідки яких є варіативними і які по-різному та різною мірою застосовуються на рівні органів місцевого самоврядування в Польщі й Україні. З іншої сторони, як аргументує А. Пясецькі, саме внаслідок цього локальний вимір політичної участі важко піддається систематизації, адже вона значною мірою диверсифікується і набуває опцій, які властиві для різних моделей демократії [575, с. 192]. Хоча у цьому розрізі неодмінно цінною є позиція, якої дотримується С. Байрак і згідно з якою політична участь на локальному рівні й рівні органів місцевого самоврядування беззаперечно не є самоціллю і замкнутою системою, оскільки вона характеризує і місцевий рівень політики й політичного процесу, і позначається на політичних процесах на національному рівні й навпаки [14, с. 149–150]. Тому прагматика порівняльного аналізу дає всі підстави стверджувати, що локальна політична участь розвиненіша, ширша і діапазонна у демократичніших політичних режимах, а відтак не в Україні, а в Польщі, на яку наша держава із запобіжниками може орієнтуватись опціонально, в тому числі враховуючи динаміку та параметри становлення і поступу місцевого самоврядування.

2.3. Особливості становлення і поступу місцевого самоврядування як складової демократизації політичних систем й політичного процесу та розвитку локальної політичної участі в Польщі й Україні

Виокремлення і дослідження феномену локальної політичної участі або політичної участі на рівні органів місцевого самоврядування в Польщі й Україні не можливі, що цілком очевидно, без окреслення динаміки та параметрів становлення і поступу останніх і загалом систем місцевого самоврядування як складової демократизації політичних систем та політичного процесу в аналізованих країнах. Така ситуація зумовлена навіть дефінітивно, концептуально й етимологічно, оскільки сьогодні під терміном «місцеве самоврядування» чи «самоврядування» традиційно, як констатує В. Грובה, розуміють нормативно і формально урегульований, систематизований і багатоскладовий інститут

влади на місцях, у який входять не лише відносини між публічною владою і сферою здійснення державної влади, а й взаємозв'язок між приватноправовими інтересами і сферою участі громадськості [81, с. 26]. Відповідно, як вважає А. Машковська, дослідження місцевого самоврядування з погляду окреслення й імплементації різних форм і виявів політичної та громадянської участі є підставою теоретизацій з приводу демократизації політичного процесу й формування місцевої політики на рівні тих чи інших органів місцевого самоврядування або системи самоврядування загалом [529, с. 98].

Схожого висновку дотримується І. Попова, яка вказує, що місцеве самоврядування чи територіальна самоорганізація населення передбачають, що останнє має право та дійсно використовує його у контексті реалізації різних інституціоналізованих форм політичної та громадянської участі й забезпечення своїх власних місцевих інтересів, за що воно несе відповідальність [239]. Унаслідуються це висновком С. Янішевського про те, що формування та функціонування органів місцевого самоврядування значною мірою є політичним або політизованим [332], адже на цьому рівні урядування неодмінно виявляються різноманітні форми політичної та громадянської участі населення, котрі, окрім всього іншого, можуть транслюватись і на національний рівень політичного процесу та урядування тощо. Все це, як підмічає Ю. Коваль, змушує аргументувати, що місцеве самоврядування є надзвичайно багатоскладовою і багатовимірною правовою, політичною і соціальною системою, яка унормовується законодавчо, а актуалізується феноменом політичної і громадянської участі на рівні місцевого самоврядування [145, с. 24]. Інакше кажучи, як зазначають К. Валчук та М. Божек, органи територіального самоврядування насамперед повинні ініціювати й зміцнювати участь людей і громадян у прийнятті рішень та загалом у процесі урядування [654, с. 203].

Така усереднена позиція науковців і практиків найперше зумовлена тим фактом, що суб'єктом місцевого чи територіального самоврядування постає місцева громада, яка мешкає на території тієї чи іншої локальності та на правових/політико-правових засадах створює або принаймні може створювати локальне чи територіальне самоврядне об'єднання. Відповідно, як вважає К. Кобельська, місцеве/територіальне самоврядування неодмінно є юридичною особою, а тому його окремі учасники постають суб'єктами приватних (громадянських) і публічних (адміністративних) прав [141, с. 480], які

виражаються на підставі різних форм політичної та громадянської участі. Подібного висновку дотримується О. Батанов, котрий стверджує, що місцеве або територіальне самоврядування потрібно трактувати як виняткове право локальних громад самостійно, тобто без втручання ззовні, та демократично актуалізувати й розв'язувати питання місцевого значення та власного життя [25, с. 17]. У цьому контексті, як вважає, С. Байрак, особливості розвитку місцевого чи територіального самоврядування тієї або іншої країни засвідчують рівень її демократичності, а передусім можливість реалізації такого засадничого принципу демократії, як резерв і рівність політичної та громадянської участі з приводу прийняття політичних і владних рішень й урядування громадами, і навпаки, адже чим демократичніше суспільство, тим ширший фундамент місцевого самоврядування воно гарантує, та насупроти [14, с. 150]. Інакше кажучи, це означає, що рівень демократизації і поступу системи місцевого самоврядування є прямопропорційно залежними, а відтак позначаються на широті та діапазоні форм політичної участі.

У цьому розрізі особливої уваги набуває муніципалізм як спосіб формування та функціонування самоврядної влади на рівні локальностей. Як вказує О. Орловський, передумовою муніципалізму є констатація, згідно з якою права людини і громадянина, в тому числі з приводу політичної та громадянської участі, повинні превалювати над інтересами й функціями органів і системи місцевого чи територіального самоврядування. Саме таким чином, продовжує дослідник, конструкція місцевого самоврядування і локально, і національно лімітується та демократизується, зокрема на користь людини й громадянина і загалом громадянського суспільства, внаслідок чого політична участь постає невід'ємним елементом конституційного правопорядку [218, с. 23]. Доповнюють таку структуризаційну логіку Л. Ладонько, А. Кудленко, О. Михайловська й Н. Філіпова, які вважають, що муніципалізм як влада й уповноваженість органів і загалом системи місцевого самоврядування характеризуються залежними та незалежними атрибутами і взаємними залежностями. Серед перших – жорстка взаємна ієрархізація, контроль і підпорядкованість, а натомість серед других – узалежненість від влади та ресурсів народу/населення і місцевих/територіальних громад у певних локальностях [173].

Відповідно, інститути і система місцевого або територіального самоврядування, із однієї сторони, піддаються доволі жорсткій стандартизації та структуризації, а з

іншої сторони – є доволі гнучкими та динамічними у суспільно-політичному розрізі. Перший ракурс, насамперед на прикладі країн Європи, головно виявляється у тому, що місцеве самоврядування в цьому регіоні конструюється довкола певних типових норм та регламентацій, які здебільшого закріплено у Європейській хартії місцевого самоврядування, котра була прийнята ще в 1985 р. Регуляції цього міжнародного правового акту, що прийняті усіма країнами Європи, спрямовані на впровадження загальних стандартів місцевого, регіонального або територіального самоврядування як засади демократичного політичного режиму й ефективного урядування громадянами на локальному рівні політичного процесу і соціального життя [131, с. 65]. Другий же ракурс виявляється у тому, що органи та системи місцевого самоврядування, особливо у країнах, які трансформуються і/чи модернізуються, підлаштовуються або принаймні залежать від параметрів суспільно-політичного розвитку, а відтак є динамічними [324, с. 1]. Це стосується і країн, які є титульними у роботі – Польщі й України, – про особливості становлення та поступу місцевого самоврядування у яких йтиметься нижче.

Загальноісторично відомо, що місцеве самоврядування у Польщі має доволі тривалу традицію і пройшло чималий розвиток [84, с. 223]. Як вказує О. Котовська, зі становленням та функціонуванням Польської Республіки у 1918–1939 рр. чи так званої Другої Речі Посполитої в країні було сформовано трьохрівневий адміністративно-територіальний поділ у складі гмін, повітів і воєводств, який проіснував до Другої світової війни, але формально остаточно був ліквідований радянською владою лише у 1950 р. Натомість відновлення цієї системи відбулось 8 березня 1990 р., коли вже у Третій Речі Посполитій було прийнято закон «Про територіальне самоврядування», який згодом було змінено та перейменовано на закон «Про самоврядування в гмінах» [157, с. 31], котрими почався період демократизації посткомуністичної країни. Спусковим механізмом таких змін став факт інституційного відновлення місцевого чи територіального самоврядування, який був регламентований поправками до тогочасної польської конституції ще від 29 грудня 1989 р., тобто одразу після колапсу Польської Народної Республіки і головно на заміну уніфікованої системи народних рад періоду комунізму [498]. Річ у тому, що саме тоді поляки і польська держава концептуалізували та взяли курс на відмову від практики комунізму і «реального соціалізму», а натомість сфокусувались на принципах

верховенства права, конституціоналізму, плюралізму й широкого самоврядування [194, с. 59–60]. Згодом, у травні 1990 р., відбулись перші в післявоєнній і одразу посткомуністичній історії Польщі повністю (а не частково, як у 1989 р.) демократичні вибори, які при тому всьому були виборами представників майже 2500 місцевих рад. Ця подія завершила початковий етап адміністративно-територіальної реформи, котра була спрямована на значну ініціальну децентралізацію влади та системи державного управління. Цікаво, що вона виявилась уможливленою та доволі швидкою завдяки тому, що ще з початку 80-х рр. ХХ ст., як констатують Є. Регульські і М. Кулеша, група незалежних експертів, пов'язаних із демократичною опозицією, розробила стратегічні та тактичні концепції місцевого або територіального самоврядування, а, своєю чергою, дуже раптовий крах СРСР і комуністичної системи несподівано відкрили й уможливили шлях для здійснення цих планів, які врешті-решт втілились у відповідну реформу [591].

Однак повністю історичну логіку в Польщі було відновлено тільки впродовж другого етапу адміністративно-територіальних і децентралізаційних реформ, які проводили у 1998–1999 рр. Зокрема, 5 червня 1998 р. паралельно було прийнято закони «Про самоврядування у повітах» і «Про самоврядування у воєводствах», які вже із початку наступного року почали імплементуватись на практиці – в ідентичних, що й у період Другої Речі Посполитої, адміністративно-територіальних одиницях і рівнях місцевого чи територіального самоврядування [157, с. 31]. Приміром, у 1998–1999 рр. було сформовано 380 повітів як органів влади надмуніципального рівня місцевого самоврядування, а також 16 воєводств як органів влади регіонального рівня місцевого самоврядування, котрі замінили 49 колишніх так званих «малих» воєводств, керованих центральною (національною) адміністрацією. Більше того, напередодні, зокрема восени 1998 р., відбулись вибори до рад повітів і воєводств, у результаті чого державна та регіональна системи урядування були вражаюче та суттєво перетворені і децентралізовані [498]. Також у 1997 р. було прийнято нову та чинну конституцію Польщі, котра значною мірою зміцнила місцеве самоврядування в країні, принаймні концептуально, зокрема в рамках принципів субсидіарності і децентралізації влади на користь її делегування місцевим та регіональним громадам від імені й на відповідальність громадян, через що система місцевого або територіального самоврядування вступила у період своєї стабілізації.

За результатами двох етапів реформування системи місцевого самоврядування й адміністративно-територіального устрою в Польщі було сконструйовано модель, яка виявилась трьохрівневою, зокрема у складі гмін (муніципалітетів), повітів і воєводств, щоправда різних типів і форм [599]. Зокрема, всі гміни чи муніципалітети, як магістральні одиниці територіального самоврядування в Польщі [581, с. 68], можна поділити на три типи: муніципальні або комунальні (міські комуни та міські гміни) – головню у близько 300 містах населенням від приблизно 1 тис. до 1,7 млн жителів; сільські (сільські гміни) – у понад 1500 (зокрема станом на 1 січня 2019 р.) неміських і неурбанізованих місцевостях; змішані місько-сільські (місько-сільські гміни) – у близько 640 (станом на 1 січня 2019 р.) зведених локальностях, які охоплюють міста або містечка і райони прилеглих до них сіл, які раніше були окремими сільськими гмінами [462]. Водночас всі повіти можна структурувати на повіти як такі (чи місько-сільські повіти) та міста з правами повітів (міські повіти). Останні у кількості 66 було сформовано в 1998–2002 рр. з найбільших міст, включаючи всі «столиці» воєводств, влада у яких водночас виконує завдання і повноваження, пов'язані з гміною (муніципалітетом) та повітом [498]. Натомість ще 314 місько-сільських повітів типово виявились адміністративно-територіальними одиницями, які об'єднують територію кількох гмін (муніципалітетів) – у середньому 8 гмін сумарним населенням близько 85 тис. осіб. Врешті-решт, 16 воєводств виявились своєрідними регіонами Польщі, хоча вони відрізняються винятково за населенням та територією, а адміністративно є ідентичними. З іншої сторони, воєводства водночас є і рівнем місцевого самоврядування, і рівнем національного урядування (паралельно із національними урядовими структурами, підпорядкованими урядовому кабінету на чолі з прем'єр-міністром і у складі міністрів та керівників центральних органів влади) [599].

Важливо, як вдало констатує А. Лазор, що відновлення та становлення, а загалом реформування місцевого самоврядування в Польщі, яке було ініційоване на тлі різних суспільно-політичних, соціально-економічних та загалом системних трансформацій кінця 80-х – впродовж 90-х рр. ХХ ст., було не лише номінаційним і за формою окремих одиниць і рівнів місцевого самоврядування періоду минулого [176], а й концептуальним, оскільки стосувалось що вдосконалення й оптимізації адміністративно-територіальних утворень, що й збільшення організаційної і функціональної ефективності інститутів

влади та феномену локальної політичної участі [498]. Головна причина цього полягала у тому, як помічає С. Байрак, що внаслідок реформування системи місцевої влади та самоврядування у Польщі було сфокусовано увагу на доцільності краху попередньої – радянської – моделі адміністративно-територіального устрою як чужої для держави, яка прагнула демократизуватись. Тому, продовжує дослідник, напрямком реформи системи було перетворення базових структурно-організаційних принципів у демократичні рамки, принципи та стандарти, зокрема децентралізацію урядування на заміну його централізації, плюралізацію управління замість моноцентризму і взаємну координаційність урядування на протидію винятковій ієрархічності й підпорядкуванню [15, с. 256].

Процедурно це виявилось доволі розумно й ефективно, оскільки на ранньому етапі демократизації Польщі у цій країні, як стверджує В. Бортніков, було забезпечено щонайменше дві колосальні функціональні зміни. З однієї сторони, було створено реальні умови й практичні заходи для того, щоби органи місцевого самоврядування перебрали на себе більшість повноважень і функцій центрального/національного рівня урядування на місцях. З іншої сторони, було гарантовано та забезпечено політичну й громадянську участь і залученість людей до суспільно-політичних процесів на рівні органів місцевого самоврядування, в тім числі значною мірою до процесів прийняття рішень [39, с. 162–163]. Подібного висновку дотримується Г. Зеленько, яка вважає, що в Польщі зроблено ефективну спробу скомбінувати самоврядний потенціал населення з потребою створення сильної вертикалі центральної влади, адже навіть після реформ держава і досі спроможна впливати чи навіть тиснути на локальний політичний процес й органи самоврядування, зокрема через спеціальні і відповідні державні адміністрації у воєводствах і повітах, на які покладаються контрольні й координаційні функції [123, с. 158].

Усе це позитивно позначилось не лише на ініціюванні локальної демократії та феномену громадянського суспільства, однак і на консолідації демократичного поступу та розширення політичної участі на різних рівнях політичного процесу у Польщі [66; 548, с. 21–22]. В підсумку, як кажуть вчені, це генерувало модель урядування, яка одночасно та взаємодоповнювально поєднує підсистеми національної урядової адміністрації головню на засадах централізації і місцевого чи територіального самоврядування головню на засадах й принципах децентралізації та субсидіарності [39, с. 162–163]. Ефектом цього

став той факт, як помічає Т. Панченко, що саме субсидіарність проявилась головним демократичним, етичним і громадсько-політичним принципом синтезування різних рівнів польського урядування, оскільки вона інтенсифікувала важливість персональних навиків, здібностей і вмінь, у тому числі з приводу свободи дій і відповідальності за них, а також встановила пріоритет локального урядування над національним, зокрема з погляду дій та інтересів владних інститутів різного рівня [221]. Подібної думки також дотримується О. Батанов, який вважає, що демократична субсидіарність є антиподом авторитарної централізації влади, а тому вона повинна трактуватись як передумова для ініціювання та формування системи місцевого самоврядування, яка ґрунтується і на політичній участі й свободі, і на відповідальності [21, с. 10], що було продемонстровано в Польщі й інших демократичних країнах Центрально-Східної Європи [39, с. 162–163].

З цього приводу О. Бровко відзначає, що найголовнішим наслідком ініціального та швидкого реформування системи місцевого чи територіального самоврядування у Польщі стало те, що її локальний політичний процес інтенсифікувався майже раптово, а участь людей і громадян з цього приводу актуалізувалась й активізувалась як цілком незаперечна [46, с. 11]. Тому унормування політичної і громадянської участі стало тим чинником, завдяки якому звичайні громадяни стали важливими у локальних справах, почали вимагати політичної відповідальності від своїх представників на місцях і загалом почали реально впливати чи навіть тиснути на локальну владу та її рішення, причому не лише через вибори, а й у міжвиборчий період [46, с. 11; 123, с. 158]. І це попри те, що місцевий розвиток у Польщі набув значимості значно пізніше, аніж у країнах Західної Європи, які є «старими» членами ЄС. Часто, як констатує А. Секула, це навіть мабуть і було зумовлено прагненням Польщі та її громадян інтегруватись у ЄС і його структури, в яких навіть локальна політична участь суттєво впливає на принципи функціонування соціально-економічних і політичних систем та спільнот. Відтак, продовжує науковець, на даному етапі розвитку Польщі, тобто після її вступу в ЄС, локальний політичний процес та локальна політична участь сприймаються не тільки як неминучі, але і як засадничі та акцептовані напрями суспільно-господарської політики [604, с. 588].

Головна причина такого факту і явища зумовлена тим, як стверджує М. Якуб'як, що ЄС має надійну організаційну й адміністративну структуру, яка накладає численні

зобов'язання і на урядування в рамках ЄС як інституції, і на управління окремих його країн-членів. Відповідно, окремі локальності у рамках ЄС регулюються на рівні як національного, так і наднаціонального законодавства, будучи частиною єдиного та багатоскладового різнорівневого урядування – національного, регіонального (в тому числі у межах окремих регіонів ЄС), локального тощо, – яке в сумі вписується у певні політики публічного адміністрування та залученості до них громадян [467, с. 28]. Тому, ставши у 2004 р. повноправним членом Європейського Союзу, Польща також мусила схвалити вимоги цієї міжнародної спільноти та пристосувати до них своє національне законодавство і свій національний тип політичної культури. До цього додалась цілком протегована через ЄС взаємна пошана щодо культурних відмінностей, врахування спільності культурного спадку європейців і співробітництва у культурній сфері між усіма європейськими країнами [467, с. 29]. Тому, як продовжує М. Якуб'як, у зрізі впливу ЄС на польську національну та локальну адміністрацію місцеве або ж територіальне самоврядування свого часу виявилось і досі продовжує залишатись одним з найбільш репрезентативних прикладів. Розуміння цього прикладу дедалі більше залежить від врахування допомоги і впливу зі сторони ЄС у реалізації різноманітних ініціатив органів і системи самоврядування в Польщі передусім через різні фонди і програми, які, з однієї сторони, зміцнюють окремі простори й вияви економічної та господарської політики на локальному рівні, а також, з іншої сторони, багатогранно впливають на потребу встановлення і налагодження різного типу національних і наднаціональних контактів та форм участі й співпраці між локальностями у рамках інтеграційних процесів, які постійно розвиваються й інтенсифікуються. Завдяки цьому місцеве самоврядування в Польщі у певний період поступу змогло набути форму, що відповідає структурі, організації і рівню локальних адміністрацій й участі в інших країнах-членах ЄС [467, с. 32].

Враховуючи це, В. Малиновський засвідчує, що реформування органів і системи місцевого чи територіального самоврядування в Польщі, особливо й головню у контексті її євроінтеграції, було на стільки успішним, що дозволило доволі багатьом фахівцям-практикам, у тому числі з Ради Європи, аргументувати, що польська модель може використовуватись як рамкова та еталонна у регіонах Центрально-Східної і Східної Європи. Головна причина такого висновку у тому, що аналізована модель і система

є в міру раціоналізованими із погляду розподілу повноважень гілок і рівнів влади та залученості й участі громадян до суспільно-політичного процесу. Відповідно, вказує вчений, беззаперечним наслідком такого умовиводу з приводу поступу місцевого самоврядування у Польщі було генерування цілком нового, принаймні станом на момент своєї апробації, формату держави як міжінституційних відносин та сфери послуг, у якому пріоритетною є політична та громадянська участь, а відтак й інтереси людей і їхніх груп, в тому числі з приводу прийняття та контролю належних рішень головно на підставі самоврядних інститутів і феномену громадянського суспільства [193, с. 16]. Тому, як каже С. Байрак, безпосередніми наслідками розвитку місцевого самоврядування в Польщі стали такі інституційні і процесуальні/процедурні результати, як: суб'єктивація суспільних спільнот у політичному процесі й урядуванні; зростання управлінської та політичної культури громадян як учасників політичного процесу на різних рівнях урядування; регламентування й узвичаєння політичної та громадянської участі як перманентного, а не випадкового процесу; збільшення індивідуального й колективного, а також управлінського та контрольного потенціалу громад як учасників політичного процесу і урядування [14, с. 153]. Через це польська модель становлення/розвитку місцевого самоврядування має потенціал бути наслідуваною в інших країнах, особливо у тих, де процеси дерегулювання та децентралізації влади не розпочались або розпочались із запізненням, а тому потребують врахування поступовості та зваженості результатів ідентичних процесів у своїх гомологів [240]. Головна причина у тому, як вважає М. Блажівська, що польське місцеве самоврядування є всеохоплюваним, бо воно хоча б частково, але конструюється довкола громадянського суспільства й активної політичної та громадянської участі чи принаймні не відкидає їх або не суперечить їм [33, с. 30].

Але, враховуючи все це, К. Кобельська [141, с. 491], М. Кулеша і Д. Щесціло [498] все-ж підсумовують, що територіальне самоврядування в Польщі є сферою суспільно-політичного життя в цій країні, котра, незважаючи на цикли й етапи її реформування, й досі не є цілком сформованою і систематизованою. Річ у тому, зазначає К. Кобельська, що, з однієї сторони, в Польщі доволі врегульованими є організаційно-правові рамки, в яких функціонують органи місцевого самоврядування, адже вони сконструйовані на засадах обов'язкових демократичних норм і стандартів. Однак, з іншої сторони, навіть у

цій країні ЄС поки що важко на практиці говорити про реальну децентралізацію влади, особливо з огляду на те, що постійно бракує реформи у сфері державних фінансів. Супроводжується це думкою вченої про те, що досить тривожною була і залишається схильність окремих політичних сил, особливо у випадку коли вони є правлячими або урядовими в національному парламенті, з приводу ставлення до самоврядування як до можливості отримання додаткової політичної вигоди, котра виявляється у вигляді відсутності рівноваги у виборчих принципах, наслідком чого доволі часто постає політизація життя і суспільних відносин на локальному рівні [141, с. 491]. Це виражено у Польщі стало в період із 2015 р., а посилювалось у 2019/2020 рр., коли за результатами президентських і парламентських виборів домінуючою політсилою спочатку стала, а згодом продовжила бути права партія «Право і справедливість», вплив якої неодмінно поширився та транслювався на локальний рівень політичного процесу. І врешті-решт, необхідно визнати, що й досі суб'єкти місцевого самоврядування – місцеві громади і громадськість – не виявляють цілком достатнього бажання долучатись до локального політичного життя, а також не висловлюють довіри до осіб, які представляють їхні інтереси в органах місцевої влади. Все це означає, що у випадку політичних змін на національному рівні варто очікувати подальших суспільних та політичних змін у цій площині врегулювання та виявлення сутності місцевого самоврядування в Польщі.

На противагу, ще складніша ситуація історично склалась в Україні, адже в нашій державі становлення та реформування органів і системи місцевого самоврядування й адміністративно-територіального устрою виявились значно відтягнутими, а тому й неоднозначними. Зумовлено це було тим, що на зорі незалежності Україна застосувала схему самоврядування й адміністративно-територіального устрою, які були сформовані у тім числі в еру її приналежності до СРСР, щоправда в рамках прийняття відповідного, в тому числі конституційного, законодавства, зокрема законів і постанов «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» від 7 грудня 1990 р. (анульовано), «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» від 3 червня 1991 р. (анульовано), «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р., «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р., «Про статус депутатів місцевих рад» від 11 липня 2002 р., «Про органи самоорганізації населення»

від 11 липня 2002 р., «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 р., а також Конституції України від 28 червня 1996 р. з почерговими змінами і доповненнями. Але з тією визначальною відмінністю, що в незалежній Україні було скасовано так звану «радянську матрешку» у формі підпорядкування й субординації одних рад депутатів локального рівня іншим радам депутатів вищого рівня і так далі, а натомість наголос було зроблено на різних опціях представництва центральної влади на місцях, зокрема на підставі синтезування державного/центрального управління та широкої автономії, самоврядності й уповноваженості громад і громадян на місцях тощо. Унаслідуювано це було тим фактом, що навіть попри законодавчу регламентацію права територіальних громад вирішувати різні місцеві питання безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, в Україні аж щонайменше до 2014/2015 рр., на відміну від багатьох країн Центрально-Східної Європи, в у тому числі й Польщі, не було децентралізовано влади (а натомість її було поступово централізовано ще більше, ніж раніше) та не було створено надійних умов політичної і громадянської участі на місцях [334; 512]. І це попри те, що законодавчо в Україні ще з 1996–1997 рр. передбачено такі форми локальної політичної та громадянської участі, як доступ до інформації, індивідуальні і колективні пропозиції, громадські слухання, місцеві ініціативи, загальні збори громадян, органи самоорганізації населення тощо, але що раніше, що меншою мірою сьогодні громадяни й досі залишаються відірваними від процесів розробки, прийняття, реалізації і контролю державних, владних й управлінських рішень, в тому числі на місцях. Найбільшою чи найскладнішою на цьому тлі виявилась криза політичної участі, в тому числі у 2013–2014 рр., коли внаслідок низького рівня відкритості, прозорості та реагування влади, відсутності доступу громадськості до адміністративних процесів й ефективного діалогу між владою і народом у поєднанні з централізованою системою влади було зумовлено системний конфлікт і політичну кризу, які врешті-решт виявили потребу змін [334].

Важливо, що впродовж свого першого і найтривалішого етапу розвитку система місцевого самоврядування в нашій державі конструювалась довкола перманентного формату адміністративно-територіального устрою, структура якого своїм корінням сягала у місцеву державну адміністрацію періоду Радянського Союзу. Річ у тому, як вдало зауважують А. Аасланд і О. Лиска, що розподіл завдань між центральним та

локальним рівнями урядування і самою територіальною структурою забезпечувався (і досі це робить) у рамках позиціонування України як унітарної держави з центральним рівнем урядування й влади та складною і асиметричною трьохрівневою структурою місцевого чи територіального самоврядування [334]. Першим з цих рівнів був і лишається регіональний або обласний, що номінально включає 24 області, Автономну Республіку Крим (анексовану Росією в 2014 р.) та два міста зі спеціальним статусом – Київ та Севастополь (також анексований у 2014 р.), а також комбінується двома щаблями урядування – національним, представленим обласними державними адміністраціями, і регіональним або самоврядним, представленим обласними радами (і мерами у випадку Києва та Севастополя). Натомість другий рівень був і залишається субрегіональним чи районним, адже він включає райони (у 1991 р. таких районів було 481, впродовж 1992–1995 рр. – від 485 до 489, впродовж 1996–2020 рр. – 490, а з 2020 р. кількість районів у рамках реформи було зменшено до 136 внаслідок їхнього укрупнення), розподіл влади у яких значною мірою відображає домовленості на регіональному рівні. Врешті-решт, третій рівень традиційно трактують як базовий (чи місцевий) і він спочатку складався з міст (461 – станом на 1 грудня 2020 р.), районів міст (108 – станом на 1 грудня 2020 р.), селищ (882 – станом на 1 грудня 2020 р.) і сіл (28376 – станом на 1 грудня 2020 р.), які могли зливатись між собою і утворювати спеціальні підрозділи місцевого самоврядування [562], а сьогодні ж (після другого етапу реформи, про яку йтиметься нижче) складається з міських, селищних та сільських територіальних громад (1470 – станом на 1 грудня 2020 р.), які можуть комбінувати один або декілька населених пунктів.

Асиметричність такого поділу полягала у тому, що попри формальні застереження на практиці влада вищого рівня могла (і може) спробувати диктувати, що робити владі нижчого рівня. Крім того, така система характеризувалась і характеризується тим, що на регіональному (обласному) і районному рівнях задіяно подвійну модель влади, котра виявляється у напруженості відносин поміж органами місцевого самоврядування й місцевими адміністраціями, призначеними центральним урядом і/чи президентом України [382, с. 21; 495]. Також не обов'язково існувала й існує відповідність між правовим статусом призначуваних і виборних органів самоврядування й приватними особами та інституціями, які мають владу. Доповнювалось і доповнюється це проблемами, які

суттєво лімітували політичну й громадянську участь на місцях: високий рівень корупції; розмитість поділу між політикою та бізнесом; регіональна напруженість; відсутність довіри громадян; недостатність ресурсів, виділених на рівень місцевого самоврядування; відсутність ефективної та раціональної бюрократії [334; 340, с. 100; 562, с. 77].

Але все-ж примітно те, як вказує О. Лазор, що сукупність законів і підзаконних актів, котрі були ухвалені після здобуття незалежності Україною, зокрема впродовж 1991–2014/2015 рр. – у перший етап розвитку систем місцевого самоврядування й адміністративно-територіального устрою нашої держави, – заклали правові підвалини для того, щоб місцеве самоврядування через певний період розвинуло свій потенціал та виробило принципи організації, за якими можна було би змодельовати особливості його розвитку надалі [177, с. 499]. Це означає, що Україна почала підходити до розуміння, згідно з яким локальний рівень політики й урядування є важливою ареною практики демократії [334], бо саме на цьому рівні люди та громади стикаються із конкретними суспільно-політичними проблемами й саме там вони сподіваються на ефективну політику та адекватні владні й управлінські рішення, в тому числі за своєї участі [422].

Тим не менше, вдало зазначає дослідник, сконструйована в Україні так звана континентальна модель місцевого самоврядування (зрештою як і в Польщі), яка на місцях поєднувала пряме державне урядування/управління та інститути місцевого самоврядування громад (як прямо, так і опосередковано), у своєму ініціальному або ранньому вигляді позиціонувалась як доволі слабка ланка у системі та механізмах демократії, а тому потребувала подальшого зміцнення і вдосконалення. Особливо із огляду на те, що чинні в 1991–2014/2015 рр. нормативно-правові акти, які регулювали місцеве самоврядування та державне управління на місцях, дуже часто ґрунтувались на положеннях різних теорій і містили суттєві протиріччя, які без радикальних змін просто не могли дати змоги адаптувати українську систему місцевого самоврядування й локальної політичної участі ні до польських, ні до загальноєвропейських стандартів [177, с. 499]. Крім того, О. Лазор стверджує, що апробована в Україні логіка органів та системи місцевого самоврядування характеризувалась колосальним розривом між чинним у свій час законодавством і реальною практичною його імплементації на тлі специфіки політичної участі, політичного процесу й урядування в нашій державі. Це,

як зафіксовано вище, найбільше стосувалось взаємозв'язку і взаємодії місцевого чи територіального самоврядування й представництва центрального урядування на місцях, зокрема у формі обласних і районних державних адміністрацій, адже вони були не стільки партнерами, скільки супротивниками й вето-акторами один одного. Причинно ж це пояснювалось нерозвиненістю чи слабкою розвиненістю не стільки належного законодавства, скільки правової та політичної культури, політичної та громадянської участі й громадянського суспільства в Україні [177, с. 506]. Особливо на тлі факту, що до 2014/2015 рр. місцеве самоврядування та система адміністративно-територіального устрою були чи не найстабільнішими і законсервованими в Україні [66; 328, с. 49].

Тим не менше, увесь час, особливо з початку XXI ст., в Україні точились політичні, аналітичні й дослідницькі дискусії з приводу доцільності і логіки реформування систем місцевого самоврядування й адміністративно-територіального устрою нашої держави, особливо на тлі їхнього порівняння з відносними успіхами сусідньої Польщі. Однак, як зазначає С. Байрак, це зовсім не означало, що Україна мусила неодмінно і цілком механічно послуговуватись винятково теоретичним і практичним досвідом Польщі у цій площині, особливо враховуючи завдання, які повинна була раніше виконувати ця держава, а сьогодні мусить втілювати Україна, а також зважаючи на відмінності двох країн (або й будь-яких інших країн, на які може орієнтуватись наша держава) у їхньому соціально-економічному, соціокультурному, соціополітичному, владно-політичному розвитку [18, с. 136–137]. Крім того, важливою у цьому розрізі є позиція польського вченого А. Антошевскі, який вказує, що різні траєкторії політичного розвитку тих чи інших країн, які вели або до демократизації чи консолідації демократії (як у Польщі), або навпаки до автократизації політичних режимів чи їхньої гібридизації (як в Україні), по-різному впливали на особливості становлення й розвитку органів і систем місцевого самоврядування у них, а відтак і на атрибути політичної та громадянської участі на різних рівнях політичного процесу й урядування, що було надійно підтверджено досвідом країн Східної і Центрально-Східної Європи [9, с. 374]. У контексті України, як констатує В. Бортніков, це було засвідчено дуже суперечливим, непослідовним та нелінійним характером зміни політичного режиму й очікуваної демократизації після 1991 р., через що доволі розмитим та неоднозначним виявилось трактування інституту місцевого

самоврядування й феномену локальної політичної участі в нашій державі [42, с. 306]. Як вважає М. Цумарєв, це навіть зумовило своєрідну кризу і консервацію інституту й системи місцевого самоврядування в Україні, які продукували елементи кризової суспільно-політичної свідомості, зокрема політичної апатії, відчуження, зневіри тощо [316, с. 72].

Це особливо виразно виявилось на тлі суспільно-політичної й інституційної кризи 2013–2014 рр., коли внаслідок «Революції Гідності» відбувся черговий «виток» зміни політичного режиму в Україні і з все більшою силою фокус було зроблено на потребі демократизації й апробації зовсім нових підходів до особливостей і процесу формування й функціонування політичної системи і політичних інститутів у нашій державі, зокрема інституту місцевого самоврядування й феномену політичної участі як опцій вираження влади народу, що неодмінно повинні пересікатись і взаємодоповнюватись, саме таким чином демократизуючись [280] та стаючи ефективнішими фінансово й матеріально [288, с. 283]. Водночас саме у цей час було надзвичайно чітко підтверджено вже традиційну для України, як вважає Т. Котенко, проблему політизації органів та системи місцевого самоврядування і їхніх функцій та повноважень, через що в нашій державі дуже часто блокувались і не враховувались інтереси й позиції різних суспільно-політичних груп [156, с. 81]. А натомість, як констатує Т. Татаренко, хоч частково було досягнуто думки, згідно з якою місцеве самоврядування значно продуктивніше у тому випадку, коли воно по-максимуму інтегроване у соціальне життя, владу й урядування, котрі, своєю чергою, повинні бути хоча би частково децентралізованими не лише горизонтально, однак й вертикально [301, с. 92]. Чи було політично вмотивовано, як зазначають О. Батанов [22, с. 34–35] і В. Гладій [73, с. 329], що ефективно і самостійне місцеве самоврядування, яке сконструйоване довкола залученості громадян, повноцінного громадянського суспільства і гарантій зі сторони держави, є умовою розвитку і модернізації останньої. Це, в тім числі, було зрозуміло й політично, адже потреба в поступі місцевого самоврядування була визнана усіма основними політичними партіями та міжнародними донорами, а тому зайняла важливе місце у політичному порядку денному керівництва України.

З огляду на це, у 2014 р. в нашій державі було ініційовано та розроблено нову Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади, яка мала стати другим етапом розвитку і реформування означеної проблематики в

Україні [262], принаймні порівняно з періодом 1991–2014 рр. Концептуально та загалом наголос було зроблено на позиціонуванні системи місцевого самоврядування як сфери послуг в умовах децю оновленого адміністративно-територіального устрою (про що вже йшлося вище), ресурсної бази й розмежування рівнів і гілок влади в Україні, зокрема в рамках принципів децентралізації і субсидіарності, які повинні сприяти інтенсифікації політичної та громадянської участі і загалом прямого народного управління на місцях [334]. Формальною ціллю очікуваних змін було задекларовано підвищення ролі й статусу і вдосконалення правового регулювання загальних зборів громадян, створення різних додаткових гарантій роботи органів самоорганізації населення, а також створення всіх належних і сприятливих умов для широкого залучення громадськості до прийняття рішень органами місцевого самоврядування і їхнього контролю. Відповідно, у рамках запланованої реформи було деякою мірою оновлено вітчизняне законодавство, що виявилось у прийнятті законів «Про співробітництво територіальних громад» від 17 червня 2014 р., «Про добровільне об'єднання територіальних громад» та «Про засади державної регіональної політики» від 5 лютого 2015 р., «Про місцеві вибори» від 14 липня 2015 р., «Виборчого кодексу України» від 19 грудня 2019 р., а також у ревізії Конституції України з 2014 р., головно з приводу децентралізації влади і модифікації адміністративно-територіального устрою нашої держави. Однак навіть попри те, що адміністративно-територіальний устрій України було укрупнено і модифіковано, а базовим рівнем самоврядування стала громада на рівні одного чи декількох населених пунктів або головними представницькими органами самоврядування стали ради народних депутатів, другий етап розвитку і реформування системи самоврядування в Україні (принаймні на момент аналізу) й досі був незавершеним, а натомість характеризувався як головно теоретизований і такий, що й далі потребує змін, щоправда вираженіших.

Причому виявів недоліків та недостатності реформ місцевого самоврядування в Україні є чимало. Зокрема, Т. Кравченко зазначає, що нашій державі бракує поступу у напрямі, коли реальною і дієвою буде можливість будь-якого члена чи представника територіальних громад в Україні дійсно не лише брати участь, а й впливати на те, як приймаються та контролюються владні й управлінські рішення на місцях. Відповідно, в Україні й досі бракує інноваційних та розмаїтих форм політичної і громадянської

участі на локальному рівні та в системі місцевого самоврядування [161]. Подібного або дуже близького висновку дотримуються Ю. Бардачов, І. Лопушинський та Р. Плющ, які констатують, що в нашій державі не вистачає управлінського впливу різних форм і механізмів політичної участі на місцях, оскільки звичайні громадяни практично не мають можливості забезпечувати і протегувати свої інтереси та потреби [83, с. 282]. Як уточнюють Н. Васильєва і О. Бойко, це стосується різних аспектів і сфер життя на рівні органів місцевого самоврядування, у тім числі соціально-економічного, політичного, духовно-культурного, екологічного тощо, адже територіальним громадам суттєво не вистачає самоврядності, самодіяльності, самоорганізації, саморегулювання, а також різновекторності [55, с. 99]. З іншої сторони, система місцевого самоврядування в Україні навіть після її реформування й досі не є цілісною і усесторонньою, оскільки в ній, як каже О. Кавилін, слабо врегульованою деякі інститути та процеси, зокрема референдуми, відповідальність виборних посадовців на місцях, підзвітність органів місцевої влади тощо [130, с. 207]. Врешті, проблеми системи місцевого самоврядування в Україні є наслідком їхньої надмірної, як і раніше, політизації, бо вони спричинені постійними і різноаспектними конфліктами інтересів та перманентною суспільно-політичною та соціально-економічною нестабільністю у нашій державі [276] на тлі невизначеності або неважливості інституційних параметрів врегулювання політичної участі громадян [35].

Все це означає, що місцевого самоврядування в Україні потребує реформування, хоч паралельно з цим, що повинна розвиватись і загалом політична система держави, в тому числі на підставі врахування й адаптації досвіду інших країн світу, зокрема Польщі [74, с. 133]. Ключова увага має бути на інституційному забезпеченні та розвитку прямої участі громадян у місцевому самоврядуванні, зокрема з прицілом на забезпечення більш ефективного взаємозв'язку громадянського суспільства й системи влади в цілому і на місцях, особливо після запуску процесів її децентралізації, – передусім шляхом безпосереднього залучення громадян до прийняття і контролю політичних й управлінських рішень на місцях [162]. А це, своєю чергою, доцільно робити у розрізі синтетичного та комплексного розуміння демократії як концепту, який поєднує представницькі, учасницькі, деліберативні й інші параметри і вияви її розуміння, а також враховуючи інноваційні форми та механізми політичної участі і доцільність налагодження діалогу і соціального партнерства на рівні територіальних громад [162; 340].

Висновки до Розділу 2

Загалом у Розділі 2 на прикладі Польщі та України проаналізовано еволюцію, становлення, особливості, різновиди, форми і значення політичної участі як складової політичних систем та політичного процесу цих держав у контексті демократизації та зростання важливості громадянського суспільства й інституту місцевого самоврядування у них. Для цього, по-перше, розглянуто сутність, феномен, особливості, значення і роль політичної участі в умовах демократизації та зростання важливості громадянського суспільства й місцевого самоврядування в аналізованих країнах. Це зроблено на тлі припущення та зауваження, що політична участь у перелічених країнах безумовно є категорією інституційного і процесуального/процедурного значення, а відтак вона є вкрай важливою у контексті демократії, демократизації і зростання ролі громадянського суспільства, зокрема в умовах розвитку місцевого самоврядування, оскільки саме без політичної участі не можливими є феномен демократії та процеси демократизації. По-друге, окрему увагу у розділі присвячено еволюції різновидів, форм та механізмів політичної участі в умовах становлення і розвитку демократії на рівні національного та локального політичного процесу в Польщі й Україні. Цю тематику розкрито на підставі факту, що демократія не є монолітним й уніфікованим феноменом і процесом, а натомість структуризується за формами (пряма, опосередкована, електронна) і концептами чи моделями (представницька, учасницька, деліберативна тощо), які внаслідок свого змішування, перехрещення і поєднання власне й зумовлюють різні опції політичної участі на різних рівнях політичного процесу та урядування, втім числі на рівні органів місцевого самоврядування. Нарешті та по-третє, означену проблематику розкрито в рамках окреслення особливостей становлення і поступу місцевого самоврядування як складової демократизації політичних систем і політичного процесу й розвитку локальної політичної участі в Польщі та Україні. Це зроблено у рамках концептуалізації, згідно з якою місцеве самоврядування є багатоскладовою та багатовимірною правовою, політичною і соціальною системою, яка унормовується законодавчо, а актуалізується феноменом політичної чи громадянської участі на локальному рівні.

Деякі ідеї Розділу 2 відображено у публікаціях автора [99, 101, 104, 106, 108].

РОЗДІЛ 3

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ТА НОВИХ ФОРМ ДЕМОКРАТІЇ НА ЛОКАЛЬНОМУ РІВНІ І РІВНІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: МОЖЛИВОСТІ ТА ВИКЛИКИ ПОЛЬЩІ Й ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

3.1. Динаміка, механізми та результати політичної участі і взаємодії суб'єктів публічної влади, політики й урядування на локальному рівні і рівні органів місцевого самоврядування в Польщі й Україні

На тлі аналізу еволюції, становлення, особливостей та різновидів політичної участі як складової політичних систем і політичного процесу у контексті демократизації та розвитку місцевого самоврядування в Польщі й Україні очевидно, що доволі важливе теоретичне і практичне значення має врахування параметрів трансформації політичної участі в умовах розвитку публічної політики, взаємодії суб'єктів публічної влади і нових форм демократії на рівні органів місцевого самоврядування в Польщі й Україні.

Головна причина такого теоретичного припущення полягає у зауваженні вчених, згідно із яким публічна сфера у суспільно-політичному процесі – це вільний простір для дискусій різних особистісних, групових і загалом приватних інтересів, який можна самостійно вибирати за допомогою публічних оцінок та соціально значимих оцінок, причому головно із прицілом на їхнє включення у процес формулювання і реалізації державної політики [265, с. 12]. Відтак, як стверджує К. Почиковска, публічна активність людей у публічній сфері розуміється як дії громадян, які хочуть впливати на дії та результативність влади [580, с. 49–50], у тім числі на локальному рівні політичного життя. Це, на думку різних науковців, детермінує доцільність апелювання до феномену та процесу урядування й управління публічними та суспільними справами, в які типово входять так складові, як урядування на державному чи національному рівні, а також урядування на локальному – місцевому, а також інколи й на регіональному – рівні чи рівні органів місцевого самоврядування, яке за аналогією іменують публічним урядуванням або управлінням, що пов'язане з здійсненням публічної влади і реалізацією публічних

справ [173]. О. Чальцева зазначає, що саме політична підсистема та логіка публічного урядування веде до права дискутувати у публічній сфері через системи політичної репрезентації й інтерактивної практики, формуючи стратегію публічної сфери [322, с. 51].

Примітно, як зазначають вітчизняні дослідники, те, що політичний чи політично орієнтований підхід до трактування управління й урядування у науці закріпився ще в 70-х рр. ХХ ст. Він знайшов своє відображення найперше у концепції методів і форм публічного управління на різних рівнях політичного процесу й урядування державою (з англ. *public policy approach to administration/governance*). Ця концепція враховує те, наскільки кожний етап формування та реалізації державної політики впливає на її форму та механізми, зокрема з огляду на те, що характер процесу прийняття рішень неодмінно визначає і спрямовує зміст державного управління й урядування [302, с. 26]. На цій підставі вчені констатують, що державне управління й урядування, втім числі і місцеве самоврядування, є структурними компонентами цілісного процесу публічного урядування державними й суспільно-політичними справами, внаслідок чого вони аж ніяк не можуть здійснюватись окремо, оскільки не спроможні повноцінно реалізовувати своїх функцій в рамках демократизації політичної системи і системи владних відносин [173]. Тим не менше, науковці уточнюють, що державна влада значною мірою відрізняється від локальної чи муніципальної публічної влади, адже: у першій кристалізується та задіяно державний або ж народний суверенітет, в тому числі у форматі верховенства права й самостійності і незалежності державної влади в рамках певної території держави та у міжнародній політиці; у другій сконцентовано публічну владу винятково на певній частині держави, а не на всій її території, не кажучи вже про сферу міжнародних та міждержавних відносин, де місцеве самоврядування є субординованим і залежним [173]. Тому О. Січкара та В. Баштанник відзначають, що місцеве самоврядування як право громади самостійно розв'язувати питання локального значення (паралельно чи на противагу державній владі), є складовою не стільки державної, скільки публічної влади, зокрема на тлі опцій народовладдя, які більш вираженими мають бути саме на рівні місцевого самоврядування, хоч і залежні від іншої підсистеми – державної влади [280].

Враховуючи все вищесказане, І. Мінаєва наполягає, що публічна влада – це певна цілісна та структуризована система формування і функціонування органів влади як на

національному, так і на локальному рівні чи рівні органів місцевого самоврядування, адже реалізовується вона від імені народу та завдяки його дорученням як суверена чи головного принципала, щоправда в рамках певного законодавчого, обмежувального та регулятивного поля – як на національному, так і (не виключено) на локальному рівні [202]. Інакше кажучи, це означає, що публічна влада на всіх рівнях урядування є владою народу на будь-якому рівні його локалізації та суспільно-політичного процесу. Відтак кожний рівень урядування, політичного процесу і відтак публічної влади повинен бути сконцентрований на створенні можливостей реалізації інтересів і цілей народу, причому у найрізноманітніших сферах соціального життя [202]. Це, як помічає Ю. Данько, означає, що усупільненість і публічність влади й урядування – це найочевидніша та мабуть обов'язкова ознака сучасної політики та державотворення, яка виразнішою і прийнятнішою стає за умови все більшої демократизації політичних режимів. Тобто, продовжує науковець, це підтверджує, що публічність суспільно-політичного життя і політики як такої є ключовим елементом конструювання та розвитку демократичного суспільства і демократичної держави, оскільки вона орієнтує владу до підготовки та прийняття рішень, завдяки яким можна узгоджувати інтереси різних соціальних груп [86, с. 30], в тому числі на різних рівнях політичного процесу й урядування. Тому Є. Батракіна вважає, що публічність влади сьогодні є позаісторичною, а натомість сприймається як демократизаційна [28, с. 8] в сенсі залежності та впливу на демократизацію.

Цілком очевидно, що похідним від розуміння публічної влади й урядування є трактування феномену публічної політики. Як стверджують С. Телешун, О. Титаренко, С. Ситник і С. Вировий, публічну політику можна дефініювати як форму й механізм політичного чи суспільно-політичного процесу, що звісно реалізовується у публічному просторі, підтримується та забезпечується інформаційними і комунікаційними ресурсами, а відтак репрезентовані низкою транспарентних вертикальних і горизонтальних взаємодій учасників політичного життя [265, с. 5]. За аналогією, І. Харечко зазначає, що явище публічної політики – це скоординоване, структуризоване, організоване, легальне та взаємодоповнювальне формування, функціонування і відповідальність органів державної чи публічної влади й інститутів громадянського суспільства. У них шляхом публічних консультацій, комунікацій та врахування індивідуальних і групових цілей та інтересів

тією чи іншою мірою відбувається компонування будь-якої сфери соціального життя населення [310, с. 33]. Ширше визначення публічної політики запропонувала О. Чальцева, яка вважає, що під нею потрібно розуміти вмотивовану та раціональну взаємодію інституціоналізованих і неінституціоналізованих чи формальних і неформальних акторів й учасників суспільно-політичного життя, які, регулюючись цінностями, традиціями і нормами, спроможні розв'язувати та контролювати свої проблеми [321, с. 191–192].

Ще ширшої наукової позиції з означеного приводу дотримуються О. Пухкал та О. Гомоляко [266, с. 108–109], які вважають, що публічна політика може бути визначена і варіативно, і різногранно як: впорядкований і цілеспрямований вплив публічної влади та її організаційних структур; тактика та стратегія державного розвитку на різних рівнях здійснення публічної влади й урядування; програма та курс функціонування системи й органів публічної влади; послідовність дій з приводу прийняття, реалізації і контролю політичних, управлінських, владних й адміністративних рішень та їх усупільнення серед соціальних груп; публічна активність та діяльність у рамках функціонування політичних й аполітичних/соціальних акторів й учасників суспільного життя з прицілом на досягнення їхніх персональних індивідуальних і групових цілей та інтересів; цілком або частково опублічнена в соціальному та інформаційно-комунікаційному просторі форма політичного процесу та взаємовідносин його учасників й агентів; опція і логіка досягнення й забезпечення публічного порядку. Загалом публічна політика є способом комунікації між суб'єктами політичного процесу, який дозволяє громадянам більше брати участі у формулюванні, реалізації і контролі політичних й управлінських рішень [265, с. 5]. З іншої сторони, публічна політика як інструмент спілкування не завжди є полем змагальності за владу, тому її треба відрізнити від представницької державної політики, тобто боротьби за право представляти волю й інтереси народу.

Означену вище проблематику доповнює специфіка розуміння публічної політики у польській політичній науці. З цього приводу О. Котовська, перефразовуючи відомого дослідника соціальної та публічної політики Р. Сарфенберга, відмічає, що на сьогодні переклад категорії «публічна політика» саме на польську мову зовсім не є складною термінологічною та концептуальною проблемою, однак у польській політичній науці значно важливішим останнім часом стало обговорення терміна «публічна адміністрація»

(польською – *administracja publiczna*), який не зовсім ідентичній категорії «державне управління» [157, с. 30]. Специфічність польської ситуації виявляється у тому, що в цій країні, зокрема за аналогією до поступу політичної науки у континентальній Європі, окреслений вище елемент наукової дискусії із приводу поняття «публічна адміністрація» (англійською – *public administration*) ще наприкінці 70-х – початку 80-х рр. ХХ ст. був імплементований в логіку, коли вказане вище поняття було значною мірою, однак не повністю замінене категорією «публічне управління» (англійською – *public management*), внаслідок чого своєрідним виявилось позиціонування ролі та функцій держави в окресленні, продукуванні й імплементатії публічної політики. Це вдало й ефективно було вписано у теоретизацію, особливо застосовувану у французькій та німецькій політичній науці, за якою ієрархічна структура державного управління чи публічної адміністрації і відповідна їй модель раціональної бюрократії (передусім у поданні М. Вебера) й досі залишається частиною формування різних моделей публічної політики [157, с. 30; 609], які застосовують на різних рівнях політики й урядування. Унаслідувалось у польському випадку це в тому, як продовжує О. Котовська, що в цій країні та її мові категорія «політика» (польською – *polityka*), з однієї сторони, активно почала використовуватись на зміну словосполучення «публічна і державна адміністрація», особливо в ході і після завершення європейської інтеграції Польщі у 2004 р., але також, з іншої сторони, почала трактуватись як багатозначна. Врешті-решт, за аналогією із англійською політичною наукою, у цій країні про публічну політику й управління все частіше говорять на стику таких англійських категорій, як «politics» і «policy», беручи до уваги різну національну специфіку цих понять та їхніх характеристик [157, с. 29].

Однак як би не трактували публічну політику або публічне управління в різних країнах світу та різних школах політичної науки, їхнім ключовим елементом, як вдало зазначає О. Лазарева, є транспарентний і відкритий діалог між політичною владою та громадянським суспільством, який може втілюватись винятково завдяки відповідним формам і механізмам політичної та громадянської участі [175, с. 39]. І це попри те, як вказує О. Котовська, цитуючи Є. Хауснера, що існує щонайменше чотири базові елементи чи підсистеми публічної політики: дискурсивна – в якій поряд з економікою і культурою визначальною є влада; структурна – в якій у рамках політичної системи і різних форм

міжінституційних відносин магістральним є інститут держави; поведінкова – в якій за основу береться функціонально-цільова активність суб'єктів політики; функціонально-технічна – в якій важливою є будь-яка, конкретно виділена в той чи інший момент часу, сфера публічної влади і урядування [157, с. 30]. І попри те, що публічна політика головно фокусується на феномені публічної політичної активності, зокрема при задоволенні суспільно-політичних інтересів і запитів громадян та їхніх груп, в тім числі зі сторони держави та її інститутів на різних рівнях політики й урядування [265, с. 12].

Апелюючи до титульної проблематики дисертаційної роботи, потрібно зважати, в тому числі незалежно від етимологічних особливостей трактування публічної влади, політики й урядування, що політична чи громадянська участь у виробленні і реалізації публічної влади неодмінно сприймається якщо не як політичний, тоді принаймні як соціальний інститут, який сприяє демократизації публічного простору. Річ у тому, як зауважує О. Зарічний, що саме в умовах політичної чи громадянської участі громадськість або громадянське суспільство беруть участь у формуванні, функціонуванні і відповідальності органів та системи публічної влади, оскільки таким чином громадяни впливають чи тиснуть на ухвалення рішень, контролюють їх та, відповідно, націлені на вироблення максимально позитивних й ефективних результатів суспільно-політичного життя у процесі реалізації тієї або іншої моделі урядування в тій чи іншій країні [121, с. 11]. Це, продовжує науковець і як вказано у попередньому розділі дослідження, виражається у тому, що сьогодні політична й громадянська участь є вкрай різноманітними і широкими за своїми формами та механізмами, оскільки їх можна класифікувати: за різновидом публічної влади й урядування – на державну та муніципальну/локальну; за типами учасників – на винятково зі сторони громадян (зазвичай на національному рівні) та зі сторони громадян і негромадян (зазвичай на рівнях політичного процесу й урядування, нижчих національного); хронологічно – на одноразову, тривалу або повторювальну; за періодом – на виборчу, поствиборчу та міжвиборчу; за результатами – на успішну (консенсусну з погляду інтеракції держави/урядування й громади) та неуспішну (або неконсенсусну чи некомпромісну); за способом досягнення цілей – на мирну чи силову (в тому числі збройну або військову); за діапазоном включеності – на індивідуальну, групову/колективну та масову; за законодавчою регламентованістю – на легальну чи

законну та нелегальну чи незаконну; за сферою політики – на соціальну, культурну, економічну, освітню тощо; за рівневістю – на наднаціональну, національну і локальну (в тому числі регіональну); за призначенням – з приводу формування, функціонування чи відповідальності органів і системи влади; за інструментарієм – на голосування (під час виборів чи референдумів), звернення (індивідуальні і колективні запити, ініціативи), обговорення (під час деліберації, консультування, моніторингу, експертиз) [121, с. 12].

Дещо вужче Ю. Крегул і В. Батрименко констатують, що найважливішими опціями і формами політичної та громадянської участі у публічному управлінні й публічній політиці на рівні органів місцевого самоврядування є чи принаймні можуть бути, в тому числі у Польщі і Україні, такі механізми, як публічні громадянські деліберації (слухання, обговорення, збори, зустрічі, форуми, дискусії, конференції, круглі столи, дебати, консультації тощо) та опитування громадської думки (діалоги, інтерв'ю, гарячі лінії, інтерактивні опитування і т.д.) [164, с. 20]. Їхня ефективність та імплементація у рамках публічної політики, як аргументує О. Лазарева, залежить від таких чинників, як вдала і достатня законодавча регламентація та інституційна реалізація, унеможливленість для універсалізації, зосередженість на результативності з приводу впливу чи тиску на прийняття і контроль рішень, узалежненість від політичних традицій і засад політичного, інституційного й адміністративно-територіального устрою (зокрема з приводу системи місцевого самоврядування), адаптованість до специфіки локальних громад і їхнього населення [175, с. 38–39], чого часто (зокрема у формі референдумів, ініціатив і деліберації) бракує нашій державі. Цей перелік встановлених умов і вимог доповнюють В. Солових, Л. Радіонова та Г. Каротєєва, які зазначають, що політична та громадянська участь на рівні органів місцевого самоврядування визначаються й узалежені від: спрямованості на інтереси та цілі розвитку локальних громад як цілісних одиниць урядування й політичного процесу; репрезентації усього електорату, а не тільки його окремішньої частини або частин; тактично-стратегічної залученості громадян і їхніх груп як базових індикаторів урахування і представництва інтересів різних прошарків населення, а не лише симпатиків домінуючих або найбільших політсил та акторів; нав'язування або ненав'язування політичних й адміністративних рішень і вказівок з національного центра чи «згори»; превалювання досвіду населення локальних громад як переважаючого над

знаннями і навиками політиків, управлінців й експертів тощо [291]. При цьому, як помічає Ю. Біденко, у випадку України, принаймні порівняно з Польщею, й досі бракує не лише уніфікації, а і наявності інструментів громадянсько-політичного впливу на рівні органів місцевого самоврядування (і на національному рівні), через що локальна (і національна) публічна політика значно відмежована від громади і майже зовсім не гармонізована, хоч суттєво затребувана громадськістю та громадянським суспільством [30, с. 59].

На противагу, дещо інша ситуація історично та суспільно-політично склалась у Польщі, де з початку 90-х рр. ХХ ст. і надалі вкрай валідною та важливою виявилась політична чи суспільно-політична активність і діяльність груп інтересів на локальному рівні політичного процесу та урядування. Важливо, що з самого початку метою груп інтересів у Польщі була і залишається безпосередня участь громадян у здійсненні влади шляхом репрезентації потреб окремих суспільних чи суспільно-політичних груп. Це означає, що фактичною метою діяльності груп інтересів у Польщі ініціально постала реалізація конкретної потреби чи груп потреб у політичній, економічній, релігійній, екологічній, військовій сферах урядування [490, с. 339]. З цього приводу К. Котулевич виокремив декілька головних характеристик груп інтересів у сучасній Польщі, в тому числі на рівні локального політичного процесу й урядування, зокрема: характер і тип організованого представництва групових інтересів; місце включення усіх профспілок і вибраних організацій роботодавців у процес суспільного чи суспільно-політичного діалогу (ще із кінця епохи режиму «реального соціалізму»); визнання діяльності всіх організацій, виходячи з принципів плюралізму; функціонування профспілок і союзів роботодавців як вагомого елемента публічних дебатів та суспільних консультацій; розвиток громадянського суспільства як чинника, який впливає на збільшення кількості груп інтересів; діяльність груп інтересів як фактора, що вплинув на потребу прийняття закону про лобістську діяльність [490, с. 352–353]. Доповнено це тим, що в Польщі групи інтересів майже зразу, принаймні за назвами, сформувались як різноманітні [490, с. 340].

Крім того, з часом це було унаслідковано в тому, що у політичній системі Польщі як країни-члена Європейського Союзу все більшу роль почали відігравати лобістські групи інтересів, які стали важливими політичними гравцями під час прийняття рішень з приводу спільних і відмінних публічних політик на різному рівні урядування. Але

це навіть попри той факт, що діяльність неформальних оплачуваних представників або агентів груп інтересів, так званих лобі, які через політичні, економічні, психологічні механізми тиску впливають на органи державної влади і місцевого самоврядування, дуже часто сприймається як негативне та корупціогенне явище, а тому така діяльність лобістських груп інтересів на рівні окремих країн-членів ЄС і загалом ЄС регулюється відповідним законодавством. У Польщі, як продовжує К. Котулевіч, це було наслідком закону «Про лобістську діяльність у процесі становлення права» від 7 липня 2005 р., що спрямований на правове регулювання зареєстрованих лобі [490, с. 340]. Але значний вплив лобістських груп не означає того, що публічна адміністрація у Польщі втратила статус актора й органу влади, який формує публічні політики на різних рівнях [157, с. 35].

Загалом потрібно, як вдало зазначають С. Телешун, С. Ситник й І. Рейтерович, констатувати, що публічна влада, політика та урядування реалізуються державними і/чи державно-громадськими органами публічного урядування, котрі громадянським суспільством чи окремими громадами мотивуються до виконання управлінських та владних функцій відповідно до законодавчих регламентацій і мають для цього юридичні, а подекуди й легітимні засоби для реалізації своїх рішень. Серед цих органів й установ, продовжують вчені, особливого значення традиційно набувають органи і загалом системи органів державної влади та місцевого чи територіального самоврядування, різноманітні громадські об'єднання і бізнес-структури тощо, котрі по-різному впливають чи хоча б можуть впливати на публічну і навіть державну політику, навіть попри те, що вони не мають права ініціювати та приймати політичні, владні й управлінські рішення від імені народу та громади і зовсім не відповідальні за них та не контролюють їх [302, с. 25]. Це ж означає, що публічна політика – це складне перехрещення різних за природою і сутністю політичних й управлінських процесів, враховуючи які приймаються та імплементуються владні, політичні й управлінські рішення. При цьому, головна політична складова публічної політики і урядування зводиться до взаємодії політичних суб'єктів, завдяки яким чи в ході яких ініціюються і реалізуються відповідні рішення. Натомість головна управлінська й адміністративна складова таких процесів виявляється в аналізі належної інформації, забезпеченні потрібної комунікації, інтелектуальній підтримці та технічному чи технологічному супроводі тощо процесу прийняття рішень [302, с. 25].

Враховуючи це, Т. Сегеда стверджує, що інституційно публічна політика передусім є суспільно-політичним феноменом, становлення і розвиток якого дає змогу й підстави модернізувати політичну систему на засадах демократичності [278, с. 203]. Головна причина у тім, як зазначає дослідник, що публічна політика, влада й урядування становлять розширювальне коло різноманітних інститутів, явищ та процесів, які визначально впливають на: ефективність і якість урядування; організацію бюрократичного апарату і владно-політичного процесу; ієрархізацію і логіку урядування; застосування інновацій в урядуванні, зокрема партнерства і кооперації; урізноманітнення соціально-економічних і суспільно-політичних наслідків урядування, зокрема у формі послуг; розширення форм і механізмів політичної/громадянської участі; розвиток державно-приватного менеджменту і адміністрування; технологізацію, комунікацію й інформатизацію владно-управлінського процесу на різних рівнях політики й урядування тощо [278, с. 203].

Це водночас означає, що політичні, управлінські, владні й інші рішення у різних сферах публічної політики безумовно є наслідком втручання чи залучення різних акторів і суб'єктів у політичний процес та урядування. Відтак дуже суттєвою проблемою у цьому розрізі є те, що правила, регламенти та процедури участі акторів і суб'єктів політики у рамках публічного урядування не завжди визначені, задані і сформульовані наперед. А тому актуально артикулювати стратегічні цілі акторів і суб'єктів політики, досягати яких можна тільки за допомогою взаємодії з громадськістю та громадянським суспільством [265, с. 11]. Тому О. Кудіна підкреслює, що транспарентність процедур ініціювання, узгодження і прийняття рішень й загалом функціонування органів державної влади й урядування, взаємний зв'язок між різними рівнями урядування і громадськістю чи громадянським суспільством, а також досягнення консенсусу стосовно суспільно-політичних інтересів і значимих суспільно-політичних процесів є частиною публічної політики та публічної влади [166, с. 457]. Інакше кажучи, проводити публічну політику у певній сфері означає прозорий та відкритий процес прийняття рішень з приводу тієї чи іншої проблеми, а відтак передбачає участь не тільки зацікавлених сторін, а й усіх бажаючих відігравати роль у цьому процесі, тобто схиляє до обов'язкового врахування пропозицій і зауважень громадян й загалом громадянського суспільства у прийнятті відповідних рішень. Це, на думку І. Харечко, детермінує, що базовими суб'єктами та

акторами публічної політики повинні бути не тільки органи державної влади, в тому числі органи місцевого самоврядування, але й інституціоналізовані і позаінституційні форми представництва громадськості, в тім числі асоціації та органи самоорганізації населення, чим публічна політика відрізняється від політики державної [311, с. 5]. Як наслідок державна політика не обов'язково є консенсусною і адаптованою до думки громадськості, що повинно бути нормою, хоча б теоретично, для публічної політики, яка використовує ширшу політичну участь й спрямована на інтереси громадськості [609].

На підставі цього доцільно аргументувати, що публічна політика, реалізовувана на підставі широкої політичної і громадянської участі, безумовно сприяє демократизації не лише локального, а й національного політичного процесу та урядування. Крім того, як вважає О. Чальцева, простежується і зворотній зв'язок, адже в умовах демократії публічна політика значно інституціоналізованіша, відкритіша, ефективніша та більш учасницька, а тому й більше субсидіарна, консенсусна і впорядкована [320, с. 71]. Як зазначає В. Мельниченко, головна причина такої кореляції у тому, що демократичний режим априорі вимагає публічності та відкритості рішень і дій влади й урядування, але неодмінно апелює до політичної участі громадян або їхніх груп, в тому числі з приводу організації та здійснення влади [199]. Відповідно, вірну думку висловлює О. Ричко, що стверджує, ніби публічна політика та демократія/демократизація є взаємними і постійно залежними між собою, зокрема у контексті вироблення, прийняття і контролю політичних, владних й управлінських рішень і загалом представництва при владі [272]. Цю думку розвиває О. Чальцева, згідно з якою публічний діалог влади та громадянського суспільства, які врешті-решт повинні сприяти демократизації та модернізації у сфері політики, допустимі чи уможливлені лише в тому випадку, коли інтереси політичних і громадянських акторів пересікаються та взаємно враховуються [322, с. 276]. Крім того, демократія і демократизація в рамках публічної політики суттєво уможливлюються за рахунок функціональності та дієвості політичних інститутів, які встановлюють сутнісні й інтерактивні опції взаємовідносин різних учасників процесу вироблення порядку денного у прийнятті владних й управлінських рішень та постають магістральними посередниками у розв'язанні конфліктів та розширенні форм і механізмів політичної та громадянської участі людей і груп [322, с. 6]. Це означає, що демократичність публічної

політики і залежить, і спрямована на інтенсифікацію політичної участі громадян, в тому числі у процесах урядування та генерування нових суспільно-політичних практик, які інституціоналізуються у середовищі держави та державної влади як своєрідної рамки всіх без винятку політико- та владно-управлінських процесів і всіх форм політичної та громадянської участі [322, с. 229]. Однак інтеракція політичного й громадянського є нерівномірною і не однаковою у різних країнах, а тому останні мають різні політичні режими і рівні й форми політичної участі, в тому числі на локальному рівні урядування.

Цей висновок особливо вірний у випадку організації та здійснення влади саме на локальному рівні політики й урядування. Річ у тому, як вказує П. Ткачук, що локальна влада наділена характеристиками, згідно з якими її апріорним джерелом є народ, але магістральним носієм і виразником – територіальна чи місцева громада. Відповідно, весь публічний процес політики й урядування у локальностях, з однієї сторони, є дуже лімітованим територіально, але, з іншої сторони, реалізовується не від імені населення локальності, а від імені територіальної чи місцевої громади локальності, особливо із огляду на те, що він стосується лише цієї локальності та її громади. Доповнюється це тим, що владно-управлінські процеси на рівні громади є значно слабше ієрархічними й структуризованими, ніж на національному рівні політики та урядування, хоч і значно краще пов'язаними з інтересами громадськості та громадянського суспільства [306]. Це, інакше кажучи і як засвідчує А. Лукашенко, передбачає, що як форма територіальної чи місцевої організації громадянського суспільства локальна політика має прямий і безумовний зв'язок з питаннями владно-управлінських пошуків різних територіальних організацій, але паралельно з урахуванням характеристик й інтересів населення різних локальностей [185, с. 88]. Ці питання особливо актуалізуються в тому випадку, коли локальна політика набуває обрисів локальної демократії, яка може реалізовуватись у форматі або агентства (коли місцеве самоврядування є агентом влади й урядування на національному рівні), або партнерства (коли місцеве самоврядування, на противагу, є партнером влади й урядування на національному рівні). Визначальними у цьому зрізі, як констатує С. Була, є такі маркери взаємозалежності локальної та національної політики й урядування як законодавча регламентація, вагомість й автономність інтересів, цілей і ресурсів місцевих громад, розмаїття форм й механізмів політичної і громадянської

участі, в тому числі контролю влади, на місцях і загалом [50, с. 28], а тому вони здатні пояснити відмінності динаміки, механізмів та результатів політичної участі і взаємодії суб'єктів публічної влади, урядування й політики в Польщі та Україні.

Як зазначає О. Бровко, до моменту колапсу режиму «реального соціалізму» в Польщі у 1989 р. її адміністративно-територіальна система була жорстко ієрархізованою та централізованою і ґрунтувалась на переважанні виконавчо-відомчих структур, котрі домінували над територіальними чи місцевими радами й громадами. Внаслідок цього органи місцевого самоврядування й громади фактично були неспроможними ініціювати та реалізовувати будь-яку публічну політику в сферах соціального життя й економіки на локальному (у тому числі й регіональному) рівні урядування [45, с. 78]. Схожа ситуація нерозділеності державного та публічного/адміністративного була притаманна й для інших країн тодішньої Центрально-Східної/Східної Європи [47, с. 140], бо у них існувала велика й суто політично детермінована бюрократія, однак відсутніми були державна служба і фактично будь-які форми політичної та громадянської участі [599]. Вираженням і безпосереднім наслідком цього була гостра потреба реформування не тільки органів та системи місцевого чи територіального самоврядування (про що більшою мірою вже йшлося у попередньому розділі роботи), але й системи організації та функціонування публічної влади і політики – системи публічної адміністрації у кейсі Польщі, – на рівні органів місцевого самоврядування, в тому числі за рахунок децентралізації державної влади та її опублічнення, а також інституційного переходу до належної, демократичної та оновленої опції державної служби і публічного урядування [520, с. 140; 521, с. 282; 666].

Н. Шпортюк вважає, що Польща зробила свій перший крок у цьому напрямі на підставі чіткого окреслення сфер функціональності й діяльності органів влади поміж територіальними установами політичної або державної влади й органами і системою місцевого чи територіального самоврядування, що виявилось ефективним заходом для розв'язання локальних справ і проблем. З цією метою Польща зобов'язалась провести і адміністративні, і територіальні реформи, за рахунок яких вона планувала розмежувати функції та повноваження самоврядних інституцій на трьох рівнях місцевого урядування – у воєводствах, повітах і громадах найнижчого рівня (гмінах) [329, с. 147–148]. Лише після ініціювання та запуску цієї реформи у 90-х рр. ХХ ст. самоврядні органи й установи

стали представниками громад у територіальних одиницях та здобули незалежність у застосуванні фінансово-матеріальних засобів для надання послуг місцевим жителям. При цьому, цікаво, продовжує вчений, що адміністративно-територіальна реформа в Польщі здійснювалась у рамках дотримання принципу, згідно з яким кожна складова нового територіального устрою повинна була функціонувати і як опція публічної влади (адміністрації), і як елемент системи місцевого самоврядування з належним та чітко забезпеченим їй обсягом функцій і повноважень. Відтак це означає, що відразу після колапсу режиму «реального соціалізму» у Польщі увагу було сфокусовано на логіці й ідеї солідарності, субсидіарності і децентралізації влади, а також правосуб'єктності територіальних громад, що було регламентовано законодавчо і конституційно [329, с. 148]. У результаті, як стверджує С. Байрак, територіальне самоврядування в Польщі швидко почало реалізовуватись як взаємодоповнювальне, а не поглинальне, оскільки кожний вищий рівень самоврядування (наприклад, повіт) за правило взяв логіку виконання лиш тих функцій нижчого рівня самоврядування (для прикладу, гміни), з якими останній не справляється [18, с. 132]. Це означає, що внаслідок реформи система самоврядування у Польщі стала збалансованою, зрозумілою та розподіленою, причому як територіально, так і функціонально, в тому числі у зіставленні її політичної і громадянської складових.

При цьому, як констатують В. Бортніков і С. Байрак, реформування системи та органів місцевого самоврядування у Польщі й загалом адміністративно-територіальна реформа у цій країні були зумовлені певними вираженими засадами, які зрозумілими були вже на стадії ініціювання і підготовки реформи [39, с. 161]. По-перше, політики й аналітики сфокусувались на потребі одномоментної регламентації та імплементації таких рівнів адміністративно-територіального устрою, передусім воєводств і повітів, які неодмінно зумовлювались би як територіальними (у рамках різних рівнів самоврядування), так і функціональними (у рамках розподілу та взаємозв'язку їхніх функцій і повноважень, в тому числі з прив'язкою до центрального урядування на місцях) передумовами та очікуваннями. По-друге, реформування й імплементація адміністративно-територіального устрою були економічно обґрунтованими та похідними від особливостей соціально-економічного розвитку Польщі і її окремих локальностей. По-третє, реформування в означеній сфері завжди розцінювалось як поетапне і передбачуване, оскільки спочатку

зводилось до формування і запуску функціонування органів місцевого самоврядування (передусім на рівні гмін), а вже після цього – до запровадження нового формату та моделі адміністративного й територіального устрою. Врешті-решт, по-четверте, весь процес регламентації й імплементації адміністративно-територіальної реформи вбачався як послідовний і невинний, в тому числі на рівні взаємозв'язку публічної політики й участі громадськості, оскільки лише так можна було забезпечити поступальність та дієвість влади на місцях, в тому числі на тлі її взаємозв'язку з центральною владою, а також відсутність адміністративних й організаційних дисбалансів і плутанини, які могли би нівелювати та паралізувати функціональність системи місцевого чи територіального самоврядування як територіально структуризованої сфери послуг й адміністративних процедур [39, с. 161]. Тому, продовжують вчені, навіть якщо адміністративна реформа і територіальна модифікація у Польщі є реалізованими не повною мірою, то вони все-ж призводять до спрощення й уніфікації адміністративної і організаційно-територіальної структури урядування й публічної політики, передусім як територіальної, а не відомчо-територіальної, у цій країні, зокрема завдяки властивим для більшості країн Європи принципам пріоритетності громадянського суспільства в урядуванні на локальному рівні, прозорості, субсидіарності, децентралізації, підзвітності, ефективності [39, с. 162].

Виявляється це передусім у тому, як відзначає С. Байрак, що реформа місцевого чи територіального самоврядування й адміністративно-територіального устрою призвела до колосальних змін у розподілі влади між центральними/національними і місцевими інституціями урядування. Головний вияв цього у тому, що сьогодні функції центрального урядування на місцях виконуються винятково на воєводському рівні та фактично стосуються лише повноважень контролю органів місцевого самоврядування [18, с. 132]. А натомість на структури самоврядування головно покладено функції надання різного типу послуг населенню, результатами яких поетапно стали: на рівні гмін – суттєва та різностороння активізація локальних громад і загалом громадянського суспільства, в тому числі за рахунок інтенсифікації локальних ініціатив й об'єднань громадян у збори й комітети, та збільшення ефективності залучення й засвоєння коштів і ресурсів, у тому числі внаслідок покращення контролю за ними й увиразнення інтересів і потреб громад; на рівні повітів – підвищення ефективності урядування, в тому числі й у гмінах завдяки

принципу взаємодоповнюваності, та політичної і колективної відповідальності й/або підзвітності за надання відповідних послуг, також у тому числі в гмінах та громадах; на рівні воєводств – збільшення значення окремих регіонів, причому в територіальному і функціональному зрізі, зокрема у контексті надання регіональних послуг, хоч паралельно зі становленням дуалістичної системи урядування, підконтрольної центру і місцям, у тому числі з прицілом на зміцнення та консолідацію і системи місцевого самоврядування, і цілісності, неподільності й суверенітету держави [39, с. 162; 609]. Тому реформа місцевого самоврядування й адміністративно-територіального устрою призвели, хоча б теоретично і за можливостями, до зростання рівня політичної і громадянської участі на місцях [609].

Як зазначено у попередньому розділі роботи і як підтверджує С. Байрак, нова та чинна система адміністративно-територіального устрою Польщі передбачає публічну адміністрацію на трьох рівнях урядування: місцевому та найнижчому – у контексті самоврядування в гмінах, містах і повітах; регіональному – в контексті самоврядування у воєводствах; національному чи урядовому – у розрізі урядування на рівні президента, уряду та центральної адміністрації, в тому числі у воєводствах [15, с. 257]. При цьому, система місцевого самоврядування у Польщі теж трьохрівнева: без залучення центрального урядування – в гмінах і повітах; з залученням центрального урядування – у воєводствах. Відтак кожний із рівнів урядування потребує розгляду на предмет специфіки місцевого самоврядування і публічного, в тому числі державного, урядування й адміністрування.

Починаємо розгляд у нашому випадку з рівня 16 воєводств, у котрих, як ствердно констатує О. Бровко, самоврядування традиційно не виконує функцій інспекційного характеру, а натомість цими повноваженнями наділені органи й інститути центральної урядової адміністрації у воєводствах, а передусім воєводи як головні репрезентанти центральної влади й уряду/президента на місцях – у регіонах [44, с. 115]. Специфіка цієї адміністративно-політичної посади у тому, що кожний воєвода передусім несе відповідальність за функціонування різних державних/національних інституцій і служб, а тому й представляє загальнодержавний інтерес і загалом державу на місцях. Тому хід урядування у воєводствах, продовжує вчений, зокрема з його повноваженнями й функціями, узалежненістю від державного урядування та державних і регіональних ресурсів, а також здатністю контролювати процес самоврядування на нижчому рівні,

постає яскравим виявом деконцентрації та децентралізації публічної влади у Польщі [44, с. 116] (про що йтиметься у наступних структурних частинах дослідження). Разом із цим, помічають Л. Прокопенко та І. Шумляєва, рівень воєводств паралелізується й власне виявами самоврядування, адже тут функціонують всенародно виборні сеймики – регіональні легіслатури, – які здатні розпоряджатись майном, розробляти і реалізовувати стратегії розвитку, бюджетування, фінансування та кооперації на рівні воєводств та між воєводствами і навіть з відповідними рівнями самоврядування інших країн тощо [240]. Причому управління виборними сеймиками здійснюється їхніми маршалками, віце-маршалками та іншими трьома членами сеймиків, котрі є виконавчими інституціями органів місцевого самоврядування у воєводствах. Їхня відмінність від «виконавців» у воєводствах на рівні центрального урядування у тому, що вони фокусуються на артикуляції та виконанні рішень, які приймають сеймики, а не спускаються «згори» до «низу» по вертикалі виконавчої влади й центрального адміністрування у Польщі. У підсумку на рівні воєводств маємо справу із подвійністю виконавчої влади чи влади загалом, бо поряд із самоврядними структурами функціонують також територіальні представники центрального уряду, якими є воєводи, що володіють адміністративним арсеналом у формі комплексної влади – воєводської адміністрації і підлеглих їй відомств.

Що стосується повітів, то їх, як зазначено у попередньому розділі дослідження, в Польщі було створено у кількості 380, але серед них 66 становлять міста, які отримали права повітів. Такі міста, паралельно зі завданням за характером і повноваженнями гмін, виконують ще й повноваження повітових органів самоврядування. До переліку таких міст належать ті, населення яких становить понад 100 тис. осіб, а також автоматично всі міста, які перестали бути центрами воєводств згідно з попереднім адміністративно-територіальним устроєм Польщі [498]. Ще 314 повітів представлені не містами, а натомість територіями кількох гмін, які можуть включати як сільські, так і/чи міські поселення. У цьому контексті цікаво, що середньостатистичні повіти складаються з 8 гмін, а їхнє населення становить близько 85 тис. осіб. Раз на чотири роки населення повітів вибирає раду повіту, в яку входить від 20 до 60 осіб, залежно від населення повіту. Рада, своєю чергою, обирає голову ради повіту, її заступників та правління на чолі зі старостою, а також формує постійні та тимчасові комісії. У цьому розрізі, подібно до воєводств,

виконавчим органом місцевого самоврядування в повіті є правління повіту, до якого входять староста, його заступник та 4–6 інших членів ради повіту. Крім того, правління повіту і функціонально подібне до правління воєводства, а також до правління гміни, хоч і значно незалежне від держави головно з огляду на відсутність представників центрального уряду Польщі на рівні повітів. А тому ще одна відмінність у тому, що староста, на відміну від маршалка сеймику воєводства, суттєво уповноваженіший на своєму рівні місцевого самоврядування, оскільки може, як зазначають О. Батанов та В. Кравченко, організувати роботу повітової ради та правління повіту, розпоряджатись і керувати поточними справами, в тому числі різних служб, інспекцій та варт повіту, репрезентувати повіт [26, с. 139]. Ще уповноваженішими є виконавчі структури органів самоврядування у повітах, які конституують міста чи міста разом з селами, бо у такому випадку повноваження, якими володіють гміни та повіти, зосереджені в одних руках чи в одному законодавчому і виконавчому центрі, якими є міські ради та мери міст.

Урешті-решт, що стосується рівня гмін, то їхні всенародно виборні ради, як органи законодавчої влади на місцях, свої виконавчі структури також обирають у місцевих легіслатурах або в середовищі місцевих легіслатур, які вибираються на чотири роки. Примітно, що виконавчі правління на рівні гмін тісно співпрацюють зі структурними елементами місцевих рад, зокрема із їхніми комісіями чи комітетами, які у більшості випадків мають галузевий характер. Цікаво у випадку Польщі й те, як вдало зазначає Т. Кобельська, що кількість і характер комісій є внутрішньою справою самих рад на рівні місцевого самоврядування, адже обмежень щодо кількості та предмету справ, якими займатиметься комісії рад, немає [141, с. 481]. Адже рішення в цій сфері приймає безпосередньо законодавчий орган згідно зі своїм статутом. Виняткове місце у цьому контексті займає тільки ревізійна комісія ради, котра є обов'язковою на всіх рівнях місцевого самоврядування. Причина полягає у тому, що її завданням у випадку гміни є здійснення контролю за виконавчим органом та різними організаційними і допоміжними одиницями. Формами же останніх у зрізі гмін є такі одиниці, як: солтиса (одиниця на рівні сільського старости на сільських територіях) чи рада поселення/району (на рівні міст і більших поселень) [15, с. 257]. За прийняття рішень про створення таких типів одиниць та визначення сфери їхньої функціональності відповідають ради гмін [141,

с. 481]. Крім того, як вказано на рівні закону, до виняткових повноважень ради гміни належать питання з приводу: ухвалення статуту гміни; визначення суми винагороди і зарплатні вїйта; окреслення напрямів діяльності вїйта та прийняття звітів вїйта щодо його діяльності; призначення та відкликання за поданням вїйта скарбника гміни, що є головним обліковцем бюджету локальності; ухвалення бюджету гміни, розгляду звітів щодо виконання бюджету гміни та прийняття постанов про надання або ненадання абсолюторіуму (згоди) з цього питання; ухвалення документів, які стосуються гмінного планування; встановлення сфери діяльності допоміжних одиниць гміни; прийняття рішень про податки, місцеві оплати й інші стягнення у гміні [141, с. 481]. На противагу, виконавчий орган – виконавче правління – на рівні гміни виконує ухвали ради гміни і законодавчо визначені завдання гміни. До завдань вїйта (в тому числі бургомїстра і президента міста) належить готувати ухвали ради гміни, контролювати їхнє виконання, в тому числі бюджетне, управляти всією комунальною власністю гміни, брати участь у влаштуванні та звільненні керівників додаткових чи супровідних одиниць гміни, а також управляти всіма поточними й операційними діями і справами гміни [141, с. 481].

Відтак після повного відновлення й реформування органів і системи місцевого самоврядування у Польщі було імплементовано подвійну логіку публічної влади чи публічної адміністрації, бо вона ділиться на центральну/урядову і місцеву/територіальну [194, с. 60]. Це, як вказує О. Бровко, означено тим, що в рамках трьохрівневої системи місцевого самоврядування у Польщі на рівні гмін і повітів немає жодного взаємного зв'язку між центральним і локальним урядуванням, однак натомість він простежується на рівні воєводств, які комбїнують політичне/державне та громадянське урядування. Причому, продовжує вчений, це унаслідковано від процесів децентралізації влади, через які центральні урядові повноваження було залишено лише на регіональному рівні, на підставі чого регіони почали фігурувати і як опції регіонально-національного урядування, і як опції регіонально-громадянського самоврядування [47, с. 139]. Подібної думки також Н. Шотурма, що вказує, ніби сучасна система місцевого самоврядування у Польщі сконструйована на підставі специфічного взаємозв'язку між політикою і адміністрацією, внаслідок чого вона характеризується субсидіарністю, приматом територіальності над галузевістю і горизонтальних зв'язків над вертикальними, сфокусованістю на прозорому,

публічному та відповідальному прийнятті і контролі рішень й доступі до інформації тощо [327, с. 14]. Доповнюється це зауваженням дослідників, згідно з яким система власне територіального (чи місцевого) самоврядування у цій країні є самостійною, адже вона інсталювалась та розвивається і розкривається на підставі взаємодії у рамках комунальних, муніципальних і метрополітарних зв'язків [472, с. 16]. Це можливо тому, що засадничими цінностями місцевого чи територіального самоврядування у Польщі визнаються: автономія локальних спільнот, демократія і участь у процесах вироблення і здійснення влади, ефективність у розв'язанні наявних потреб і забезпеченні інтересів [492, с. 86]. Це можна підсумувати зауваженням українського дослідника А. Чиркіна, згідно з яким із самого ініціювання свого реформування та поступу система місцевого або територіального самоврядування та публічної адміністрації в Польщі були націлені на досягнення стратегічних цілей цієї держави із приводу європейської інтеграції, а відтак і очікуваної та регламентованої для цього демократизації та децентралізації влади, які уможливили інтенсифікацію і розмаїття форм політичної та громадянської участі й посилили важливість громадянського суспільства на місцях [324, с. 12].

Результатом цього стали різні практичні оцінки, які засвідчують про розвиток й успішність системи місцевого самоврядування та політичної і громадянської участі на його рівні у Польщі. Зокрема, як зауважує С. Байрак, реформування локальної влади і системи місцевого самоврядування у Польщі, особливо на тлі її євроінтеграції, привели до формування та становлення багаторівневого урядування й управління, притаманного іншим країнам-членам ЄС [609], в яких превалює логіка держави-регулятора, а не держави-надавача послуг [18, с. 131]. Але, як констатує Н. Шпортюк, поступ органів та системи місцевого чи територіального самоврядування у Польщі призвів до концептуалізації та усталення норми, згідно з якою головним у публічній адміністрації повинне бути підтримане, стандартизоване та фінансоване державою служіння громадянам у їхніх практичних і повсякденних справах, завдяки чому особливої ефективності набуло самоврядування на найнижчому рівні – у гмінах [328, с. 50]. Подібної думки також О. Котовська, яка вважає, що органи й система територіального самоврядування в цій країні є інклюзивними, оскільки вони стосуються і громадян, і формування публічної політики на різних рівнях урядування і, власне, самоврядування, через що відбувається

взаємне стимулювання суспільно-політичного та громадянського розвитку й участі на різних рівнях урядування, в тому числі внаслідок залучення внутрішніх та зовнішніх ресурсів – передусім у гміни [157, с. 34]. І це попри те, продовжує вчена, що «реальна» публічна політика, влада й адміністрація у Польщі й досі залишаються значною мірою не завжди територіальними або горизонтальними, скільки вертикальними [157, с. 32], через що погіршується ефективність системи місцевого самоврядування як локусу надання послуг для населення та взаємодії бізнесу й влади на місцях [493, с. 76–77; 609]. Хоч завдяки опублічненню політики й урядування елементами громадянського суспільства, в тому числі за рахунок співпраці органів самоврядування і неурядових організацій [408, с. 32; 607; 609], й відбувається зменшення тиску держави та збільшення впливовості різних форм і механізмів політичної й громадянської участі. Це, на думку А. Пясецькі [573] і Г. Маковські [522; 523, с. 20–21], повинно призвести до посилення деліберативності й інтерактивності, а відтак і демократичності політичної участі на рівні органів й загалом системи місцевого самоврядування і локальної публічної політики у Польщі, особливо на тлі процесів зростання важливості соціального капіталу і поступової інтенсифікації міграції у Польщу і з Польщі. В основному саме від громадян, особливо у демократіях, залежить те, чи хочуть і зможуть вони правильно використовувати всі форми участі й співпрацювати з локальною владою на благо місцевих громад [609].

Що стосується України, то в нашій державі взаємозв'язок між політичною та громадянською участю на рівні органів місцевого самоврядування і публічною владою та політикою ще складніший і не зовсім однозначний, зокрема внаслідок того, що Україна значно пізніше почала вибудовувати логіку урядування й адміністрування, яка хоча би частково нагадує польську, зокрема в контексті деконцентрації і децентралізації влади. І це навіть попри те, як зауважують О. Батанов, В. Кравченко і Х. Приходько, що ще з моменту прийняття конституції в 1996 р., в тому числі попри її різні ревізії, в Україні номінально було регламентовано тісний зв'язок поміж державотворенням і муніципальним будівництвом, тобто між центральною чи державною і публічною владою та політикою [27, с. 12]. Тобто на зорі конституціотворення органи та систему місцевого самоврядування було потрактовано як складову публічної політики, а відтак і як основу поступу державності, хоча реалізовано цей принцип було вкрай слабо [463; 562].

Найбільш безпосереднім виявом цього ще в 1996 р. постав той факт, як вказує О. Звіздай, що конституційно в Україні було зніційовано та регламентовано модель дуалізму публічної влади на двох рівнях місцевого самоврядування – обласному та районному [122, с. 142]. З однієї сторони, участь у публічній політиці регламентовано було брати обласним і районним державним адміністраціям, які були (і після реформи адміністративно-територіального устрою є) локальним проєкціями органів центральної (виконавчої) влади – президента й урядового кабінету – на місцях, а з іншої сторони – ці функції було безпосередньо покладено на органи й систему місцевого/територіального самоврядування як на всенародно виборну проєкцію уповноваженості територіальних громад на місцях. Це, як продовжує зауважувати вчений, зумовило щонайменше дві ключові проблеми реалізації публічного урядування й публічної влади на локальному рівні політичного процесу в Україні, оскільки: по-перше, складним інституційно та процедурно виявилось делегування і розподілення функцій між локальними проєкціями центральних органів влади та власне органами місцевого самоврядування; по-друге, не зовсім чи недостатньо регламентованими були політико-правові гарантії функцій та уповноваженості органів і загалом системи місцевого самоврядування в Україні, особливо у контексті розв'язання спорів та суперечок з державними адміністраціями на місцях [122, с. 142]. У цьому і є головна відмінність української моделі публічної політики на місцях від польської, бо перша відразу була дуалістичною на двох рівнях місцевого урядування, а друга була і є такою лише на одному, найвищому, рівні місцевого урядування. Українська ситуація змінилась лиш внаслідок адміністративно-територіальної реформи, адже за її результатами зменшено кількість районів, хоч дуалізм публічної влади залишено без змін. Порівнюючи досвід Польщі й України, очевидно, що дуалізм публічної влади і політики на місцях лімітує ефективність участі на рівні місцевого самоврядування.

Причому ситуація в Україні на практиці не коректується навіть тим фактом, що у нашій державі формально передбачено доволі дієві інструменти і механізми залучення громадян до управлінського процесу й публічної політики на місцях, адже застосовують їх не дуже широко й інтенсивно. З цього приводу С. Телешун, О. Титаренко, С. Ситник і С. Вировий, ґрунтуючись на положеннях української конституції, зазначають, що у вітчизняному законодавчому полі регламентовано такі доволі дієві механізми права

громадян на участь в публічній політиці і публічному урядуванні, як голосування під час виборів і референдумів, участь у формуванні та функціонуванні політичних партій і громадських організацій, участь у регуляторній політиці та прийнятті відповідних управлінських і владних рішень на рівні органів місцевого самоврядування, доступ до інформації і державної служби, звернення до органів влади й контроль та оскарження їхніх рішень [265, с. 17]. Однак ключова проблема у тому, що більшість із них або не застосовують, або застосовують дуже спорадично й епізодично – в основному у формі виборів органів місцевого самоврядування. Не достатньою мірою виправляє ситуацію і той факт, що в Україні сьогодні передбачено різноманітні механізми електронної та цифрової взаємодії громадян й інших суб'єктів соціального життя, в тому числі й бізнесу, із органами місцевого самоврядування. Серед них О. Возний, приміром, виділяє такі, як електронні консультування, інформування, прийняття владних рішень, ініціативи, партнерство, контроль, делегування, експертизу й інші, які у форматах інформаційного висвітлення, емейлінгу, ініціатив, петицій, звернень, обговорень, деліберації, голосувань, публічних угод, впливу чи тиску на органи публічної влади й урядування регламентовано здійснювати на платформах органів самоврядування чи у соціальних мережах [62, с. 8].

З цього приводу такі дослідники, як А. Аасланд та О. Лиска, констатують, що рівень розвитку локальної демократії в Україні, вимірний на підставі врахування політичної й громадянської участі людей і реагування на проблеми місцевих жителів зі сторони органів локальної/міської влади, є незначним, хоч і неідентичним [334]. На цій підставі вчені структурували українське місцеве населення на чотири групи, зокрема на «відчужених», «протестуючих», «поступливих» й «інтерактивних» громадян, хоч перших виокремлено найбільше, що засвідчує апатичність і пасивність українських громад на рівні органів місцевого самоврядування, їхню недовіру до органів влади й системну закритість і нечуйність останніх, хоч паралельно й продемонструвало більшу впевненість і залученість до суспільно-політичних процесів на рівні громадянського суспільства [616; 657]. Крім того, це підтвердило тренд, згідно з яким Україна входить до переліку європейських країн із найнижчим рівнем соціальної довіри громадян до інститутів влади [667, с. 120]. У підсумку вчені констатували, що заходи з приводу подальшого реформування місцевого самоврядування в Україні повинні поєднуватись

з діями, які націлені на різні типи викликів, що виникають у різних українських містах і територіальних громадах. На виході конструкції повинне бути генерування моделі локальної демократії, де активні громадяни повинні бути почутими, а представники місцевих органів влади мають реагувати на занепокоєння громадян [364]. У зрізі дуже проблемної дуалістичної моделі публічної політики і урядування в Україні [340] це означає, що місцеві держслужбовці мають бути підзвітні місцево обраним представникам громад, а останні повинні бути підзвітними місцевому населенню [613, с. 105].

Тому Україні у цьому напрямі є куди розвивати модель своєї публічної політики й самоврядування, зокрема з прицілом на інтенсифікацію політичної участі на місцях. У цьому контексті актуальним є вже доволі давнє зауваження Г. Абасова про те, що в Україні чи не найскладнішою проблемою є відсутність балансу між політичними та громадянськими інтересами на рівні публічної політики, адже саме внаслідок цього у нашій державі ускладнено або розроблено як не зовсім досконалий чи ефективний механізм залучення громадян і локальних спільнот/громад до муніципального управління й публічного урядування. Доповнюється і унаслідковується це тим, продовжує вчений, що в Україні відчувається гостра відчуженість громадян і їхніх груп від будь-якої влади або влади на будь-якому рівні [1, с. 82]. І це попри те, що теоретично саме система самоврядування повинна бути найближчою до опублічнення політики і урядування. Адже саме місцеве самоврядування є епіцентром публічної політики та влади, а тому лиш у такому обрисі воно може демократизувати суспільно-політичне життя і урядування.

Тому, як зазначає А. Глипка, неодмінним атрибутом чи навіть умовою демократизації української державності й суспільства повинен бути неспинний і лінійний розвиток, модернізація та системне усвідомлення сутності органів і системи місцевого або ж територіального самоврядування у нашій державі, передусім за рахунок збільшення розмаїття й ефективності форм і механізмів політичної та громадянської участі на місцях [75, с. 181]. Це, як вважають вчені, раціонально робити завдяки різновекторному наповненню суті політичної участі, публічної політики й муніципальної влади згідно з такими теоріями/моделями демократії, як представницька (через вдосконалення механізмів участі та змагальності у місцевих виборах), учасницька (через урізноманітнення форм та інтенсифікацію мотивації прямого залучення громадян і територіальних громад до

суспільно-політичних процесів, урядування та локальної демократії), деліберативна (через розвиток механізмів дорадчої комунікації на локальному рівні), а також у рамках фокусування на особистісні та групові інтереси громадян на рівні органів місцевого самоврядування з прицілом на їхню внутрішню демократизацію [12, с. 43; 532].

Саме завдяки комплексному розумінню політичної участі на місцях можна вийти на теоретичні і європейські стандарти означення й реалізації означеної проблематики, згідно з якими: ефективна і демократична публічна політика можлива лише на підставі добре розвиненої згідно з принципами субсидіарності та децентралізації влади взаємодії центрального урядування, місцевого самоврядування, громадянського суспільства і активної політичної участі громадян [327, с. 14]; дієва публічна влада можлива винятково на стику політичної і адміністративної чи управлінської складових, які розширюють своєрідний інституційний діапазон для участі громадськості у процесах прийняття, реалізації й аудиту владних рішень [322, с. 32–33, 51]; цілісна та комплексна логіка публічного урядування має здійснюватись на тлі всеохоплюючого зв'язку між процесами формування і функціонування правової та демократичної держави, децентралізації її центральної влади, інтенсифікації її самоврядної локальної влади і посилення ролі територіальної громади [12, с. 44]. Відповідно, тільки в рамках такого конструювання реальності публічна влада та політична участь в Україні зможуть вийти на рівень легітимності, а відтак і дійсно почати забезпечувати громадянські інтереси й свободи та розв'язувати питання і проблеми, які мають суспільно-політичне значення на місцях [131, с. 65].

3.2. Механізми демократизації і децентралізації політико-управлінських процесів та формування принципів і системи муніципальної політики в умовах розвитку політичної участі на рівні територіальних громад й органів місцевого самоврядування в Польщі та Україні

Розгляд і систематизація динаміки, механізмів та результатів політичної участі і взаємодії суб'єктів публічної влади, політики й урядування на локальному рівні та рівні органів місцевого самоврядування в Польщі й Україні дали нам належні підстави припустити, що локальна політична та громадянська участь безумовно залежать від

механізмів демократизації і децентралізації політико-управлінських процесів та від формування й реалізації принципів і системи муніципальної політики в аналізованих країнах. Відповідно, саме на означеному масиві проблем увагу зосереджено в рамках представленого підрозділу дисертаційної роботи, причому це зроблено як теоретично, так і практично й емпірично, зокрема на прикладі власне Польщі та України.

Загальнотеоретично відомо, що процеси розвитку демократії/демократизація та політична модернізація безсумнівно стосуються не тільки політичної сфери, однак й інших сфер соціального життя людини та громадянина тієї чи іншої країни, а відтак вони націлені й узалежнені від тієї або іншої моделі суспільно-політичного розвитку, в рамках якої очікуваною, в тому числі за рахунок інструментів політичної участі, активності та самоорганізації, є трансформація громадян і їхніх груп у впливових та дієвих суб'єктів державної або принаймні публічної політики, причому як на локальному, так і на національному рівні [154, с. 176]. Враховуючи це, О. Батанов зауважує, що сфера локальної демократії як імовірний результат місцевої політики та політичної участі громадян на місцевому рівні апріорно зумовлює й структурує демократію і процес демократичного урядування. Інакше кажучи, винятково у тій державі, в якій створено й апробовано систему ефективного місцевого самоврядування та задіяно принципи муніципальної політики, існує алгоритм підконтрольності й відповідальності виконавчої влади всенародно виборній законодавчій владі [25, с. 19]. І від зворотного, адже важко погодити локальну демократію, що виявляється у діяльності місцевого самоврядування, з нестачею спільних зусиль громадян і їхніх груп у спрямуванні урядування над справами найближчого оточення, хоча б з погляду участі їхніх представників у владі [492, с. 90].

У цьому розрізі доцільно відзначити, що замість поширеного у польському та загалом у європейському політологічному дискурсі терміна «локальна демократія» в Україні ще донедавна використовувалось переважно поняття «місцева демократія». З цього приводу апелюємо, приміром, до наукової позиції М. Лендъел, котра застосовує категорію «місцева демократія» головню задля означення політичного режиму, який реалізовується на найнижчому місцевому чи територіальному рівні публічної влади й неодмінно у рамках інститутів громадянського суспільства, однак гарантується державою, а базовими характеристиками якого є автономія, поєднання представницької

і прямої форм демократії, змагальність еліт, демократична участь у політиці, а також зумовленість сприятливими суспільно-політичними і культурними орієнтаціями [178, с. 39]. Подібної думки Є. Садикова, яка зазначає, що місцева демократія є поєднанням засад й інститутів представницької та учасницької демократії, адже реалізовується лише на стику органів і системи самоврядування й феномену громадянського суспільства, через синтез яких гарантується участь людей у суспільно-політичних і управлінських процесах. Відповідно, саме у рамках місцевої демократії можливими є захист індивідуальних і групових інтересів окремих індивідів та їхніх груп, а також формування спільного розуміння єдності громадян і громади як чинника ефективного представництва [276].

Але навіть попри це, в українській політичній науці останнім часом відбувається апелювання до феномену локальної демократії, хоча воно й переважаючи робиться доволі синонімічно. Так, слідуючи логіці М. Цумарєва, очевидно, що локальна демократія – це забезпечена державою структура влади на рівні органів й системи місцевого або територіального самоврядування, яка заснована на автономній організації або, інакше кажучи, самоорганізації громадянської і політичної участі людей та громад у розв'язанні проблем локального значення [317, с. 7]. У цьому контексті важливо, продовжує вчений, що формами, інструментами й механізмами локальної демократії традиційно постають такі опції локальної політичної та громадянської участі, як вибори і референдуми, збори й органи самоорганізації громадян, громадянські консультації, ініціативи, слухання та петиції [317, с. 7]. Схожої думки С. Була, яка зауважує, що локальна демократія гарантує двосторонній зв'язок між відкритим і відповідальним громадянським суспільством та владою, зокрема щодо участі громадян з приводу вироблення і прийняття владних й управлінських рішень та впливу або навіть тиску на формування і функціонування місцевого самоврядування [49, с. 120]. Причому відбувається це як завдяки природі і сутності політичної участі, так і в рамках залежності локальної політики від нормативно-правових, політико-правових і ціннісних передумов соціального життя та регулювання міжінституційних відносин. Тому, як каже О. Дьоміна, актори політики отримують стимули й інформацію для активності, а політика стає плюралістичною і прозорою [113, с. 155].

Водночас, відзначає М. Цумарєв, плюралізм та свобода дій учасників локального політичного процесу можуть зумовлювати різні види та форми локальної демократії,

зокрема компромісну/консенсусну та конфліктну. Цікаво й те, що перелічені опції локальної демократії є своєрідними проміжними ланками і розташовуються у рамках умовного континууму від керованої або контрольованої до учасницької локальної демократії, і це при тому, що перша характеризується пасивною, маніпулятивною чи підданською політичною культурою, а друга – активною чи громадянською політичною культурою [316, с. 77]. Додаткове значення у цьому зрізі має врахування уповноваженості органів державної чи публічної влади на національному і локальному рівнях урядування – зокрема в рамках політичної і територіальної організації держави, – адже завдяки їм відбувається розвиток й інституціоналізація локальної демократії і територіального самоврядування як ресурсної бази політичної і громадянської участі на місцях [189, с. 123].

А це підтверджує висновок, що територіальна та політична організація публічної влади на місцях взаємно пов'язані, оскільки процес вироблення локальної політики залежить не лише від політичних чинників, а й від адміністративно-територіальних чи винятково територіальних чинників, які структурують локальні одиниці. Хоча, з іншої сторони, цілком очевидно, як зазначає О. Ткаченко, що адміністративно-територіальна чи суто територіальна організація тієї або іншої країни безумовно є наслідком політичного процесу із приводу узгодження раніше вироблених ідей, переконань і цінностей, які своїм фокусом мають означену проблему [305, с. 33]. Наслідуються це тим, що територіальна організація будь-якої країни є передумовою політичного процесу у ній та її окремих складових, а також загалом демонструє організаційний потенціал держави. Це вкрай зрозуміло, зважаючи на те, що територіальна організація держави водночас є і частиною її соціальної структури, і функціональним наслідком її історії, соціально-економічного розвитку, устрою та поділу, які сумарно впливають на структурування органів і системи державної та публічної влади, в тому числі на рівні місцевого самоврядування [301, с. 94]. На цій підставі О. Січкара і В. Баштанник наголошують, що комплексне трактування політичної та адміністративно-територіальної або територіальної організації держави слугує підставою постановки питання про її можливе реформування, зокрема щодо централізації чи децентралізації влади і за умови, що саме остання традиційно сприяє демократизації/модернізації не тільки влади та політики, а й різних форм політичної і громадянської участі – передусім на рівні органів місцевого самоврядування [280]. Подібну

думку виражає Т. Кубай, що трактує децентралізацію влади як форму створення дієвої, ефективної і демократичної системи територіального самоврядування, силами якої владно-політичні й управлінські повноваження органів самоврядування у формі політичної чи громадянської участі делегуються громадянам і їхнім самоврядним групам й громадам, які є базовим соціальним і політичним об'єктом децентралізації влади [165, с. 270].

Як зазначають Б. Пережнюк і Ю. Бальцій, у сучасній політичній науці і практиці традиційно виокремлюють три базових напрями або сфери децентралізації влади – політичну, адміністративну/територіальну і фіскальну, – а також три ключові форми децентралізації влади – деконцентрацію, делегування та деволюцію [223, с. 13]. У контексті політичної чи громадянської участі на локальному рівні важливими є всі форми децентралізації влади і такі сфери децентралізації влади, як політична та адміністративна чи територіальна. Серед них політична децентралізація влади головно стосується трансферу владно-політичних й управлінських повноважень з вищого рівня урядування та політики на нижчий, зокрема з центру на периферію або на локальний рівень чи рівень органів місцевого самоврядування, а також традиційно реалізовується у формі деволюції – спільної розробки й імплементації на практиці політичних дій на підставі залучення максимально широкого кола сторін та агентів [223, с. 13; 511, с. 2]. На противагу, адміністративна чи територіальна децентралізація влади відбувається через послаблення правового й адміністративно-управлінського порядку на рівні центрального урядування, зокрема на користь місцевих і регіональних одиниць й систем самоврядування, а тому детермінується різновекторним розподілом сфер повноважень і відповідальності – у формі деконцентрації чи делегування – щодо розв'язання різноманітних локальних проблем між центром (центральним урядом) і периферією (громадою), кожен із яких має свої завдання здійснення публічної влади й урядування [329, с. 150]. Узагальнюються такі сфери і форми децентралізації влади в ракурсі політичної участі на місцях тим, що децентралізацію влади, як аргументує Т. Кулішенко, можна подати у двох варіантах: а) коли відбувається безумовний і повний трансфер з центру на периферію – у локальні одиниці – всіх владно-управлінських повноважень і ресурсів та відповідальності; б) коли трансфер з центру на місця владно-управлінських повноважень неповний, а умовний, бо ресурсами розпоряджається центр, а відповідальністю – периферія [169, с. 19].

Додаткове значення має той факт, що децентралізація влади, як обґрунтовують Р. Гринюк, М. Примуш [79, с. 15] і Р. Демчак [88, с. 16], може відбуватись на двох рівнях політики та міжінституційних відносин: горизонтальному – внаслідок делегування і розпорошення повноважень та відповідальності між різними гілками влади, посилення впливовості ринкових сил і громадянського суспільства, а також розосередження впливу урядового та неурядового секторів; вертикальному – внаслідок розподілу повноважень та відповідальності у кожній із гілок влади на різних рівнях їхньої реалізації, однак передусім від центру до периферії – тобто локального рівня політики й урядування. І в цьому власне й виявляється специфіка функціонування органів і системи місцевого чи територіального самоврядування, адже воно може залежати як від вертикального (передусім), так і від горизонтального (додатково) рівнів децентралізації влади, і це за умови, що місцеве самоврядування традиційно не повторює функцій влади та урядування на центральному рівні. А це, своєю чергою, актуалізує теоретичну і практичну проблему з приводу того, до якої міри враховувати різні напрями, сфери, форми і рівні децентралізації влади (а також способи їхнього поєднання) – через що формуються й апробуються різні моделі останньої – у контексті становлення, поступу й можливого реформування системи місцевого самоврядування та загалом локальної політики, а відтак і локальної політичної участі на рівні органів місцевого самоврядування.

Однак навіть попри розмаїття теоретичних і практичних моделей децентралізації влади, загалом аналізований феномен доволі позитивно співвідноситься з процесами демократизації, трансформації та модернізації суспільно-політичного розвитку й окремих суспільно-політичних інститутів, особливо якщо останні ґрунтуються на залученості, ініціативності та відповідальності індивідів і їхніх груп/колективів, тобто їхній участі, у локальній політиці й урядуванні. Особливо зважаючи на той факт, що, як стверджує І. Архипенко, децентралізація влади відбувається у різних сферах соціального життя – політичній, управлінській, владній, адміністративній, фінансовій, бюджетній тощо, – а тому впливає на якість людського потенціалу та надання послуг зі сторони органів і системи місцевого самоврядування, зумовлює відповідальність влади, консолідує і об'єднує суспільство, а також сприяє розв'язанню різноманітних індивідуальних і колективних проблем у соціальному житті [11, с. 14]. Цю думку доповнює В. Мельниченко,

що засвідчує, ніби процеси демократизації та децентралізації публічної влади неодмінно є взаємозалежними і демонструють та доповнюють один одного. А тому, продовжує вчений, сам факт наявності органів і системи місцевого самоврядування ще не означає, що воно є демократичним та гарантує дієву політичну й громадянську участь, адже останні можуть бути інструментом централізації влади або обслуговування не публічних, а корпоративних, приватних чи елітарних інтересів тощо [199]. Ідентичної позиції також дотримується Т. Кулішенко, адже у ній констатовано, що демократизація публічного сектора влади на місцях не можлива без децентралізації центральної влади, навіть попри те, що демократизація не сумірна децентралізації влади, а остання може застосовуватись як ширма [170, с. 29–30]. Це дає підстави аргументувати, що ефективність діяльності органів і системи місцевого самоврядування та забезпечення політичної й громадянської участі підтримуються заходами децентралізації влади паралельно зі зростанням ролі сектора самоврядування та впливовості громадянського суспільства [508, с. 83].

Якщо більш комплексно, то децентралізація публічної влади формує цілий набір дивідендів, які стосуються: розмежування повноважень і відповідальності різних рівнів й органів державної та публічної влади й урядування, головно між центром і периферією (локальностями); консолідації й уповноваженості громадянського суспільства чинити тиск на публічну владу; інтенсифікації політичної та громадянської участі громадян і їхніх груп або загалом територіальних громад, у тому числі з приводу прийняття та контролю різного типу рішень; збільшення ефективності та прозорості використання й розподілу бюджетних фінансів між державою (центром) і територіальними громадами (периферією); диверсифікації соціально-економічних процесів та процесів ведення господарського життя на місцях, а відтак і зростання ефективності надання послуг у цьому кластері; формування, розвитку й усталення підзвітності локальних одиниць і окремих посадовців на рівні органів місцевого самоврядування, причому як перед їхніми виборцями, так і перед державою [11, с. 13]. Підсумовуючи дивіденди, Р. Гринюк і М. Примуш зазначають, що децентралізація публічної влади перебуває у нерозривній єдності зі становленням, але головно демократичним поступом системи місцевого чи територіального самоврядування, на підставі яких громади та громадяни стають або ж принаймні можуть стати фаховими та компетентними учасниками політики і/чи

урядування [79, с. 15]. І навпаки, бо недостатність децентралізації влади може слугувати свідченням небажання центру розвивати систему місцевого самоврядування і політичну участь на локальному рівні. Це надзвичайно важливо на тлі зауваження, котре робить Н. Любиченко, згідно з яким ефективність політики й урядування на локальному рівні, тобто на рівні громад і громадян, залежить як від уповноваженості і дієвості органів місцевого самоврядування, так і від зацікавленості, обізнаності й ініціативності самих людей [186, с. 83]. Інакше кажучи, потрібно виокремлювати управлінську чи політичну та громадянську сторону урядування на місцевому рівні. Це означає, що політична та громадянська участь на місцях завжди залежить як від формалізованих передумов й чинників, так і від чинників, пов'язаних з мотивами громадян, хоч й останні сумарно можуть інтенсифікуватись або не інтенсифікуватись завдяки децентралізації влади.

Водночас паралельно з перевагами і дивідендами децентралізації публічної влади потрібно виділяти і деякі її можливі недоліки або ризики, завдяки яким її сутність та наслідки можуть бути суттєво деформованими. З цього приводу Л. Янчук зазначає, що загрози децентралізації публічної влади можуть виникати під зовнішнім впливом та мати внутрішній характер, який зумовлений особливостями локальних громад. При цьому, серед найважливіших загроз потрібно виділяти ризик формування анархічних ситуацій [468, с. 135], який виявляється, коли разом з трансфером публічної влади на місця не настає юридична, суспільно-політична і моральна відповідальність локальної влади. Доповнює таку логіку І. Архипенко, що виокремлює такі можливі недоліки чи ризики децентралізації публічної влади, як: ускладнення соціально-економічного розвитку на місцях і загалом; дисконцентрація владно-управлінського процесу між периферією і центром; відносна повільність ініціювання та реалізації реформаційних заходів і дій, особливо якщо вони «спускаються» з центра на периферію; зниження підзвітності та відповідальності центрального рівня урядування перед громадами й громадянським суспільством, які більше фокусуються на локальному політичному процесі; неякісна та нечітка кореляція ресурсів, повноважень і відповідальності за них по лінії делегування влади від центру до периферії [11, с. 13]. Як причину С. Попазогло характеризує як формальні, так і неформальні чинники й інститути (а точніше їхню слабкість), які можуть деструктивно впливати на політичний процес в умовах і ході децентралізації публічної

влади, спричиняючи неформальну інституціоналізацію або деформалізацію політичних та владно-управлінських практик [238, с. 85]. У результаті доволі часто, особливо на локальному рівні політичного процесу, генерується ретро-орієнтований тип політичної поведінки й участі громадян, які призводять до формування й усталення нецивілізованих і неконструктивних практик та механізмів отримання й відтворення публічної влади [238, с. 85], автократизуючи чи сповільнюючи демократизацію останньої.

У цьому контексті цікавим є підсумковий теоретичний висновок В. Гапоненко, яка вважає, що децентралізація публічної влади повинна бути акультурною і не повинна залежати від маніпуляцій суб'єктів та акторів політики з приводу їхнього впливу на громадськість і загалом громадянське суспільство. Саме у такому випадку процес децентралізації влади може зумовлювати суспільно-політичний консенсус і зростання інтенсивності політичної участі, а не суспільно-політичні конфронтації та політичну пасивність громадян [70, с. 57]. Доповнюється це позицією дослідниці, що процес децентралізації влади не повинен бути регіонально-орієтованим, якщо для цього немає достатніх соціополітичних підстав і належної регіональної політичної ідентичності, а натомість повинен бути комунікативно й інформаційно орієтованим на поступову і всеосяжну демократизацію суспільно-політичного життя та взаємозв'язків між владою і громадою [70, с. 57]. Все це означає, як уважає А. Гливка, що децентралізація публічної влади є ефективною лише тоді, коли вона унаслідкується зростанням впливовості органів та системи місцевого самоврядування (за рахунок центральної влади) й інтенсифікацією та урізноманітненням форм і механізмів політичної та громадянської участі [74, с. 136]. Однак з цього приводу у політичній науці та практиці й досі немає єдиноправильної моделі і логіки, а натомість думки теоретиків і практиків традиційно зводяться щодо постійної корекції та поетапності процесів децентралізації влади в умовах постійної забезпеченості політичної підтримки зі сторони центрального урядування [92, с. 40].

На цьому тлі К. Буря відзначає, що в країнах Центрально-Східної Європи поряд із розвитком демократичних інститутів і процесів на національному й регіональному рівнях були одночасного ініційовані та проведені реформи з приводу формування локальної демократії. Причому, незважаючи на високі соціальні витрати на реформи, потужна підтримка суспільно-політичних реформ дала людям можливість приймати

важливі рішення, які стосувались подолання наслідків посткомуністичного періоду. У результаті, продовжує науковець, зусилля нової політичної еліти та політизованої громадськості і громадянського суспільства щодо формування місцевої демократичної інституційної структури були уніфікованими [53, с. 112]. Важливо, що базовим виявом успіхів трансформації у напрямі локальної демократії і загалом демократизації в регіоні стало творення дієвого політичного простору на місцях, який сформував і закріпив за громадянами можливість ініціювання й внесення до порядку денного діяльності органів місцевого самоврядування власних питань та пропозицій, які почали враховуватись у практиці урядування. А це, своєю чергою, означає, що однією з основних передумов і наслідків розвитку демократії в країнах Центрально-Східної Європи стало унормування форм участі громадян в полікотворенні й урядуванні на локальному рівні [53, с. 112].

Разом із цим, К. Буря доповнює, що становлення локальної демократії в країнах Центрально-Східної Європи зумовило не лише загальну демократичну тенденцію та рух у напрямі стабілізації політичної системи і її інститутів, але й окреслило і закріпило напрям територіального політичного розвитку, який виявився у поступовому зменшенні залежності периферії/локальностей від центру і їхньому переході до самостійних та незалежних дій на підставі врахування місцевих умов й потреб [53, с. 113]. Зважаючи на це, місцева/локальна демократія у регіоні вже на момент свого ініціювання і розгортання стала предтечою глибоких суспільно-політичних змін та реформ, котрі були втіленні у життя завдяки системній соціально-економічній і політичній модернізації, зокрема у форматі розвитку й урізноманітнення форм політичної участі громадян і модифікації позицій політичних еліт. Все це, як зазначає дослідник, із упевненістю дає підстави констатувати, що запровадження й інституціоналізація локальної/місцевої демократії в країнах Центрально-Східної Європи, у тому числі й в Польщі, було гарантією і виявом незворотності демократичної моделі розвитку та подальших реформ [53, с. 113].

У цьому контексті цінним є зауваження Я. Коваліка про те, що модель локальної демократії у Польщі від самого початку свого розвитку заклала прогресивне зміцнення локальних спільнот у майбутньому, зокрема через впровадження широких можливостей прийняття рішень мешканцями гмін, у тому числі безпосередньо на референдумах, через що локальне представництво почало набувати своєї форми [492, с. 87]. Доповнює

цю ідею М. Марчук, стверджуючи, що основними принципами польської місцевої демократії з самого початку її ініціювання і розвитку виявились практики існування громадського контролю, політичної рівності та готовності самоврядних інститутів й органів враховувати громадську думку для реалізації власної політики й урядування [194, с. 59]. Важливою є і наукова позиція, яку висловлює С. Байрак, бо саме згідно з нею на тлі розуміння неідеальності радянської моделі суспільно-політичного розвитку в кінці 80-х рр. XX ст. за основу майбутньому поступу польської державності було взято логіку ініціального реформування саме органів і системи місцевого самоврядування. Це, продовжує вчений, виявилось принаймні у тому, що на стику епох відбулась зміна основних принципів організації суспільно-політичного життя в Польщі, яка зводилась до транзиту від централізації влади до її децентралізації, від формальної багатопартійності до фактичного плюралізму, від ієрархічності та субординованості системи місцевого самоврядування до її координаційності та субсидіарності тощо [15, с. 256]. Це зовсім не згенерувало ситуації, коли децентралізація публічної та державної влади могла би бути відділеною від локальної демократії і локального політичного процесу, адже у Польщі в ході реформ влада на місцях опинилась у руках різноманітних груп, які все-ж були здатними ефективно виконувати адміністративні й управлінські завдання [446].

Відповідно, як підтверджує М. Саковіч, децентралізація публічної влади у Польщі вже ініціально була прийнята як неминучий напрям реформ [599], бо вона сприймалась як ключовий елемент як сприяння, так і впливу на адаптацію функціонування держави, хоч і апробувалась у доволі специфічній формі, частково повторюючи практику інших країн Центрально-Східної Європи [511, с. 2]. У польському контексті децентралізація влади все-ж головно розумілась і розуміється як засіб виведення певного суб'єкта та/чи певної публічної діяльності зі сфери повністю централізованого контролю, а, отже, й з-поза рамок державного управління (але не з-поза рамок публічних повноважень), і надання такій публічно-правовій діяльності чи одиниці компетенції цілком самостійно здійснювати таку діяльність від свого імені і під власну відповідальність [464, с. 44]. Попри те, що у Польщі, як і в інших країнах Центрально-Східної Європи, концептуалізувалась децентралізація влади як складова трансформаційних і демократизаційних процесів та своєрідний «рух проти тиранії», «реакція на провал централізованої держави» і відтак

позначала «принесення влади народів» [486, с. 1; 509]. Крім того, децентралізація публічної влади сприймалась як процес паралельно з приватизацією та дерегуляцією у соціально-економічній сфері, а відтак мав зумовлювати модернізацію [497, с. 192].

Відповідно, у хронологічному сенсі децентралізаційні процеси у Польщі можна поділити на декілька етапів, які характеризувались своїми власними атрибутами та параметрами. На першому етапі – в 1989–1992 рр. – відбулась перша хвиля реформи децентралізації влади, у результаті якої почалось відродження муніципалітетів (гмін) й було ініційовано економічні реформи, хоча в цей час фактично не було змінено територіальної й управлінської логіки та організації держави [621]. На другому етапі – в 1993–1997 рр. – відбулась друга хвиля децентралізації влади, коли широкі функції та повноваження отримали великі міста Польщі, відбулась деконцентрація влади, а відтак започатковано інтенсивний розвиток адміністрації окремих міністерств, які створювали свої адміністративні органи по всій країні, що врешті-решт було закріплено на рівні національної конституції 1997 р. На третьому етапі – в 1998–2003 рр. – децентралізація влади характеризувалась побудовою виборних місцевих і регіональних органів влади другого рівня, які постали функціональними елементами цілісної системи з всенародно виборними міськими головами. Нарешті, на четвертому етапі – із 2004 р. – відбулась консолідація та програмна модернізація реформи децентралізації влади, яка постала зосередженою на підвищенні якості державних послуг і розширенні ролі виборного регіонального рівня урядування в управлінні структурними фондами ЄС [599].

Безпосереднім виразом цього став той факт, як зазначає С. Байрак, що внаслідок децентралізації влади у Польщі було поступово, але одразу в системному контексті розвинуто органи і цілісну структуру місцевого чи територіального самоврядування, на підставі чого зародились паростки локального політичного процесу, локального урядування і відтак локальної демократії, котрі були опосередковані різними рівнями відання, починаючи з гмін [13, с. 175–176]. У вираженні політичної участі фактом було те, що місцеве населення було наділено правом конструювати окремі територіальні громади хоча би на підставі чинника простого проживання у певних локальностях, а також ініціювати і розв'язувати власні суспільно-політичні й інші питання і проблеми. Ще одним наслідком децентралізаційних процесів у Польщі, як вважає І. Архипенко,

стало якісне та конструктивне розподілення й розмежування уповноваженості поміж центром і периферією, тобто між центральною урядовою владою, яка фокусується головно на зовнішній політиці, безпеці й обороні, а також загалом на стратегії держави, та владою на рівні органів і системи місцевого чи територіального самоврядування, яке відповідальне за соціально-економічний, фінансовий і суспільно-політичний розвиток на місцях та за надання громадянам послуг із цього приводу [11, с. 11]. Тому, як продовжує вчений, це означає, що децентралізація публічної влади у Польщі зумовила активізацію розвитку участі і громадянського суспільства на місцях, на рівні усталених одиниць територіального й адміністративного устрою, що неодмінно позначилось на покращенні якості життя та соціально-економічного розвитку Польщі [11, с. 11].

У більш комплексному та всеохоплюючому контексті спрацьовує зауваження Л. Янчука, згідно з яким найважливішими перевагами децентралізації влади у Польщі стали: самостійне виконання органами локальної влади і громадами доручених завдань, внаслідок чого збільшився вплив останніх на окреслення регіональної ситуації; зростання суспільно-політичної свідомості та креативності громадян і громад, які почали більш активно включатись у діяльність органів та системи самоврядування, усвідомлюючи що їхнє майбутнє і майбутнє їхніх громад залежить від них самих; розуміння того факту, що демократизація суспільно-політичних процесів на рівні локальних одиниць виробляє у свідомості громадян переконання про розширення сфери їхньої свободи; створення та поступове розширення можливості спільних й індивідуальних дії у напрямі задоволення потреб громадян, коли вони стають більш заангажованими і справними в індивідуальному і суспільному/колективному вимірі; зміцнення суспільних зв'язків, а також суспільної інтегративності та колективності локальних громад; інтенсифікація комунікативної та інформаційної залежності органів та рішень публічної влади від дій і позицій громадян та локальних спільнот; зменшення ступеня ієрархічного порядку і субординованості органів публічної влади на місцях адміністративному та політичному центру, а відтак збільшення якості й продуктивності адміністративного і бюрократичного персоналу; обмеження централізаційно-бюрократичних дисфункцій локальної влади [468, с. 134–135]. Це є підставою вважати, що Польща – одна з найбільш децентралізованих країн Європи [509], у якій органи місцевого самоврядування контролюють третину всіх

державних витрат. І це попри те, що децентралізація влади у цій країні виявилась головно як «революція згори» – заслуга надзвичайно самосвідомої стратегії побудови інститутів локального урядування й ширшої стратегії державотворення групою політиків, котрі поділяли конкретне бачення суті реформи місцевого самоврядування.

Тим не менше, у Польщі виникло чимало конфліктів, які були і є пов'язані зі змінами. З цього приводу Я. Регульські зазначає, що сьогодні вираженими є три основні групи конфліктів, котрі впливають з реформи місцевого самоврядування: конфлікти щодо влади та політичного впливу, конфлікти щодо активів та конфлікти щодо доступу до державних фінансів і ресурсів. Однак специфіка та урок Польщі для України полягає у тому, що в цій державі завжди «успішна реформа залежала від здатності не тільки прогнозувати такі конфлікти, але й розв'язувати їх до моменту їхнього загострення» [587, с. 15]. Це слугувало і слугує чинником того, що більшість польських громадян типово підтримували й підтримують реформу децентралізації влади [620, с. 219]. Виявляється це у тому, що довіра польського населення до місцевого самоврядування набагато вища, ніж до центральних інститутів влади, включаючи центральний уряд та парламент. А це у підсумку означає, що ініційований на стику епох радикальний поворот у напрямі децентралізації влади у Польщі закінчився процесом плавних взаємних коригувань нових правових й інституційних рішень і усталених моделей та соціальних установок [599]. Унаслідувалося це збільшенням розмаїття і форм політичної участі громадян, і форм активності й кооперації різних інститутів та рівнів місцевого самоврядування, у тому числі з державними і приватними структурами, особливо починаючи з 2004 р. – після інтеграції Польщі в ЄС і початку четвертого етапу децентралізації влади.

Та навіть на цьому тлі найбільшою проблемою децентралізації влади у Польщі й досі постає фокус локальної демократії та участі громадян у локальній політиці та розв'язанні місцевих проблем. Так, з одного боку, понад 70 відсотків мерів вважають, що думки всіх жителів муніципалітетів важливо враховувати при прийнятті рішень і що активна міжвиборча участь громадян важлива для того, щоб місцева демократія працювала в тому чи іншому муніципалітеті. Однак, з іншого боку, близько третини мерів погоджуються, що голосування під час виборів – це єдиний спосіб, яким місцеві жителі можуть сказати, що відбувається у локальній політиці, адже остання часто

настільки складна, що місцеві жителі можуть і справді не розуміти, як вона ведеться і чого вона стосується [620, с. 203–204]. Відтак очевидно, що інтенсифікація політичної і громадянської участі на локальному рівні політичного процесу й урядування у Польщі є незначною, хоча й поступовою і все-ж позитивною, принаймні порівняно з участю громадян у національній політиці й урядуванні [599; 600]. Це вкрай стосується так званої процедурної участі громадян у політиці, коли вони завдяки технологізації управління можуть впливати на вироблення відповідних рішень і контролювати їх, зокрема через громадські слухання й ініціативи, формування бюджетів участі тощо [399, с. 16]. Тим не менше, у цьому розрізі ключовою проблемою є робота щодо створення справжнього громадянського суспільства, яке активно бере участь у масиві політичних процесів. Пояснення у тому, що поляки не надто сильно бажають інтегруватись і діяти у цілях забезпечення загального блага, в чому виявляється спадщина комуністичного періоду, яка присутня у цінностях, культурі і поведінці людей [509]. Також нерозв'язаним є питання потреби якісної та різносторонньої професіоналізації адміністрації місцевого самоврядування шляхом запровадження державної служби на локальному рівні [599].

На відміну від Польщі, у якій апробовано консенсусну модель локальної політики і демократії, в Україні, на думку М. Цумарева, реалізовано модель керованої локальної демократії, що загалом негативно впливає на розвиток політико-культурної комунікації й участі суб'єктів-носіїв цього феномену. Це зумовлено тим фактом, що у нашій країні доволі часто продукуються та виявляються штучні перепони в реалізації механізмів і практик локальної демократії, внаслідок чого наявні суспільно-політичні конфлікти підкріплюються ігноруванням вимог громадськості та громадянського суспільства [316, с. 76–77]. А це, своєю чергою, означає, що формалізована, але контрольована органами й системою місцевого самоврядування і навіть центральним рівнем влади реалізація окремих механізмів локальної демократії в Україні типово не зумовлює позитивних наслідків для громадян, які натомість є надзвичайно пасивними у суспільно-політичному розрізі та не дуже цікавляться проблемами своїх громад. На противагу, в українській локальній політиці (як і в політиці загалом) урядування доволі часто поєднується із бізнес-інтересами, в результаті чого розвитку набуває маніпулятивна чи негромадянська політична культура, яка сприяє підданству і послабленню політичної участі [316, с. 76–77].

Тому наша держава характеризується своєрідною кризою у системі взаємодії територіальних громад, окремих громадян і загалом громадянського суспільства, з однієї сторони, та органів влади й урядування на різному рівні політичного процесу, з іншої, через що нерозвиненою є локальна демократія та локальна політична участь [316, с. 73].

Така ситуація притаманна Україні перманентно, починаючи від здобуття нею незалежності, і тільки в останній час вона почала коректуватись за рахунок намірів і спроб реформи децентралізації влади, яка була ініційована і частково імплементована на цілу епоху пізніше, ніж у Польщі. Доповнено це було потребою вироблення нової чи оновленої концепції місцевого самоврядування в Україні, про що йшлося у попередніх структурних частинах роботи і що частково навіть було забезпечено регламентаційно, однак це також несуттєво вплинуло на покращення ситуації, адже нашій державі, як зазначає Я. Волошина, бракує збалансованого поєднання кращих практик функціонування цього інституту на прикладі різних демократичних країн світу і виконання прийнятих загальноєвропейських рекомендації із урахуванням національної історії та специфіки, в тому числі і Європейської хартії місцевого самоврядування [63, с. 120]. І це попри те, як вважають Ю. Крегул і В. Батрименко, що реформування місцевого самоврядування та часткова децентралізація публічної влади в Україні номінально були спрямовані на: залучення людини до локальної політики і урядування, прийняття і контролю владних й управлінських рішень, зокрема завдяки прямій політичній участі; розмежування уповноваженості різних органів й рівнів самоврядування та центрального урядування з прицілом на надання послуг [164, с. 24–25]. А також регламентаційно фокусувались та фокусуються на ініціюванні і розвитку діалогу між громадою і громадянами, з однієї сторони, і адміністративно-територіальними одиницями влади і державою, з іншої [91, с. 17].

Суто у нормативно-правовому та політико-правовому контексті треба наголосити, що логіка поєднання процесів децентралізації публічної влади та реформи місцевого самоврядування в Україні ґрунтується як на європейських рекомендаціях (передусім щодо процесів реформування території і/або структури місцевих та регіональних влад) [210, с. 127], так і на національних досягненнях та змінах у цьому напрямі (передусім на Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, яка була ухвалена українським урядом 1 квітня 2014 р., а також на Стратегії

сталого розвитку «Україна – 2020», яка була ухвалена указом українського президента 12 січня 2015 р.). Вони знайшли своє відображення у таких важливих нормативних актах української влади, як закон «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (від 5 лютого 2015 р.), Методика формування спроможних територіальних громад (від 8 квітня 2015 р.), указ президента «Про першочергові заходи з розвитку місцевого самоврядування в Україні на 2017 рік» (від 7 грудня 2016 р.), а також відповідні плани і розпорядження уряду. На підставі їхнього поєднання у нашій державі принаймні теоретично було взято курс на всеохоплюючу децентралізацію публічної влади, а відтак на повний відхід від централізованої моделі урядування, яка застосовувалась упродовж всього періоду після здобуття незалежності України. Відтак нормативно було регламентовано потребу гарантування та імплементації дієвого місцевого самоврядування, через яке громадяни зможуть бути більш активно залученими до політичних й управлінських процесів на місцях, в тому числі за рахунок принципів ресурсної та фінансової самодостатності, всеохоплюваності і субсидіарності органів влади у громадах [90]. Це було вирішено зробити на підставі: створення (через врахування суспільно-політичних, культурних, історичних, етнічних й інших чинників) об'єднаних територіальних громад і їхнього зрівняння у повноваженнях з обласними містами; унормування міжбюджетних відносин громад і периферії з центральним рівнем урядування й бюджету; забезпечення ресурсної і фінансової підтримки громад з боку держави залежно від населення і площі територій громад; націлення громад на надання якісних публічних послуг [90; 543; 582].

Тим не менше, у практичному сенсі ситуація розгорнулася не одразу так, як було регламентовано номінально та формально. Річ у тому, що станом на січень 2020 р., зокрема згідно з перспективними планами формування територіальних громад по різних областях України, які сумарно передбачали створення 1441 об'єднаної територіальної громади замість 10075 громад попереднього типу [205], в нашій державі цей план було виконано лише на понад 70 відсотків, адже було сформовано 1029 об'єднаних громад (причому не у всіх із них було проведено установчі вибори). Ситуацію було виправлено у травні-червні 2020 р., адже в цей час було оновлено списки перспективних територіальних громад і їхню кількість збільшено до 1470 (причому не врахувавши понад 100 вже утворених громад), а сформовано із них було станом на серпень 2020 р. – 1469 із

поділом на міські (409), сільські (624) та селищні (436). У регіональному розрізі серед усіх новостворених громад найбільше було сформовано в Дніпропетровській, Одеській і Львівській областях (більше, ніж по 70 у кожній), а найменше – в Кіровоградській, Луганській і Херсонській областях (менше, аніж по 50 у кожній) (у тім числі беручи до уваги громади на фактично непідконтрольних Україні, анексованих й окупованих територіях). Причому в абсолютній більшості з них уже відбулись установчі вибори, а самі об'єднані територіальні громади виникли шляхом об'єднання від 1 до 36 рад. Важливими є й інші статистичні дані, які було отримано на різних етапах реформи децентралізації публічної влади в Україні, зокрема: середня кількість територіальних громад, які об'єднались, – 4,6; середня чисельність населення об'єднаних громад – 11,4 тис. осіб (упродовж 2015–2019 рр.). Нерівномірною була й динаміка об'єднання чи приєднання громад, адже їхня кількість зростала до 2017 р., але почала скорочуватись після цього. Окрім того, спочатку вкрай лімітованими були й показники політичної участі на місцях у рамках реформи децентралізації публічної влади в Україні, оскільки ще станом на початок 2020 р. було вибрано лише $\frac{1}{4}$ від усіх передбачених тоді посад старост [205]. Головна причина незначного залучення громадян до політики прихована в політичних, правових і адміністративних перешкодах, які розв'язувались не шляхом всенародних виборів старост, а способом їхнього призначення радами об'єднаних громад, зокрема через тиск бізнесу і політичних кланів на політичні процеси на місцях, особливо в перспективних і соціально-економічно розвинених місцевостях [181; 224].

Політична практика України продемонструвала, що важливе значення у процесах децентралізації публічної влади мають не лише формальні і законодавчі регламентації, але й політичні домовленості і спроби їхнього подолання внаслідок спротиву громади і громадянського суспільства загалом. Відповідно, як стверджує П. Любченко, у такому сенсі влада на місцях детермінується і органами й системою місцевого самоврядування, і системою інститутів та механізмів громадянського суспільства [187, с. 96]. Таким чином, як помічають М. Гурик і М. Шумка, можливим виявляється подолання патерналізму українського політикуму та соціуму, внаслідок чого децентралізація влади повинна бути цікавою й ефективною не тільки для політиків, а й для громадян, особливо крізь призму залученості останніх до політичного й управлінського процесу на рівні громад [85,

с. 30]. Лиш у такому поданні взаємозалежності держави та громадянського суспільства децентралізація влади може виявитись функціональною для інституціоналізації локальної демократії та локальної політичної участі в Україні, в тому числі у розрізі розв'язання й обминання суспільно-політичних конфліктів [70, с. 57; 82, с. 223]. Відповідно, винятково у такому сенсі децентралізація публічної влади в Україні може бути передумовою її регіонального розвитку та поступу розмаїття форм локальної політики, щоправда лише за умови створення й просування інституціоналізованих повторень, надання ефективних послуг і поміщення у додаткові секторальні зміни та реформи. Однак, на противагу, результативність децентралізаційних процесів вимірюється тільки з часом, оскільки лише через певний його відтинок можна сказати про сформованість чи несформованість балансу, стримувань і противаг й загалом нової системи міжінституційних відносин між центром і периферією [90]. Відтак оцінювання того, наскільки децентралізація влади сприяє розвитку політичної участі на рівні органів місцевого самоврядування, можна здійснювати також лише з часом і за умови успішності першої, зокрема завершення адміністративно-територіальної реформ й інституціоналізації самоврядування [120, с. 5].

На даному ж етапі можна стверджувати, що проблемою децентралізаційних процесів в Україні є те, що вони є гібридизованими, адже здійснюються на стику двох взаємопротилежних моделей або сфер децентралізації влади – адміністративної та публічно-управлінської. Як вважають Р. Гринюк і М. Примуш, адміністративна сфера децентралізації влади стосується головно процедур отримання та здійснення влади різними адміністративним одиницями у локальностях, внаслідок чого органи і система місцевого самоврядування, в тому числі інкорпоровані у громадах, в такому випадку є лише компонентами державного урядування. Натомість публічно-управлінська сфера децентралізації влади зводиться щодо функціонального намагання органів і системи територіального самоврядування, передусім громад, бути якщо не самостійною, то принаймні автономною складовою державного урядування, тобто бути захищеними від прямого державного втручання і дисбалансів влади на рівні взаємин центра і периферії [79, с. 15]. Відповідно, продовжують вчені, у нашій державі започатковано вироблення певної усередненої або проміжної моделі децентралізації влади, однак вона не достатньою мірою підкріплена певними теоретичними знаннями та практичними імплікаціями, а

тому не здатна до кінця реагувати на виклики фахової уповноваженості бюрократії і можливого автономізму/сепаратизму і владних дисбалансів на місцях [79, с. 15]. Враховуючи це, в Україні слабо виявляються типові для Європи ідеї децентралізації влади і розвитку місцевого самоврядування, зокрема субсидіарність, локальна автономія, ресурсний, бюджетний, фінансовий і нормативно-правовий потенціал самоврядування тощо [93, с. 90].

Доповнюється це зауваженням вчених про те, що децентралізаційні процеси в Україні позиціонуються не стільки наслідком досягнення консенсусу між державою і громадянським суспільством/громадами та центральною владою і локальною владою, скільки умовним політичним станом, за якого місцеве чи територіальне самоврядування виявляється неминучою проекцією або продовженням центрального урядування на місцях. Інакше кажучи, це означає, як вважають Р. Гринюк і М. Примуш, що процеси децентралізації публічної влади в Україні є не більше, аніж спробою та опцією певного горизонтального міжінституційного перерозподілу повноважень у трикутнику «глава держави – уряд – парламент», а не вертикальним обмеженням центральної влади владою місцевих громад і громадянського суспільства [79, с. 14]. Це, своєю чергою, є запобіжником розвитку й інтенсифікації політичної та громадянської участі на рівні органів місцевого самоврядування, особливо зважаючи на те, що в Україні й досі триває процес поступу та вдосконалення локальних виборчих систем й електоральних процесів, а інші форми локальної політичної участі взагалі позиціонуються як не розвинені й усталені [288, с. 283], зокрема через нестачу каналів і механізмів впливу громадян на локальну політику [42, с. 298]. Результатом є те, як стверджує В. Бортніков, що місцевий електорат доволі слабо та недалекоглядно ознайомлений не лише з проблемами громад, а й з діяльністю всенародно виборних представницьких органів влади, які їх репрезентують. Також, продовжує вчений, місцева влада не виявляє готовності та бажання бути відповідальною і підзвітною перед своїми громадянами/виборцями й фактично жодним чином, окрім виборів, не оцінюється електоратом [42, с. 298]. З іншої сторони, як кажуть В. Кравців і П. Жук, децентралізація влади в Україні умовно є спробою збереження відносно сильної виконавчої вертикалі на місцях і її суміщення з інтересами локальних спільнот, громад й окремих громадян [158, с. 109]. Хоча ні одна, ні друга сторона медалі у такому зрізі не реалізуються повною мірою. Натомість очевидно лише те, що реформа децентралізації

публічної влади не можлива без модифікації системи місцевого самоврядування, у тім числі на підставі принципів деконцентрації влади, а також субсидіарності і підзвітності органів місцевого самоврядування перед своїми громадами й громадянами [43, с. 14].

На тлі децентралізаційних процесів, як у теоретичному розрізі, так і в контексті Польщі й України, доволі важливе значення має врахування формування й реалізації принципів і системи муніципальної політики у рамках розгляду проблематики політичної участі на рівні органів місцевого самоврядування. З цього приводу О. Мочков вважає, що муніципальна політика повинна розглядатись як набір інструментів і механізмів, завдяки яким внаслідок розвитку та реформування різні вияви прямої демократії повинні сприяти якомога більшому залученню громадян і загалом громадянського суспільства до все активнішого суспільно-політичного життя, в тому числі у формі участі в прийнятті і контролі владних й управлінських рішень, які стосуються питань локального розвитку. Відтак, продовжує вчений, саме так локальна демократія або ж загалом локальний політичний процес, передусім через вибори, однак й через інші форми участі, пристосовується до певних потреб та інтересів місцевих громад [207, с. 7], а тому спричиняє соціально-територіальну структуризацію і функціональне розмаїття останніх [301, с. 91]. Із цього приводу О. Роговенко помічає, що здатність до самоврядування є визначальною цінністю автономного територіального утворення або громади, але якість децентралізованого управління залежить від поєднання суспільного управління зі здатністю розв'язувати проблеми місцевих громад. А це є підставою фокусування уваги на структуризованості муніципального управління і муніципальної політики [273, с. 43].

В означеному розрізі уваги потребує зауваження І. Шарія про те, що муніципальна політика є масивом функцій і діяльності, які опосередковані системою інституційних норм, формальних і неформальних правил та цінностей на тій чи іншій території або в тій чи іншій громаді, завдяки яким регулюється та підтримується суспільно-політична діяльність і формується стійка модель суспільно-політичної взаємодії в останніх, котрі допомагають усім членам місцевої чи територіальної громади або локальності у процесах політичної соціалізації. Унаслідкується це можливістю структуризувати суспільні та політичні процеси на рівні громад й органів місцевого самоврядування, виявляти їхні латентні форми й наявні чи можливі суперечки, протиріччя, конфлікти і кризи, а також

розв'язувати їх чи принаймні робити кроки у цьому напрямі [352, с. 215]. Схожої думки дотримується О. Батанов, який зазначає, що цінності муніципалізму допомагають зміцненню громадянських і самоврядних засад локальної політики й тісному взаємозв'язку держави і центрального рівня урядування, з однієї сторони, та системи місцевого самоврядування й громадянського суспільства, з іншої сторони, а відтак розвивають політичну та громадянську участь на місцях [21, с. 8]. Відповідно, цінності муніципалізму зростають у тому випадку, коли збільшується рівень суб'єктності, дієздатності і важливості місцевих або територіальних громад, а не органів місцевого самоврядування, і розмаїття та інтенсивність форм демократичної політичної й громадянської участі і загалом політики на місцях [26, с. 51; 186, с. 83]. А це стається, коли на рівні громад усталюються стійкі політичні зв'язки, зумовлені різними локальними чинниками – історичними, соціальними, культурними, економічними, політичними – місцевого середовища [314, с. 83]. Це, як вказують І. Лопушинський і Л. Оленковська, дає підстави виділяти два магістральних підходи до пояснення функціональності місцевих громад – у форматі територіальної інтеграції (через укрупнення громад поряд із формуванням спільних органів влади) і у форматі функціональної інтеграції (через функціональну централізацію громад та їхніх ресурсів поряд зі збереженням їхньої самостійності чи автономії) [183].

Саме у цьому контексті ситуація в Польщі й Україні суттєво відрізняється, адже у двох країнах вироблено та апробовано відмінні системи або моделі муніципальної і локальної політики, а відтак і різні схеми позиціонування місцевих чи територіальних громад. Так, у Польщі, як зазначено вище, елементарним чи найнижчим/найпростішим рівнем організації публічної влади і базовим компонентом адміністративно-територіального устрою у системі місцевого самоврядування з 1999 р. є гміна, хоча її самоврядні органи влади було ініційовано і започатковано ще з 1990 р., тобто зразу після колапсу режиму «реального соціалізму». При цьому, згідно з польським законодавством встановлено, що гміна функціонально й адміністративно є незалежною і від повіту, і від воєводства, на території яких вона формується, а тому вона майже жодним чином не контролюється повітовим та воєводським самоврядуванням, натомість будучи основою польського громадянського суспільства [47, с. 139–140]. Вияв це у тому, як констатує З. Долецький, що гміна в політико-правовому сенсі цілком незалежно виконує всі покладені на неї ролі і

функції, які захищено в судовому порядку, самостійно розпоряджається власними та отриманими доходами (найперше у формі субвенцій), а також має свою комунальну власність [96, с. 63]. Можливо це завдяки тому, як каже С. Байрак, що у Польщі паралельно з адміністративно-територіальною реформою 90-х рр. ХХ ст. було здійснено так звану «кадрову децентралізацію», на підставі якої забезпечено ефективний бюрократичний апарат гмін за рахунок колишніх бюрократів на рівні повітів, бо в останніх було цілковито анульовано державні/урядові адміністрації чи органи державної, зокрема виконавчої, влади на місцях [15, с. 257]. Доповнено це було імплементацією принципу субсидіарності публічної влади у Польщі, оскільки остання була безпосередньо наближена до громад та громадянського суспільства, передусім у сфері публічних послуг і відповідальності бюрократів перед громадянами [192, с. 302]. Це почало виявлятися із 2002 р., коли у Польщі було регламентовано всенародні вибори керівників чи одноосібних виконавчих структур у гмінах – вйтів (у сільських гмінах), бурмістрів (у міських та сільсько-міських громадах) і президентів (у великих містах) [15, с. 257]. Крім того, доповнюється це змогою формування допоміжних одиниць управління на рівні різних типів гмін, солецтв у сільських гмінах, селищ у сільсько-міських гмінах і районів у містах, які мають свої законодавчі і виконавчі органи [178, с. 209–210]. Також у Польщі дозволено створення об'єднань зацікавлених громад, які покликані розв'язувати проблеми, що більше як однієї гміни і керуються міжгмінними радами, й укладання міжгмінних угод для доручення чи передоручення функцій і ресурсів та відповідальності гмін [132, с. 18; 178, с. 210].

Натомість в Україні територіальна громада не завжди була основою самоврядування на місцях, а почала нею ставати тільки після ініціювання реформи адміністративно-територіального устрою та децентралізації публічної влади у нашій державі. Річ у тім, що після колапсу СРСР і відновлення незалежності України наша держава не одразу вдалась до практики демократичної децентралізації влади, а ще впродовж дуже тривалого часу послуговувалась централізованою моделлю державного управління й урядування. Більше того, в Україні упродовж всього часу точилась і навіть досі триває дискусія з приводу вибору однієї або ж поєднання декількох із моделей та теорій місцевого або територіального самоврядування й організації локальної політики та влади на місцях, зокрема громадівської, державницької, громадівсько-державницької (муніципального

дуалізму), вільної громади чи належного урядування (соціального обслуговування) [83, с. 35–36]. Відповідно, є дилема щодо того, яке місце в очікуваному чи наявному форматі адміністративно-територіального устрою України повинна займати територіальна чи місцева громада і чи повинна вона трактуватись як базовий рівень самоврядування [303, с. 33]. І це попри те, що формально або номінально територіальна громада в Україні завжди визначалась і окреслюється як запорука державності та її демократичності і сили [27, с. 12; 62, с. 1], навіть будучи почасти недержавним самоврядним утворенням і почасти навпаки, але завжди представляючи сферу публічно-владного функціонування на місцях [67, с. 88]. Інакше кажучи, як зауважує Т. Кубай, територіальна громада в Україні є утворенням з дуалістичною логікою публічної влади й муніципалізму, бо постає як результат єднання інтересів її представників і вплив центру на периферію [165, с. 270].

Однак лише територіальну громаду почали визначати базовим рівнем надання послуг громадянам, чим було суттєво розвантажено центральний рівень урядування, що відтепер повинен фокусуватись головно на державотворенні і стратегічних пріоритетах розвитку нашої держави. Однак Україні бракує управлінської фаховості й елементів політичної та громадянської участі (в тім числі в інноваційних формах) на місцях [55, с. 100; 161], для чого, з однієї сторони, треба час та заохочення з боку держави [20, с. 1], а також, із іншої сторони, вмотивованість бюрократів й громадян і сформованість муніципальної управлінської й політичної культури [117, с. 355]. У реальності Україні не вистачає масиву форм локальної політичної участі й муніципалізму, зокрема, за винятком виборів і зборів громадян, місцевих чи територіальних референдумів, плебісцитів, місцевих ініціатив, петицій, громадських слухань, громадських експертиз і обговорень, масових акцій, через які можна впливати на прийняття політичних й управлінських рішень у громадах і контролювати їх, навіть попри те, що всіх їх регламентовано, а деякі з них уже й почасти, але значно обмежено застосовуються на практиці [225, с. 149; 227, с. 120]. З огляду на це, правим є О. Возний, який вважає, що внаслідок недостатнього розвитку форм і розмаїття локальної політичної участі в Україні не напрацьовано ефективних та дієвих механізмів перетворення громад у справжніх суб'єктів й акторів публічного урядування та політики на місцях [62, с. 1, 8]. Це дає всі підстави аргументувати, що різноспрямована і по-різному вмотивована активізація й урізноманітнення форм та

механізмів участі громадян і їхніх груп та колективів у політиці і соціальному житті на місцях, найдужче з приводу розробки, ухвалення та контролю владних й управлінських рішень, є підставою для уповноваження територіальних громад й органів місцевого самоврядування, особливо у контексті їхнього реформування та поступу, і навпаки. А це, як стверджують В. Кравців і П. Жук, у випадку України можливо винятково в разі тісної близькості між громадами і органами місцевого самоврядування з приводу надання й отримання відповідних послуг, внаслідок чого перші не повинні бути надто малими або надто великими територіально і за населенням [158, с. 111]. Це за рахунок головно демократизації і за умов розподілу функцій та відповідальності органів місцевого самоврядування різного рівня й фаховості та захищеності локальних бюрократів повинно сприяти конкурентоспроможності громад [87; 93, с. 90] та гармонізації суспільно-політичних відносин [190, с. 1], на підставі чого збільшується розмаїття форм та інтенсивність локальної політичної участі, завдяки якій люди здатні контролювати владно-управлінський процес на місцях і просувати свої інтереси [72, с. 399].

Додаткове значення має потреба посилення впливу громадянського суспільства, зокрема громадських і неурядових організацій, зборів громадян, органів самоорганізації населення, на розвиток системи територіального самоврядування, локальної політики й уповноваженість територіальних громад в Україні. Річ у тому, що у випадку значного рівня розвитку громадянського суспільства його ініціативи та опції самоорганізації інтенсифікують політичну й громадянську участь людей і легше схвалюються, а далі й враховуються органами місцевого самоврядування, що врешті веде до усталення принципів і канонів локальної демократії й відповідного типу громадянської політичної культури на місцях [316, с. 74], чого бракує Україні порівняно з Польщею. Водночас треба відрізнити добросовісну чи справжню громадянську активність від маніпулювання громадянською активністю, що є вираженим явищем у нашій країні, яке реалізовується через порушення законодавства і створення підґрунтя своєїрідної паралельної політики, яка безумовно підриває позитивні і загалом очікуванні результати децентралізації влади у нашій державі [308]. Хоч це зовсім не означає, що регламентована та задіяна в Україні модель децентралізації публічної влади є достатньо ефективною і завершеною, адже їй бракує самовдосконалення, саморегуляції і реальної субсидіарності [280].

Висновки до Розділу 3

Загалом у Розділі 3 розглянуто і систематизовано параметри, динаміку, механізми та наслідки трансформації політичної участі в умовах розвитку публічної політики, нових форм демократії, децентралізації влади та принципів і системи муніципальної політики на локальному рівні й рівні органів місцевого самоврядування в Польщі та Україні. Для цього, по-перше, з'ясовано механізми та результати політичної участі і взаємодії суб'єктів публічної влади, політики й урядування на локальному рівні і рівні органів місцевого самоврядування в аналізованих країнах. Це зроблено у контексті констатації, що державна влада значно відрізняється від локальної чи муніципальної публічної влади, яка власне і є коригуючою основою місцевого самоврядування як права місцевої чи територіальної громади самостійно розв'язувати питання локального значення. А також у рамках аксіоми, згідно з якою усупільненість і публічність влади й урядування – це найочевидніша та мабуть обов'язкова ознака сучасної політики та державотворення, яка виразнішою і прийнятнішою стає за умови все більшої і більшої демократизації політичних режимів, в тому числі у Польщі й Україні. По-друге, у цьому контексті схарактеризовано механізми демократизації та децентралізації політико-управлінських процесів і формування принципів й системи муніципальної політики в умовах розвитку політичної участі на рівні територіальних громад і органів місцевого самоврядування в Польщі й Україні. Реалізовано це з огляду на теоретичний факт, що процеси розвитку демократії/демократизація та політична модернізація націлені й узалежнені від тієї або іншої моделі суспільно-політичного розвитку, в рамках якої очікуваною за рахунок інструментів політичної участі, активності та самоорганізації є трансформація громадян і їхніх груп у впливових суб'єктів державної або принаймні публічної політики, причому як на локальному, так і на національному рівні. А також враховуючи, що локальна демократія гарантує двосторонній зв'язок між відкритим і відповідальним громадянським суспільством та владою, зокрема у контексті участі громадян з приводу вироблення і прийняття владних й управлінських рішень і відтак впливу або навіть тиску на формування і функціонування місцевого самоврядування.

Деякі ідеї Розділу 3 відображено у публікаціях автора [99, 101, 104, 105, 106, 108].

РОЗДІЛ 4

СПЕЦИФІЧНІСТЬ І РОЗВИТОК ІНСТИТУЦІЙНО-ПРОЦЕДУРНИХ ФОРМ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ НА ЛОКАЛЬНОМУ РІВНІ ТА РІВНІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ПОЛЬСЬКИЙ ДОСВІД Й УКРАЇНСЬКА ПРАКТИКА

4.1. Місцеві вибори як представницька форма політичної участі на локальному рівні та рівні формування органів місцевого самоврядування в Польщі й Україні

З'ясування еволюції, становлення, особливостей та різновидів політичної участі як складової політичних систем і політичного процесу у контексті демократизації та розвитку місцевого самоврядування в Польщі й Україні поставило на порядок денний потребу уточнення специфічності і розвитку окремих інституційно-процедурних форм політичної участі на локальному рівні. При цьому, фокус дослідницької уваги було сконцентровано як на типовій і найпредставленішій у Польщі й Україні формі локальної політичної участі, тобто виборах, так і на таких формах локальної політичної участі, які не завжди є достатньо розвиненими у нашій державі, принаймні порівняно з сусідньою Польщею, зокрема на місцевих референдумах, функціонуванні органів самоорганізації населення та допоміжних і консультативних органів, місцевих ініціативах й петиціях і т.д.

Важливість виокремлення такої форми політичної участі як вибори зумовлена тим фактом, що вони, як зауважують М. Коваленко й А. Чиркін, є ознакою становлення та розвитку демократичного політичного режиму будь-якої держави. Відповідно, у цьому контексті суттєвого значення набуває не стільки та чи інша виборча система і методи й способи розподілу мандатів і підрахунку голосів виборців, скільки сам факт демократичності виборів та усталеності правил їхнього проведення серед учасників електорального процесу, оскільки саме таким чином інституційно і процедурно існує можливість інтенсифікації політичної участі й ефективного представництва народу як у національній політиці, так і в локальному політичному й управлінському процесі [144, с. 68]. Але це, як помічає К. Буря, було доволі по-різному враховано посткомуністичними

країнами і їхніми політичними елітами на етапі їхнього транзиту від режимів «реального соціалізму» до демократії, причому як на національному, так і на локальному рівнях електорального процесу. Через це останній почав характеризуватись різним ступенем законодавчого впорядкування і змагальності, оскільки почав окреслюватись різними виборчими формулами та виборчими системами, які залежали або не залежали від специфіки територіальних громад і систем місцевого самоврядування в тій чи іншій країні (ще інша ситуація склалась у країнах, які замість демократизації почали поступово автократизуватись). Водночас, помічено цим автором, примітним і спільним атрибутом посткомуністичного періоду розвитку стало те, що виборчі правила на місцевому рівні не стали уніфікованими як у період комунізму, а натомість виявились прагматичними і дисперсними [53, с. 112], набувши реальної ролі головної форми політичної участі та рушія суспільно-політичних змін і контролю політичних еліт тощо [585, с. 82].

Важливий атрибут сутності місцевих виборів, як зазначає Ю. Ключковський, виявляється у тому, що вони, будучи регламентованими конституційно або загалом законодавчо, типово є так званими виборами «другого порядку», адже перебувають у тіні національних (президентських і/або парламентських) виборів [139], хоч можуть зумовлювати вкрай важливі суспільно-політичні наслідки і бути атрибутом демократії на локальному і/чи національному рівні. Тому, як чітко слідує з зауваження М. Бучина, місцеві вибори як форма політичної участі громадян на місцях повинні бути передусім демократичними, для чого повинен виконуватись цілий масив вимог та умов, зокрема стосовно універсальності, рівності, вільності, загальності і таємності виборів, наявності активного та пасивного, однак всезагального виборчого права й рівності суб'єктів та учасників електорального процесу, а також гласності, відповідальності й контролю і адміністрування виборчих процедур тощо [54, с. 419–420]. Водночас, як продовжує Ю. Ключковський, місцеві вибори суттєво відрізняються від національних виборів, навіть у тому випадку, коли вони стосуються цілої території тієї чи іншої держави, адже вони позиціонуються як електоральний процес із приводу не одного і цілком повного результату, а натомість з приводу цілої низки і сукупності одночасних чи неодноточасних результатів на різних рівнях локальної політики та в рамках різного адміністративно-територіального устрою тієї чи іншої держави [139]. Доповнюється це

тим, як зауважує Т. Слободян, що локальні вибори значно контактніші, ніж вибори на національному рівні політичного процесу, оскільки саме перші забезпечують чи хоча б передбачають забезпечення значно тіснішої і конкретизованішої комунікації та взаємодії електорату (як репрезентантів політичної участі) і ймовірних переможців виборів/влади, аніж другі [289, с. 11]. Тому розгляду потребує специфіка організації та проведення місцевих виборів як форми локальної політичної участі в Польщі й Україні.

Як вдало відзначає Я. Ковалік, у Польщі політична участь на локальному рівні традиційно та головним чином виявляється саме в участі громадян у виборах органів місцевого чи територіального самоврядування, а також у так званих відкликальних референдумах (про котрі йтиметься у наступному підрозділі), які сумарно становлять кінцеву сутність локальної політики і мету локальної демократії у цій країні [492, с. 88–89]. Схожої думки дотримується Є. Юречко, наголошуючи, що локальні вибори до органів місцевого чи територіального самоврядування є істотним елементом широко поняття локальної демократії, яка є невід’ємною складовою публічного життя у Польщі [474, с. 58]. За аналогією, К. Тибуховска-Гартлінска зазначає, що вибори до законодавчих (при обранні всіх місцевих рад) і виконавчих (при обранні вейтів, бурмістрів та президентів міст) органів місцевої влади, котрі видають відповідні акти та ухвали на локальному рівні у Польщі, щоправда паралельно із референдумами та місцевими консультаціями, є засадничими формами прямої демократії і політичної участі на місцях – у рамках системи місцевого чи територіального самоврядування цієї держави [641, с. 217]. Це усталено та врегульовано у цілому масиві нормативно-правових актів, які впорядковують місцеві вибори у Польщі, зокрема в польській конституції 1997 р., законах «Про виборче положення до рад гмін», «Про виборче положення до рад гмін, рад повітів і сеймиків воєводств», «Про безпосередні вибори вейтів, бурмістрів і президентів міст», «Про виборчий кодекс Республіки Польща» тощо, актах і документах конституційного суду, виборчої комісії, а також міжнародних організацій, членом яких є Польща, і які суттєво стандартизують демократичні практики місцевих виборів, хоч не завжди були і є стабільними.

У цьому розрізі чи не найбільшій уваги в контексті локальної політичної участі у Польщі потребує проблематика типу виборчої системи на різних рівнях локального політичного процесу у цій державі, адже це питання було та залишається дискусійним

як у дослідницькому середовищі, так і в політикумі. З цього приводу Т. Слободян вважає, що історію виборчої системи чи виборчих систем Польщі на місцевому рівні треба періодизувати на кілька етапів, кожен з яких мав свої наслідки [289, с. 14–15].

Достовірно відомо, що на першому етапі розвитку локальних виборчих систем, який у Польщі почався з 1989–1990 рр., у цій країні було відновлено традиційну для неї систему місцевого або територіального самоврядування, у рамках якої ради гмін із населенням до 40 тис. осіб формувались завдяки застосуванню мажоритарної виборчої однотурової системи відносної більшості, а ради гмін з населенням понад 40 тис. осіб – пропорційної системи з підрахунком голосів і розподілом мандатів за методом Сант-Лаге (рад повітів і сеймиків воєводств у цей період ще відновлено не було, а тому виборів до них передбачено теж не було). Саме в рамках окреслених локальних виборчих систем у Польщі було проведено перші насправді вільні та змагальні (після колапсу режиму «реального соціалізму») місцеві вибори, які відбулись 27 травня 1990 р. і регламентувались новим польським законом «Про виборче положення до рад гмін», який був прийнятий ще напередодні виборів – 8 березня 1990 р. [289, с. 9, 14]. За їхніми наслідками різні угруповання, партії, коаліції/блоки і кандидати отримали різні результати по гмінах, зокрема сумарно: організації громадянсько-солідаристського руху – 48,6 відсотка голосів виборців усіх гмін; політичні партії та рухи – 9,6 відсотка голосів виборців (зокрема, Польська селянська партія – 4,3 відсотка, Демократична партія – 2,1 відсотка, партія «Соціал-демократія Республіки Польща» – 1 відсоток, а інші партії – ще менше); суспільні, громадянські, професійні і муніципальні організації – 5,9 відсотка голосів виборців; політичні блоки і коаліції – 9,8 відсотка голосів виборців (зокрема довкола організацій громадянсько-солідаристського руху – 4,5 відсотка, довкола політичної партії «Соціал-демократія Республіки Польща» – 1,7 відсотка, а інші – ще менше); громадяни чи організації груп громадян – 24,7 відсотка голосів виборців [287, с. 106]. За ідентичними виборчими системами відбулись і другі місцеві вибори у посткомуністичній Польщі, які мали місце 19 червня 1994 р. та значною мірою зуміли стабілізувати не лише місцеве чи територіальне самоврядування на рівні гмін, а й загалом суспільного життя та форми електоральної політичної участі на місцях [283, с. 118]. Доповнилось це тим, що в Польщі у цей період вже був доволі значний досвід проведення різного

типу виборів, у тому числі й національних, а тому в рамках ідентичного виборчого законодавства електоральна кампанія 1994 р. суттєво відрізнялась від кампанії 1990 р., зокрема політично, медійно, інформаційно, маркетингово, технологічно тощо, завдяки чому рівень залученості громадян до виборчого процесу виявився відчутно вищим. І, як наслідок, саме за наслідками виборів 1994 р. суттєво зросла частка результативності представництва політичних партій у радах гмін, яка зросла до 62 відсотків депутатів, головно за рахунок електоральної успішності Польської селянської партії (переважно у радах сільських гмін) та Союзу демократичної лівіці (здебільшого у радах міських гмін), а натомість скоротилась часта репрезентації громадянсько-солідаристського руху. Також цікавим результатом місцевих виборів 1994 р. було зменшення частки недійсних голосів виборців (майже у три рази порівняно із 1990 р.), що у засвідчило про зростання політичної і електоральної грамотності польських громадян [289, с. 11, 13].

Другий етап розвитку локальних виборчих систем у Польщі почався внаслідок і паралельно з черговим витком реформування системи місцевого чи територіального самоврядування у державі в 1998 р., коли його було доповнено повітами і воєводствами. Примітно, що на цьому етапі поступу ради гмін із населенням до 20 тис. осіб формували через застосування мажоритарної виборчої системи відносної більшості в округах розміром від 1 до 5 мандатів, а ради гмін з більшим населенням, ради міст на правах повітів, ради повітів і сеймики воєводств – завдяки пропорційній виборчій системі з п'ятивідсотковим електоральним бар'єром та виборчою формулою для розподілу мандатів за методом д'Хондта [289, с. 9–11, 14]. Як наслідок, кампанія з приводу третіх місцевих виборів 11 жовтня 1998 р. у Польщі відбувалась за частково іншими правилами, ніж раніше, а також була детермінована особливостями суспільно-політичного процесу на рівні центральної політики й урядування та параметрами структуризації партійного життя і міжпартійної конкуренції у Польщі, особливо на тлі пройденої нею половини шляху до європейської інтеграції. Це означає, що вперше у польській політичній історії вибори на місцевому рівні дуже значною мірою кореспондувались та брались до уваги на центральному чи національному рівні полікотворення і навпаки. Хоч електоральна грамотність населення у цьому випадку, зокрема внаслідок оновлення і збільшення опцій виборчих систем, була суттєво скорочена за рахунок збільшення частки недійсних

голосів виборців (місцями, зокрема на виборах сеймиків воєводств, аж до близько 10 відсотків, але в середньому до понад 5 відсотків, що було перевищенням гранично й теоретично допустимої межі «незалученості» електорату до виборів). На противагу, у Польщі за результатами місцевих виборів 1998 р. близько 1700 депутатів рад гмін було вибрано без оспорювання, тобто в одномандатних виборчих округах, де у них не було конкурентів [287, с. 107]. Загалом у політичному розрізі тогорічні вибори у Польщі своїми переможцями на різних рівнях місцевого чи територіального самоврядування (тобто загалом у гмінах, повітах і воєводствах) виявили такі політсили, як «Громадський союз» (4584 мандатів у радах різного рівня), Союз демократичної лівіці (8837 мандатів), Виборча акція «Солідарність» (10615 мандатів) та «Союз свободи» (1146 мандатів), які отримали найбільше представництво у локальних легіслатурах різного рівня [287, с. 107]. Щоправда, з особливістю, що до рад гмін потрапили головно депутати, які були репрезентантами не перелічених партій (хоч у партійному сенсі вони здобули перемогу), а громадянських комітетів, які у радах гмін отримали 68 відсотків мандатів [289, с. 13].

Третій етап поступу виборчих систем на локальному рівні було ініційовано в 2002 р., коли у Польщі було регламентовано всенародні вибори керівників виконавчих органів і структур на рівні системи місцевого самоврядування, яких – зокрема в'їтів, бурмістрів і президентів міст – згідно з відповідним законом, прийнятим 20 червня 2002 р., почали вибирати на підставі застосування двотурової мажоритарної системи абсолютної більшості, зокрема паралельно й одночасно з виборами до рад гмін і повітів та сеймиків воєводств [436]. В іншому виборчі системи на рівні органів місцевого самоврядування у Польщі під час місцевих виборів 27 жовтня 2002 р. (із другим туром – 10 листопада 2002 р.) були залишені без змін. Але суттєво змінилась тактика та стратегія проведення електоральних кампаній, зокрема за рахунок урізноманітнення форм діяльності інформаційних і рекламних агенцій, промоції, комунікації, маркетингу та менеджменту електоральних процесів, а також унаслідок розвитку інформаційних, електронних і комунікаційних технологій та зв'язку й Інтернету тощо, завдяки яким виборчий процес ще більше постав дотичним до ідей і позицій електорату та його активного залучення до суспільно-політичного життя [289, с. 12, 14]. Результовано це було тим, що місцеві вибори 2002 р., як і вибори 1998 р., постали пов'язаними процесуально і за своїми наслідками з особливостями національного

політичного процесу й урядування напередодні вступу Польщі в ЄС. Адже, при цьому, переможцями тогорічних місцевих виборів були представники тогочасної польської урядової коаліції – Союз демократичної лівиці і Союз праці. Аналогічна логіка склалась і послідувала за наслідками чергових місцевих виборів, які відбулись 12 листопада 2006 р. (з другим туром – 26 листопада 2006 р.), які було проведено у рамках ідентичних правил, адже у них переможцями стали головні конкуренти національного рівня політичного процесу у Польщі – «Громадянська платформа» на рівні сеймиків воєводств і рад великих міст та «Право і справедливість» на рівні рад повітів (не враховуючи представництва громадянських комітетів) і рад малих міст, а також Польська селянська партія на рівні рад гмін і мерів (не беручи до уваги депутатів і мерів від громадянських комітетів). Доповнено це було і тим фактом, що саме місцеві вибори 2006 р. визначили новий формат коаліціонування у Польщі, в тому числі на рівні національного політичного процесу, зокрема між «Громадянською платформою» і Польською селянською партією. Однак, при цьому, з формально непартійних локальних громадянських комітетів було вибрано понад 40 відсотків депутатів рад повітів і майже 72 відсотки депутатів рад гмін [287, с. 108], а перманентні виборчі перестановки керівників гмін різного типу перестали бути нормою розвитку польського місцевого чи територіального самоврядування, внаслідок чого воно ще більше стабілізувалось, особливо у випадку перемоги попередніх вїтїв або бурмістрів одразу у першому турі виборів керівників органів виконавчої влади на місцях [289, с. 12], за умови значної активізації виборчої активності громадян. Дуже схожими процесуально й ідентичними за своїми системними правилами, але значно політизованішими та технологічно яскравішими й багатшими були місцеві вибори, які відбулись 21 листопада 2010 р. (з другим туром – 5 грудня 2010 р.). Але і вони призвели до результатів, які кореспондувались з національним рівнем політики, бо усередненим переможцем виборів на рівні воєводств була партія «Громадянська платформа», на рівні повітів – ідентична партія, а на рівні гмін – Польська селянська партія (у всіх випадках другою політсилою була партія «Право і справедливість»). Ідентичним було переважання депутатів від локальних комітетів, причому як у радах повітів – на рівні 38 відсотків, так і в радах гмін – на рівні близько 72 відсотків, хоч загалом їхня частка частково скоротилась порівняно з часткою депутатів-партійців (принаймні до показників минулих виборів).

Четвертий і дуже важливий етап становлення сучасних локальних виборчих систем у Польщі був започаткований комплексною електоральною реформою в рамках прийняття Виборчого кодексу у 2011 р. Він став першим у Польщі кодифікованим документом, який на різних рівнях політики та урядування регламентував особливості виборів і виборчих систем у цій державі [237, с. 118] й питання електоральних прав громадян і негромадян Польщі [144, с. 68]. Цікаво, що на рівні органів місцевого/територіального самоврядування Польщі було, як і раніше, залишено структуризовану й градуїзовану формулу поєднання різних типів виборчих систем для різних рівнів урядування, але її було дещо оновлено, зокрема: для формування рад звичайних гмін запропоновано застосовувати мажоритарну однотурову систему відносної більшості, а рад так званих «змішаних» гмін, які мають права повітів, – пропорційну виборчу систему (навіть не беручи до уваги виокремлену раніше вимогу про чисельність населення гмін – менше або більше 20 тис. осіб, – тобто з певними вадами принципу пропорційності і правовими колізіями у містах, населення яких становить понад 50 тис. осіб, але які не є «змішаними» гмінами [144, с. 68]), через що частку гмін, ради яких вибирають на підставі пропорційної системи, суттєво скорочено, принаймні порівняно із ситуацією, як це було раніше; для формування рад міст на правах повітів, рад повітів і сеймиків воєводств залишено для застосування пропорційну виборчу систему з п'ятивідсотковим електоральним бар'єром і виборчою формулою для розподілу мандатів за методом д'Хондта [237, с. 118]. Вперше оновлену мережу виборчих систем було застосовано під час місцевих виборів, які відбулись 16 листопада 2014 р. (із другим туром – 30 листопада 2014 р.). Цікавим результатом цих виборів став той факт, що на рівні сеймиків воєводств електоральні успіхи «Громадянської платформи» (179 депутатів), «Права і справедливості» (171 депутат) та Польської селянської партії (157 депутатів) були майже однаковими чи сумірними, але від цього шкоди зазнала друга партія, яка з 2015 р. стала урядовою і головною у національній політиці, будучи в меншості у воєводствах.

А це, своєю чергою, потягнуло деякі політизовані зміни до Виборчого кодексу й умовний п'ятий етап поступу локальних виборчих систем, які повинні були слугувати на користь зростання локальних електоральних дивідендів саме домінуючої у національній політиці Польщі з 2015 р. партії «Право і справедливість». У цьому контексті в 2018 р. було зроблено такі специфічні пертурбації: до максимум двох каденцій лімітовано час

перебування на посадах мерів, бурмістрів та вїтїв; відбулось повернення до схеми формування рад гмін з населенням до 20 тис. осіб на підставі однотурової мажоритарної системи відносної більшості, щоправда винятково в одномандатних округах; анульовано можливість дистанційної чи кореспонденційної участі громадян у голосуванні під час виборів; збільшено часові терміни повноважень рад гмін і повітів та сеймиків воєводств, а також їхніх всенародно виборних керівників виконавчих структур на місцях з чотирьох років до п'яти; ініційовано два формати окружних електоральних комісій, зокрема для організації виборів і для встановлення й оголошення результатів виборів; запроваджено інститут суспільних спостерігачів за виборами [298, с. 7; 559; 644]. Все це означає, що домінуюча в Польщі політична партія «Право і справедливість» орієнтувалась у такому модифікуванні електоральних правил на отримання влади й на місцях та її якомога довше збереження у майбутньому, особливо на тлі доволі значної популярності цієї політсили за наслідками національних виборів. І це виявилось недаремно, адже місцеві вибори, які відбулись 21 жовтня 2018 р. (а у випадку другого туру – 4 листопада 2018 р.) дозволили цій партії стати переможцем регіональних виборів у сеймики воєводств (34,1 відсотка голосів виборців та понад 46 відсотків депутатів), виборів у ради повітів (30,5 відсотка голосів виборців і 33,9 відсотка депутатів) і виборів у ради гмін (причому як з населенням менше і більше 20 тис. осіб). Причому вперше представники локальних комітетів здобули менше депутатських мандатів, ніж представники партії-переможця виборів на рівні повітів.

Якщо аналізувати наслідки місцевих виборів 2018 р. у Польщі детальніше, то треба наголосити, що разом у їхньому процесі було зареєстровано понад 9 тис. виборчих комітетів (включаючи комітети політичних партій, коалїцій, організацій і громадянські комітети виборців) [393]. При цьому, явка виборців у першому турі виборів була досить високою і становила 54,90 відсотка, однак суттєво зменшилась в другому турі, зокрема до показника в 48,83 відсотка [661]. У цілому за результатами виборів було вибрано 46747 депутатів рад органів місцевого самоврядування, 1546 вїтїв, 833 бурмістрів та 107 президентів або мерів міст [393]. Серед 107 міст, у яких обирали президентів/мерів, в 63 вибори завершилися перемогою тих чи інших кандидатів у першому турі. При цьому, у 80 випадках переможцями виборів стали кандидати, які балотувались від партійних і локальних громадянських комітетів. Загалом президентами міст стали 23 члена партії

«Громадянська платформа» (що суперечило перемозі «Права і справедливості» по радах), 7 – Союзу демократичної лівіці, 4 – «Права і справедливості», 2 – Польської селянської партії, по 1 – партій «Новочесна» й «Порозуміння», а також 69 непартійних [662]. Цікава у цьому розрізі і Варшава, адже у ній, як не дивно, у першому турі переміг представник «Громадянської платформи» Р. Тшасковський, який отримав 54 відсотка голосів виборців і подолав провладного кандидата від «Права і справедливості» П. Які, котрий, будучи секретарем міністерства справедливості, критикував і звинувачував попередню столичну владу за незаконні оборудки з майном [140]. Паралельно з цим, у Польщі було вибрано 833 бурмістрів, які були кандидатами з середовища партійних, локальних чи власних виборчих комітетів. При цьому, переважна більшість бурмістрів була непартійною, а щодо партійної належності, то 69 серед них становили представники «Громадянської коаліції», 68 – Польської селянської партії, 59 – «Права і справедливості», 15 – Союзу демократичної лівіці та по кілька осіб від менших партій [662]. Нарешті, уваги потребує партійність сільських вїттів, яких було вибрано 1546 осіб. Серед усіх них найчисельнішу партійну групу за результатами виборів 2018 р. становили члени Польської селянської партії – 221 осіб, меншу групу члени «Права і справедливості» – 140 осіб, а далі йшли члени інших партій, зокрема «Громадянської платформи» – 35 осіб, Союзу демократичної лівіці – 16 осіб, «Порозуміння» – 7 осіб, «Солідарну Польщу» – 4 особи тощо [662].

Водночас окремого розгляду потребують вибори до регіональних воєводських сеймиків, на рівні котрих можна констатувати найбільш структуризовану політичну участь у розрізі системи місцевого самоврядування. А річ у тому, що саме на рівні представницьких органів воєводств на місцевих виборах 2018 р. у Польщі спостерігалась особливо виразна боротьба політичних партій «Право і справедливість» та «Громадянська платформа» і, як наслідок, формування відповідних коаліцій на їхній основі чи фактична двополюсна сегментація сучасної політичної Польщі. Так, «Право і справедливість» стала переможцем на виборах до сеймиків Нижньосілезького (28,53 відсотка голосів виборців), Сілезького (32,11 відсотка), Лодзького (34,88 відсотка), Мазовецького (34,04 відсотка), Свентокшисьького (38,40 відсотка), Підляського (41,64 відсотка), Малопольського (43,55 відсотка), Люблінського (44,04 відсотка), Підкарпатського (52,25 відсотка) воєводств, а їхні запеклі опоненти з «Громадянської платформи» – переможцями

в Опольському (29,45 відсотка), Великопольському (29,66 відсотка), Любуському (29,92 відсотка), Вармінсько-Мазурському (30,40 відсотка), Західнопоморському (32,04 відсотка), Куявсько-Поморському (34,66 відсотка), Поморському (40,70 відсотка) [662]. Як бачимо, правляча партія «Право і справедливість» отримала найбільшу підтримку в центрі та на сході Польщі, а опозиційна «Громадянська платформа» – на заході та півночі країни. Якщо ж говорити про розподіл депутатських мандатів у воєводських сеймиках в загальнодержавному вимірі, то із 552 мандатів «Право і справедливість» отримала 254, «Громадянська платформа» – 194, Польська селянська партія – 70, рух «Безпартійні самоврядці» – 15, Союз демократичної лівіці – 11, німецька меншина – 5, всі інші комітети виборців – 3 [662]. Відтак формально вибори до воєводських сеймиків виграла партія «Право і справедливість», котра здобула близько 34 відсотків голосів виборців, але це виявилось гіршим результатом, ніж очікувалось [140], і менше, ніж вона отримала на попередніх національних виборах, за результатами яких стала домінуючою. Але партія здобула одноосібну депутатську більшість у шести воєводствах (найвідчутнішу в Підкарпатському, навіть попри поразку її кандидата в президенти міста Ряшів – центра воєводства), а в рамках коаліцій з іншими партіями – ще у дев'яти воєводствах [19; 140].

Разом із цим, не варто залишати поза увагою електоральну форму політичної участі у Польщі на рівні повітів. Встановлено, що із 6244 депутатів рад повітів найбільше мандатів (2114 або 33,9 відсотка) здобула партія «Право і справедливість», а значно менше інші політичні сили, зокрема Польська селянська партія – 952 (або 15,2 відсотка), «Громадянська платформа» – 726 (або 11,6 відсотка), Союз демократичної лівіці – 105 (або 1,7 відсотка) [662]. Врешті-решт, підсумки виборів до рад гмін у цілому підтвердили раніше описану партійну структуру депутатів на рівні повітів, але із різницею у тому, що друге загальнодержавне місце у гмінах із населенням понад 20 тис. осіб здобула «Громадянська платформа», а не Польська селянська партія (яка підтвердила свою другу позицію на рівні гмін із населенням до 20 тис. осіб) [662]. Окремо потрібно вказати на те, що загальна кількість виборчих скарг, отриманих судами після місцевих виборів 2018 року, становила 740 [478]. При цьому, згідно з даними, опублікованими на початку лютого 2019 р. окружними судами було задоволено 98 скарг, у 133 справах суди відхилили виборчі скарги, у 158 випадках скарги залишились без подальших дій,

заявникам було повернуто 49 скарг, а розгляд інших скарг ще не був завершений або інформація про рішення судів не була офіційно опублікованою [478].

Загалом, як констатує Т. Слободян, специфікою польських локальних виборів є те, що в них дуже волатильною є електоральна грамотність громадян і частка голосів виборців, які є недійсними, що значною мірою зумовлено передусім частою зміною виборчих правил і виборчих систем у Польщі. З іншої сторони, цілком очевидно, що результати місцевих виборів у Польщі диктуються особливостями політичного процесу на національному рівні урядування, оскільки дивіденди в ході різномісцевих локальних виборів у Польщі здебільшого отримують ті політичні партії і рухи, які є переможцями національних виборів – президентських та парламентських, – особливо якщо останні відбуваються напередодні місцевих виборів [289, с. 14]. Паралельно, польська специфіка локальних виборів, як зазначено вище, доволі часто, хоча сьогодні дещо менше, ніж раніше, виявляється у тому, що в них значними успіхами користуються непартійні чи незалежні кандидати та списки кандидатів [436]. Річ у тому, що більшість мерів і багато депутатів місцевих рад й досі залишаються не пов'язаними з жодною партією і в цьому сенсі Польща є своєрідним рекордсменом серед демократичних країн Європи. Так, середня частка партійних депутатів місцевих рад у країнах Європи станом на 2010 р. становила близько 84 відсотків, а у Польщі – тільки близько 30 відсотків [413]. Головна причина цього явища полягає у тому факті, що навіть попри хорошу структурування партійно-політичного процесу на національному рівні, партії та рухи не достатньо вкорінені у суспільно-політичному житті Польщі на локальному рівні, особливо на рівні гмін і повітів [470; 527; 538; 625], характеризуються незначним членством у своїх рядах [645] і не значною довірою до них з боку громадянського суспільства [612], хоч останні поступово і зростають, принаймні порівняно з періодом до 2010 р. Доповнюється це тим, що функціональність партій, зокрема з приводу процесів агрегування та представництва інтересів громадян, вступає і далі ще більше вступатиме у пряму суперечку з деякими постулатами і принципами прямої демократії, згідно з якими заохочується широка та безпосередня участь громадян у політиці й урядуванні. Відповідно, до цього явища все частіше вдаються непартійні політики на місцях, які використовують риторику своєрідної «непартійної демократії» та зазначають, що сам факт їхньої непартійності означає, що

вони представляють тип політики, який є значно більш громадянським, раціональним і підзвітним, а відтак й самоврядним і автономним [630]. І навіть більше, бо самі виборці дуже часто готові голосувати за партії на національних виборах, але не готові це робити на локальних, особливо гмінних і повітових, виборах [660]. Відтак локальні незалежні списки та безпартійні мери і депутати є серйозним джерелом конкуренції для партій.

А це, своєю чергою, впливає на політичну активність громадян. Серед чинників, що типово зумовлюють політичну участь громадян, зокрема під час місцевих виборів, Б. Паяк-Патловска виділяє демографічні, психологічні та контекстуальні змінні [576, с. 13]. На противагу, А. Клопот наголошує, що базовим чинником виборчої участі є ранг або рівень виборів, а далі йдуть всі інші змінні. Річ у тому, що фреквенція у Польщі завжди є вищою на президентських та парламентських виборах, аніж на виборах до органів місцевого або територіального самоврядування і референдумах [488, с. 330]. Водночас факт відносно меншої популярності локальних виборів слугує підставою для негативізації функціонування локальної демократії у Польщі. Головна причина полягає у тому, що в такому випадку легітимізація місцевої влади здійснюється меншістю громадян, зокрема серед тих, що має право голосу, а це загрожує виникненням конфліктів. Також в означеному розрізі може обмежуватись справність і ефективність локальної влади [141, с. 488]. Іншої думки М. Жиромські, який звертає увагу на те, що низька виборча активність чи недоречно здійснений громадянський обов'язок теж можуть бути наслідком рішення громадян, оскільки просування ідеї участі у виборах безсумнівно є свідомим рішенням, а тому вибором може бути і те, щоб не брати участі у виборах [670, с. 31–32].

У цьому контексті об'єднавча позиція зводиться до того, що рівень політичної участі громадян Польщі у місцевих виборах визначається довірою людей до різних державних інститутів влади, а також детермінується суто технічно, зокрема типом виборчої системи, передусім пропорційною, а не мажоритарною, адже таким чином у громадян збільшується відчуття їхньої залученості до політики. Натомість політична участь лімітується у тому випадку, коли суспільно-політичний процес доволі слабо ідентифікується й асоціюється із певними політичними силами і загалом нестабільністю та неструктуризованістю міжпартійної конкуренції. Доповнюється така логіка тим фактом, що політична участь громадян у виборах зростає тоді, коли останні повинні

очікувано призвести до значних суспільно-політичних змін [283, с. 117]. Як зазначає Б. Паяк-Патловска, громадяни Польщі останнім часом все більше і більше розуміють, що вибори стають недостатнім і неєдиним інструментом та механізмом вироблення й контролю локальної політики, адже через них не повною мірою можна транслювати й артикулювати свої цінності, очікування, інтереси й оцінки [576, с. 23]. Врешті, ситуація коригується і тим, наскільки вмотивованими є самі громадяни брати участь у політиці, втім числі виборчим чином, особливо в разі відносної політичної стабільності [640, с. 104].

На відміну від Польщі, конструкція та структуризація сутності і специфіки, а також результатів місцевих виборів як форми локальної політичної участі в Україні є дещо складнішою та заплутанішою, хоч і менш мінливою у розрізі становлення локальних виборчих систем. У цьому контексті потрібно відзначити, що впродовж всього періоду свого розвитку проблематика локальних виборів в Україні майже завжди була проекцією національних виборів і національної специфіки політичного режиму в нашій державі – то більш демократичного, то менш демократичного, а натомість більш автократичного [333], – а тому здебільше регулювалась саме політично [54, с. 422], тобто в напрямі на централізацію чи децентралізацію влади. Але навіть попри це, рівно як і у Польщі, в нашій державі на локальному рівні електорального процесу доволі успішними завжди були і й досі частково залишаються непартійні політичні актори, зокрема у форматі певного посередництва між неінституціоналізованим громадянським суспільством і владою [111, с. 205]. І це незважаючи на факт, що в Україні майже завжди превалювали інтереси еліт, а не громадянського суспільства у їхньому впливі на той або інший обрис локальної виборчої системи, завдяки якому перші намагались максимізувати власні інтереси та дивіденди [585, с. 82]. Доповнюється це тим, як вказує М. Бучин, що українська логіка виражено характеризується негативною тенденцією проведення послідовних місцевих виборів у рамках різних виборчих систем та правил і нового законодавства, які власне й постають і раніше поставали ефективним плацдармом посилення політичних позицій і збереження влади представників еліт, передусім національного рівня, на місцях [54, с. 421], а не урізноманітнення та посилення значимості локальної політичної участі.

Першим етапом розвитку локальних виборчих систем в Україні було проведення місцевих виборів у березні 1990 р. (коли наша держава ще була в складі СРСР), які на

всіх рівнях самоврядування були організовані за мажоритарною системою абсолютної більшості, щоправда висувати кандидатів у цей період могли лише трудові колективи та зареєстровані державними органами громадські організації, а виборці голосували згідно із принципом викреслення «непотрібних» кандидатів. Це, по суті, були перші, однак напіввільні місцеві вибори в Україні, котрі через явку виборців на рівні 85 відсотків суттєво модифікували політико-владні відносини не лише на місцях, а й загалом, адже вони запустили процес поступу та демократизації нашої держави у майбутньому [143, с. 42] і її відхід від принципів радянського централізму та монополії номенклатури. Очевидно це стало у грудні 1990 р. через посилення повноважень органів та системи місцевого самоврядування в Україні і їхню своєрідну «суверенізацію» [333, с. 146].

Другий етап поступу локальних виборчих систем в Україні був пов'язаний із наступними та першими дійсно вільними місцевими виборами (й загалом першими місцевими вибори у незалежній державі), які відбулись 26 червня 1994 р. і проходили паралельно з позачерговими виборами українського президента, але були організовані на підставі не двотурової, а одностурової мажоритарної системи відносної більшості та з суттєвими модифікаціями порівняно з 1990 р. і в рамках новоприйнятого закону «Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних рад» [244] від 24 лютого 1994 р. Так, було встановлено, що висувати кандидатів на вибори могли як безпосередньо виборці (через збори громадян), так і політичні партії та рухи, їхні блоки та коаліції, зареєстровані громадські організації та трудові колективи тощо. Також було регламентовано всенародні вибори не тільки місцевих рад, але й голів цих рад (за винятком голів районних рад у містах). При цьому, на всіх рівнях місцевого самоврядування було задіяно правило, згідно із яким переможцем виборів в одномандатних округах були ті кандидати, які отримували найбільше голосів виборців на тлі інших кандидатів, однак не менше 10 відсотків (і 25 відсотків для голів рад) від зареєстрованого в окрузі електорату, але за умови, що участь у виборах брало не менше 50 відсотків зареєстрованого електорату [214, с. 125]. Це, своєю чергою, суттєво активізувало місцевий електорат й підвищувало рівень політично-виборчої участі на місцях, однак цим залученість громадян до суспільно-політичних процесів фактично була обмеженою (як і в АР Крим, де місцеві вибори мали місце 25 червня 1995 р.).

Фактично ідентична виборча система була застосована для місцевих виборів, які відбулись 29 березня 1998 р. (одночасно з черговими парламентськими виборами), але проводились уже в рамках прийнятої конституції нашої держави та нових законів «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 14 січня 1998 р. [245] і «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим» від 12 лютого 1998 р. [241], й результувались явкою виборців на рівні 71,2 відсотка. Однак єдиною дуже важливою відмінністю був той факт, що формування районних і обласних рад відбувалось на підставі однотурової мажоритарної системи відносної більшості не в одномандатних, а в багатомандатних виборчих округах [214, с. 127], а в решті випадків було задіяно одномандатні виборчі округи. За цілком аналогічною схемою і правилами (теж паралельно із черговими парламентськими виборами) відбулись чергові місцеві вибори, які мали місце 31 березня 2002 р. Все-ж, на противагу, специфіка реального електорального процесу в ході тодішніх (у 1998 і 2002 рр.) місцевих виборів змінилась доволі кардинально. Це чи не найбільше виявилось на прикладі переосмислення ролі та значення партій, причому як у політичному житті загалом, так і у формуванні та функціонуванні органів і в цілому системи місцевого самоврядування. Тим не менше, негативною у цьому випадку виявилась тенденція доволі частого обрання депутатами місцевих рад кандидатів, які у своїх виборчих округах отримували дуже малу частку голосів виборців на тлі усього електорату, особливо у випадку, коли після виборів вони починали змінювати свою суспільно-політичну позицію, що було і досі залишається дуже поширеним явищем та навіть нормою в Україні. Це означає, що ранні варіанти локальних виборчих систем у нашій державі майже ніяк не сприяли поєднанню інтересів громадянського суспільства і влади на рівні органів місцевого самоврядування, таким чином лімітуючи політичну та громадянську участь на місцях головно внаслідок ідеї і дефектності мажоритарної виборчої системи для територіального самоврядування [126, с. 6]. Доповнився перелік проблем і тим фактом, що політична участь громадян України у цей період була зведена до мінімальної кількості форм, у тому числі електоральних, адже місцеві та парламентські вибори відбувались одночасно, що здебільшого було причиною негативної реакції громадян, у тому числі внаслідок їхньої неможливості слідкувати за політичним життям й виборчим процесом на різних рівнях [126, с. 6].

Усе це зумовило початок третього етапу розвитку локальних виборчих систем в Україні, які, починаючи з 2004–2006 рр. (з 2006 р. на практиці), стали більш розмаїтими та диверсифікованими. Річ у тому, що 6 квітня 2004 р. в нашій державі було прийнято закон «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» [242], яким було уніфіковано різні електоральні процедури на різних рівнях місцевого чи територіального самоврядування і введено доволі різні опції виборчих систем для формування органів публічної влади на місцях. Зокрема було передбачено застосування: пропорційної виборчої системи закритих списків за виборчою формулою Хейра – для обрання депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних і міських рад, а також районних рад у містах; однотурової мажоритарної виборчої системи відносної більшості в одномандатних округах – для обрання депутатів сільських і селищних ради, а також сільських, селищних і міських голів; термінів повноважень депутатів місцевих рад на місцях у п'ять років, а не чотири як раніше. Тим не менше, місцеві вибори згідно із новим законом, котрі відбулись 26 березня 2006 р., були знову-таки проведені паралельно із парламентськими виборами в Україні, що оголило вже означені вище з цього приводу проблеми, а також доповнилось питанням технічних складнощів, зокрема з приводу часу і черг на дільницях та різних форм і великої кількості виборчих бюлетенів для громадян [214, с. 131]. З однієї сторони, це інтенсифікувало політичну участь громадян, однак, з іншої сторони, зробило їх статистами електорального процесу, які не мали часу розуміти тонкощів суспільно-політичного життя ні в країні загалом, ні у своїх територіальних громадах зокрема.

Відповідно, четвертий етап поступу локальних виборчих систем в Україні було почато на підставі прийняття нового закону «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 10 липня 2010 р. [243]. Річ у тому, що цей закон доволі помітно змінив виборчі системи і правила визначення переможців місцевих виборів, оскільки передбачив застосування: змішаної (паралельної мажоритарно-пропорційної) виборчої системи, рівноцінними (по половині) компонентами якої за представництвом були пропорційна виборча система закритих списків за виборчою формулою Хейра в одному багатомандатному окрузі й однотурова мажоритарна система відносної більшості в одномандатних виборчих округах – для

обрання депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних і міських рад, а також районних рад у містах; однотурової мажоритарної виборчої системи відносної більшості в одномандатних округах – для обрання депутатів сільських та селищних ради та сільських, селищних і міських голів [126, с. 8–9]. Крім того, відмінним моментом став той факт, що чергові місцеві вибори в Україні, які відбулись 31 жовтня 2010 р., було проведено не одночасно з парламентськими виборами, як це практикувалось тричі поспіль раніше, а окремішньо, через що суттєво збільшилась поінформованість людей про місцеві осередки партій і локальних кандидатів та зацікавленість громадян локальними суспільно-політичними процесами й їхнім прагненням контролювати вибори і впливати на життя громад на місцях [126, с. 8; 214, с. 133]. На практиці це виявилось у тому, як констатує П. Ворона, що в ході місцевих виборів 2010 р. вперше в українській локальній політиці важливою постала роль як окремих постатей та індивідів, так і політичних партій із осередками на місцях. Водночас це було і недоліком електорального процесу, адже політсили фокусувались не на своїх програмах й ідеологіях (яких у реаліях України фактично не має), а натомість на залученні якомога відоміших постатей у свої ряди, чим фактично не залишали місця для впливу на процес деліберації зі сторони електорату і громад як таких, а, на противагу, спонукали до популізму, критиканства і «підкупу» виборців (у прямому та переносному значенні цього слова) як базових форм та засобів виборчої змагальності [65, с. 113]. Доповнилось це фактом заборони участі у місцевих виборах блоків політичних партій, що, посилюючи впливових політичних партійних акторів, суттєво лімітувало слабкі політсили, а відтак й обмежувало простір для політичної участі громадян. За аналогією, партійну складову було посилено навіть у мажоритарних виборчих округах, адже лише партії могли номінувати кандидатів у голови органів місцевого самоврядування [126, с. 10]. Це призвело до ситуації, коли за наслідками місцевих виборів 2010 р. понад 41 відсоток депутатських мандатів у місцевих/територіальних радах був заповнений самовисуванцями, а решта майже 59 відсотків мандатів – представниками політичних партій, серед яких переможцем стала Партія регіонів з майже 34 відсотками мандатів, а іншими політичними партіями були ВО «Батьківщина» (близько 6 відсотків мандатів), Народна Партія (понад 4 відсотки), Комуністична партія України (понад 3 відсотки), «Сильна Україна» (понад 2 відсотки)

та ще чотири партії, кожна із яких отримала від 1 до 2 відсотків мандатів, дві партії, кожна із яких отримала від 0,5 до 1 відсотка мандатів, а також ціла низка партій, кожна із яких отримала менше 0,5 відсотка мандатів. Таким чином було сформовано 12086 місцевих рад, серед яких 24 обласні, 179 міських, 488 районних, 55 районних у містах, 278 міських (міст районного значення), 784 селищних і 10278 сільських – і це все у рамках чинного на той час адміністративно-територіального устрою України [267]. Схожа логіка відображена за результатами виборів сільських, селищних і міських голів, бо серед них позапартійними висуваннями було обрано майже 52 відсотки посадовців, а на партійному рівні переможцем була Партія регіонів з понад 31 відсотком голів [267].

Тим не менше, чергові місцеві вибори, які відбулись 25 жовтня 2015 р., знову було проведено за зовсім іншими правилами й у рамках зовсім іншої виборчої системи, яка ознаменувала п'ятий етап її поступу, регламентований у відповідному законі «Про місцеві вибори» від 14 липня 2015 р. [256] і зумовлений врахуванням територіальної та популяційної специфіки нашої держави на тлі анексії й окупації окремих її територій Росією та запуску децентралізації в Україні [214, с. 136]. Інституційно і процедурно було ініційовано зміни, згідно із якими передбачалось використання: пропорційної виборчої системи в єдиному багатомандатному виборчому окрузі, який поділявся на кілька територіальних округів з закріпленням у них кандидатів від відповідних партій (із встановленням гендерної квоти на рівні 30 відсотків), з п'ятивідсотковим бар'єром і формулою Хейра задля розподілу мандатів – для формування обласних, районних і міських рад та районних рад у містах; однотурової мажоритарної системи відносної більшості – для обрання депутатів сільських і селищних рад та голів органів місцевого самоврядування в населених пунктах з кількістю виборців до 90 тис. осіб і двотурової мажоритарної системи абсолютної більшості – для обрання голів з кількістю виборців територіальних громад 90 тис. осіб і більше. Доповнилось це тим, що незмінним щодо минулих виборів залишилось правило про заборону участі блоків і коаліцій партій у виборах [126, с. 10]. Найважливіше, що нові правила і місцеві вибори 2015 р. були націлені на реформу адміністративно-територіального устрою і децентралізацію влади в Україні, внаслідок чого було скорочено склад місцевих рад (повинні були становити від 12 до 120 депутатів), щоправда сумірно до чисельності виборців у населених пунктах.

По факту це призвело до доволі різних результатів і наслідків місцевих виборів 25 жовтня 2015 р. (з другим туром – 15 листопада 2015 р.), у тому числі й крізь призму оцінювання локальної політичної участі в нашій державі. Насамперед треба наголосити, що на 2,2 відсотки (порівняно з 2010 р.) і загалом до 46,6 відсотка відбулось скорочення явки виборців, а в другому турі вона становила взагалі 34,1 відсотка. На противагу і також відмінно від попередніх виборів, виявилось збільшення кількості та частки депутатів, які були вибрані репрезентантами місцевих рад як непартійні самовисуванці, адже їх за результатами виборів було майже 67 відсотків від депутатів усіх місцевих рад (передусім у радах найнижчого рівня). Доповнилось це і тим, відповідно, що була зменшена кількість та частка партійних депутатів місцевих рад, які головно почали зосереджуватись в обласних і районних радах. Однак найважливіше те, що порівняно з 2010 р. розподіл мандатів у місцевих легіслатурах між партіями в 2015 р. виявився значно рівномірнішим, адже партійним переможцем виборів виявилась «Європейська солідарність» (лише 6,8 відсотка депутатських мандатів), на другому місці була партія «Батьківщина» (майже 6 відсотків), на третьому місці був «Опозиційний блок» (3,1 відсотка), на четвертому місці – «Наш край» (2,6 відсотка), на п'ятому місці – Аграрна партія України (майже 2,3 відсотка), ще чотири партії отримали від 1 до 2 відсотків мандатів кожна, а ціла низка партій – менше 1 відсотку мандатів кожна [216]. Подібна логіка була відтворена й за результатами виборів міських, селищних і сільських голів, оскільки серед них обраними було: непартійних самовисуванців – майже 81 відсоток, членів партії «Європейська солідарність» – 5,8 відсотка, «Батьківщини» – 4 відсотки, Аграрної партії України – 1,7 відсотка, «Нашого краю» – 1,3 відсотка тощо [58]. І це при тому, що в рамках адміністративно-територіальної реформи й децентралізації влади, зокрема об'єднання територіальних громад, станом на 20 серпня 2020 р. деякі результати місцевих виборів 2015 р. були анульованими, передусім за рахунок ліквідації близько 3500 місцевих рад і позбавлення близько 48000 депутатських мандатів.

У політичному розрізі і контексті децентралізації публічної влади та її часткової передачі територіальним громадам результати виборів теж виявились неоднозначними, адже, із однієї сторони, вони достатньо оновили органи місцевого самоврядування, але, із другої сторони: сприяли надмірній політизації депутатських корпусів місцевих

легіслатур; лімітували їхнє представництво у легіслатурах вищого рівня; не гарантували представництва у легіслатурах найпопулярніших кандидатів без впливових партій та їхньої репрезентації в радах [213]. Це було особливо критично на тлі доволі високого рівня активності громадян, починаючи з подій «Революції гідності» і в розрізі військового конфлікту із проросійськими сепаратистами, найбільше у тому разі, коли голоси виборців за окремих кандидатів могли виявлятися неефективними крізь призму їхньої непартійної орієнтації або слабкості партій, на які орієнтувались ці кандидати. А це виявляло значний резонанс між електоральними преференціями громадян й ефективним зростанням їхніх запитів на публічні послуги на місцях, через що місцеві вибори 2015 р. доволі часто не сприяли досягненню виборцями їхніх цілей, інтересів і цінностей, а були винятково формою волевиявлення, за що правила їхнього проведення і загалом локальні виборчі системи (особливо пропорційну систему з «несправжніми» відкритими партійними списками) критикували як до моменту голосування, так і відразу після нього [191]. Тим не менше, місцеві вибори 2015 р. виявились дуже представницькими у партійному і політичному розрізі, оскільки за їхніми результатами близько 80 партій (зокрема національного значення – у більшості регіонів України чи зі значними результатами по районах і містах, а також регіонального значення – лише у деяких регіонах України і то здебільшого на районному рівні), не враховуючи парламентських партій станом на той період, отримали мандати в обласних і районних радах, а також у радах міст обласного підпорядкування, і це при тому, що участь у виборах брали 142 політсили [90; 216].

Відповідно, отримана таким чином атомізація локального партійного поля, з однієї сторони, засвідчила суттєве падіння популярності парламентських партій в Україні, однак, з іншої сторони, була наслідком доволі представницької й учасницької, хоч і партійно-орієнтованої виборчої системи на місцях, зокрема пропорційної складової [127, с. 30]. Це чи не вперше в політичній історії України призвело до ситуації, коли результати місцевих виборів як форми політичної участі громадян на місцях не значною мірою залежали від композиції політичних сил на центральному рівні урядування, як це було раніше і як це властиво для Польщі, на підставі чого систему місцевого самоврядування в нашій державі було ефективно демократизовано, у тому числі на тлі запуску процесів децентралізації публічної влади. Хоча, на противагу, політична участь і далі постала

обмеженою через те, що місцеві вибори виявились формою ретрансляції інтересів не стільки територіальних громад, скільки політичних проектів, зосереджених у партіях [68, с. 133]. А якщо останні є значно політсилами регіонального значення, то це суттєво посилює ризики автономізації місцевих політичних еліт по лінії відносин центру та периферії, теж на тлі процесів децентралізації публічної влади в Україні, чому ефективно запобігла потреба коаліціонування між партіями на місцях і повинна запобігати логіка посилення уповноваженості територіальних громад, якої бракує нашій державі [90; 191]. Подібну політичну логіку продемонстрували вибори/довибори в об'єднані територіальні громади, однак вони засвідчили поступове згасання інтересу місцевих виборців до політичних партій, а тому, як наслідок та як і раніше [111, с. 205], підтвердили потребу пошуку посередників між публічною владою на місцях та громадами/громадянським суспільством, особливо на тлі значного масиву порушення електоральних прав в Україні [148, с. 561–562]. Це попри те, що в рамках розгортання процесів децентралізації публічної влади у нашій державі політичні актори національного рівня були дуже зацікавленими у локальному, однак головню регіональному представництві, а регіональна політична еліта все більше схилялась до афіліації з національною політичною елітою і партіями та партійною системою на рівні центральної політики й урядування [90].

Урешті, в 2019–2020 рр. почався шостий етап розвитку локальних виборчих систем у нашій державі, який був ознаменований прийняттям та апробацією консолідованого й всеохоплюючого «Виборчого кодексу України» [57] від 19 грудня 2019 р., а також його застосуванням під час чергових місцевих виборів 25 жовтня 2020 р. для обрання органів і голів органів місцевого самоврядування у рамках частково оновленого адміністративно-територіального устрою нашої держави (зокрема нових районів і нових територіальних громад, частину яких було сформовано раніше). Процедурно цей етап виділяємо на підставі окреслення нових виборчих правил і систем, які застосовувались для обрання органів публічної влади на місцях, зокрема: однотурової мажоритарної системи відносної більшості із округами розміром 2–4 мандати (з правом брати участь у виборах не лише партій, а й самовисуванців) – у територіальних громадах населенням до 10 тис. осіб; двотурової мажоритарної системи абсолютної більшості в одномандатних округах (із правом балотуватись самовисуванців) – у містах із населенням понад 75 тис. осіб для

обрання міських голів; пропорційної виборчої системи відкритих партійних списків із п'ятивідсотковим електоральним бар'єром (і правом брати участь у виборах винятково партій з гендерними квотами на рівні, не меншому 40 відсотків) – у територіальних громадах населенням понад 10 тис. осіб. для формування місцевих рад.

Політично і системно ж місцеві вибори 2020 р. призвели до наслідків, які виявились дуже відмінними від виборів 2015 р., хоча й були продовженням трендів, які раніше вже було отримано у нашій державі. Зокрема, продовжила скорочуватись явка виборців і станом на 2020 р. вона становила лише близько 36,9 відсотка (майже на 10 відсотків менше, ніж у 2015 р.), будучи навіть меншою третини зареєстрованих виборців у деяких регіонах України (в тому числі Донецькій, Миколаївській, Харківській і Херсонській областях). На противагу, головно внаслідок особливостей локальних виборчих систем, дуже кардинально скоротилась частка депутатів місцевих рад, які були непартійними самовисуванцями (винятково у рамках опцій мажоритарної виборчої системи), адже їх виявилось лише близько 15,5 відсотка. Натомість всі інші депутатські мандати в радах органів місцевого самоврядування були заповненні представниками партій, з котрих найпомітнішими по всій державі виявились: «Слуга народу» – 15,1 відсотка, «Батьківщина» – 10,5 відсотка, «Опозиційна платформа – За життя» – 9,9 відсотка, «За Майбутнє» – 9,6 відсотка, «Європейська солідарність» – 9,2 відсотка, «Наш край» – 4,5 відсотка. Ще вісім партій отримали від 1 до 3 відсотків депутатських мандатів у радах різних рівнів, а цілий масив партій – нижче 1 відсотка мандатів. Суто на обласному рівні представництво партій виявилось також більш рівномірним, ніж це було раніше (тим паче, що в обласні ради не дозволено було балотуватись самовисуванцям). Про це можна судити з сумарних результатів представництва депутатів різних політичних партій на рівні регіональних рад, зокрема партії «Слуга народу» – 17,1 відсотка, партії «Європейська солідарність» – 15,9 відсотка, партії «Опозиційна платформа – За життя» – 12,9 відсотка, «Батьківщини» – 10,8 відсотка, «За Майбутнє» – 10,3 відсотка, а також ще 10 партій, які отримали від 1 до 3 відсотка мандатів, і 25 партій, які отримали менше 1 відсотка мандатів. Натомість значно більше самовисуванців – на рівні 47,5 відсотків, тобто майже половини – проявилось серед вибраних голів міських, селищних і сільських рад. Крім того, у партійному розрізі ситуація також не була сумірною, адже більшість із

обраних від партій голів рад репрезентували «Слугу народу» (16,2 відсотка), а далі з великим відривом йшли партії «За Майбутнє» (6,6 відсотка), «Батьківщина» (3,8 відсотка), «Опозиційна платформа – За життя» (3,8 відсотка), «Наш край» (3,2 відсотка), «Європейська солідарність» (2,9 відсотка) тощо. У підсумку все це означає, що правила проведення місцевих виборів 2020 р. суттєво збільшили їхню партійну детермінацію, але відбулось це головню за рахунок скорочення участі та явки громадян у виборах, адже не всі з них зацікавлені у партійному представництві, хоч і розмаїтість партій була дуже високою.

Таблиця 4.1

Взаємозв'язок явки виборців і виборчих систем під час місцевих виборів в Польщі й Україні (1990–2020 рр.)

Явка		Польща	Явка		Україна
Рік	%	Конструкції виборчих систем	Рік	%	Конструкції виборчих систем
1990	42,3	МСВБ (р.) + ПСС (р.)	1990	85,0	МСАБ (р.)
1994	33,8	МСВБ (р.) + ПСС (р.)	1994	70,6	МСВБ (р.) + МСВБ (г.)
1998	45,3	МСВБ (р.) + ПСС (р.)	1998	71,2	МСВБ (р.) + МСВБ (г.)
2002	44,2	МСВБ (р.) + ПСС (р.) + МСАБ (г.)	2002	65,2	МСВБ (р.) + МСВБ (г.)
2006	46,0	МСВБ (р.) + ПСС (р.) + МСАБ (г.)	2006	59,0	МСВБ (р.) + ПСС (р.) + МСВБ (г.)
2010	47,3	МСВБ (р.) + ПСС (р.) + МСАБ (г.)	2010	48,8	МСВБ (р.) + ЗВС (МСВБ+ПСС) (р.) + МСВБ (г.)
2014	47,4	МСВБ (р.) + ПСС (р.) + МСАБ (г.)	2015	46,6	МСВБ (р.) + ПСС (р.) + МСВБ (г.) + МСАБ (г.)
2018	54,9	МСВБ (р.) + ПСС (р.) + МСАБ (г.)	2020	36,9	МСВБ (р.) + ПСС (р.) + МСВБ (г.) + МСАБ (г.)

Умовні позначення: МСВБ – мажоритарна система відносної більшості; МСАБ – мажоритарна система абсолютної більшості; ПСС – пропорційна система списків; ЗВС – змішана виборча система; (р.) – позначення виборів рад органів місцевого самоврядування; (г.) – позначення виборів голів органів місцевого самоврядування.

Загалом можна констатувати, що Польща значно раніше прийшла до того, щоби застосовувати пропорційну виборчу систему списків, причому головню відкритих (це відбулось одразу на перших місцевих виборах у 1990 р.), і робила це завжди й незмінно, ніж Україна, причому спершу закритих (з 2006 р.) і лише згодом умовно відкритих (з 2015 р.). Відповідно, наслідком місцевих виборів у Польщі стало те, що політична участь у них, в формі явки виборців, майже завжди поступово збільшувалась (хоча так і не досягнула рівня національних виборів), а натомість в Україні поступово зменшувалась (хоча інколи й була на рівні національних виборів), а сьогодні же є значно вищою у першій, а не в другій. І це при тому, що у нашій державі перші п'ять місцевих виборів взагалі відбувались паралельно й одночасно з виборами національного рівня – головню парламентськими, а інколи й президентськими, – чого в принципі не було властиво для Польщі (детально див. табл. 4.1). З іншої сторони, в Україні дещо раніше (з 1994 р.)

почали застосовувати всенародні місцеві вибори для заміщення посад голів органів місцевого чи територіального самоврядування, ніж у Польщі (з 2002 р.).

Усе це означає, що політична участь громадян на рівні місцевого політичного процесу у форматі локальних виборів значно краще розвиненою є саме в Польщі, де вона ще в 90-х рр. XX ст. була підігнана під особливості децентралізації публічної влади та реформування органів місцевого або територіального самоврядування, хоча й неодмінно більше пов'язаною є із параметрами національної політики, урядування та міжпартійних відносин. Натомість в Україні подібні процеси було зніційовано та апробовано лише в 2015 р., хоч і вони автоматично не призвели до цілком ідентичних наслідків та результатів, але конфігурували первинність значення передусім партій з національними і рідше з регіональними інтересами, навіть на тлі значної мінливості останніх. Відповідно, сьогодні і Польща (хоча вже тривалий час), і Україна (головно з останніх виборів) уподібнюються тим, що в обидвох країнах партійна репрезентація у локальній політиці є визначальною передусім на регіональному рівні (відповідно, у воєводствах та областях), відносно чи переважно значимою на рівні відповідно повітів і районів, але найменше значимою на рівні відповідно гмін і територіальних громад, у яких й надалі вибирають багато самовисуванців та непартійних депутатів, а також міст, де саме непартійними найчастіше є відповідно президенти і мери міст. Хоча це не дозволяє зробити висновку про ефективність чи неефективність локальних виборчих систем у двох країнах щодо інтенсифікації ними політичної участі на рівні органів самоврядування, навіть попри те, що чинні локальні виборчі системи все-ж сприяють політсилам і політичним елітам національного рівня і відтак є виявом загальнодержавної політики, а не інтересам територіальних громад, особливо в Україні [68, с. 130–131].

4.2. Місцеві референдуми і функціонування органів самоорганізації населення та допоміжних і консультативних органів як локальні форми політичної участі й прямої демократії і їхні вияви в Польщі та перспективи запровадження в Україні

Однак місцеві вибори є не єдиною формою політичної участі громадян у локальній політиці, хоч і сприймаються як установчий механізм, який містить у собі і заходи із приводу формування органів та системи місцевого самоврядування що в Польщі,

що в Україні, і механізми забезпечення відповідальності й легітимності місцевої влади [609]. Річ у тому, що локальна політика реалізовується чи принаймні може реалізовуватись на підставі й у рамках інших форм політичної участі, які можуть передбачати або ж не передбачати народне волевиявлення на місцях, але обов'язково стосуються впливу громадян на вироблення та контроль політичних, владних й управлінських рішень та загалом урядування й владарювання на рівні органів місцевого самоврядування. У цьому розрізі окремішньої уваги потребують такі форми локальної політичної участі, через які громадяни спроможні впливати або навіть тиснути на локальну публічну владу з приводу тих чи інших індивідуальних або колективних суспільно-політичних проблем [217, с. 62], як місцеві референдуми й плебісцити і функціонування органів самоорганізації населення та допоміжних і консультативних органів на місцях у Польщі й Україні.

Місцевий референдум сприймається як неминучий і впливовий інструмент політичної та громадянської участі, завдяки якому забезпечується самоврядність і автономність локальних громад [53, с. 112–113], у тому числі в країнах, які нещодавно (до кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст.) були не зовсім демократичними, а то й автократичними, зокрема у Польщі й Україні після колапсу СРСР. Зумовлюється це сутністю референдуму як такого, оскільки останній все частіше й частіше вважають формою та опцією прямої чи безпосередньої демократії [545, с. 40], яка має пряме відношення до прийняття рішень, у тому числі на локальному рівні суспільно-політичних відносин. Це особливо вірно на тлі зауваження Ю. Палєєвої, згідно з яким референдум як такий опредмечується волевиявленням громадян/людей не з приводу інших людей (головно як кандидатів), а натомість з приводу проблем і питань, довкола яких організуються такі дії прямого характеру, зокрема щодо законодавства, особливостей розвитку і запитів соціуму [219, с. 44]. Відмінно ж від національного референдуму локальний є особливим – вужчим та простішим – у категоріях і принципах ініціювання, організації й наслідків. Це важливо передусім на тлі децентралізаційних процесів у тій чи іншій країні, адже місцевий референдум у такому випадку є додатковим механізмом інтенсифікації залученості людей до політичних процесів та відносин й управління локальними справами [274, с. 26].

І це навіть попри той факт, як зазначає С. Дерев'яно, що місцевий референдум, особливо у молодих/неконсолідованих демократіях чи гібридних політичних режимах,

не завжди сприймається та оцінюється винятково позитивно. Адже доволі часто він є дуже епізодичним явищем або більш інструментальним та маніпуляційним заходом, який застосовують національні або локальні політичні еліти тих чи інших країн для просування своїх власних корпоративних цілей та інтересів, а не захисту уподобань представників та всього населення територіальних громад. Тим не менше, навіть у такому розрізі місцевий референдум у тих країнах, де він має повторювальне і часте застосування, з часом починає набувати більш позитивного означення та сенсу, адже пересічні громадяни та громади починають апелювати до нього як до такої форми та механізму політичної участі, яка може зумовлювати ефективні результати й наслідки, в тому числі з приводу розв'язання різних суспільно-політичних проблем [89, с. 128]. Хоч, у такому контексті, як зауважує В. Мельниченко, політичні еліти й навіть теоретики можуть виступати проти місцевого референдуму як такого, що значною мірою порушує принципи представницької демократії [199], а натомість апелює до феномену політичної і громадянської участі крізь призму моделей учасницької й частково деліберативної демократії тощо. Все це означає, що місцеві референдуми можуть застосовуватись і навіть доволі ефективно, однак вони не повинні підміняти представницького формату урядування, навіть попри те, що здатні легітимізувати та каналізувати волю народу. Доповнюється позитивна логіка розуміння місцевих референдумів і тим фактом, що вони мають місце у контексті функціонування всенародно виборних органів місцевого самоврядування і їхньої взаємодії й представництва інтересів місцевих чи територіальних громад. Це важливо, бо місцеві референдуми у такому випадку зовсім не порушують сутності місцевого самоврядування, а розширюють і забезпечують її, адже є додатковою гарантією прямої політичної участі громадян, бодай засобами всенародного волевиявлення, у процесах розвитку й управління громадами та будь-якими локальними справами і питаннями [228, с. 162]. Тим паче, що місцеві референдуми традиційно не стосуються окремих людей чи посадовців, тобто всенародно виборних органів самоврядування і публічної влади загалом й кадрової політики зокрема, однак прийняті на підставі них рішення можуть бути обов'язковими або факультативними [136, с. 128; 159, с. 10].

З цього приводу дослідники зазвичай констатують, що місцеві референдуми, як і референдуми в цілому, потрібно розподіляти щонайменше на дві групи, зокрема на

обов'язкові чи зобов'язуючі (рішення й результати яких є обов'язковими для реалізації і виконання на рівні органів місцевого самоврядування й відповідних територіальних громад та можуть стосуватись, приміром, об'єднання територіальних громад, оновлення їхніх географічних меж, входження громад у будь-які об'єднання, припинення функцій і повноважень органів публічної влади у них за належних для цього підстав і в рамках передбачених з цього приводу запобіжників, передусім явки [297, с. 31]) та факультативні чи консультативні (рішення і результати яких не обов'язкові для реалізації та виконання, а натомість слугують дорадчою чи рекомендаційною оцінкою стосовно тих або інших питань місцевого розвитку у певній відповідній територіальній громаді) [159, с. 9–10; 574]. За аналогією, обов'язковість/імперативність або факультативність місцевих референдумів може стосуватись і того, чи органи на рівні системи місцевого самоврядування тієї або іншої територіальної громади зобов'язані проводити місцеві референдуми (так – у випадку обов'язковості/імперативності й ні – у випадку факультативності), якщо вони ініціюються останньою, а не представниками публічної влади. Значення такого поділу місцевих референдумів на їхні окремі підтипи полягає у тому, що вони не повинні слугувати перманентному й навіть ситуативному досягненню корпоративних цілей локальних чи національних політичних еліт і бізнес-груп на місцях, а натомість, за крайньої необхідності або доцільності, повинні бути сфокусованими на потребах й інтересах локальних громад, які, своєю чергою, можуть поділятися на принципові і додаткові. Ще інша логіка класифікації місцевих референдумів стосується їхньої проблематики, оскільки вони можуть зачіпати питання конститутивного характеру (щодо прийняття певних узгоджених стратегій розвитку громад), ратифікаційного змісту (з приводу погодження громад і їхнього населення з певними прийнятими чи планованими рішеннями органів публічної влади на місцях) й опитувального або консультативного плану (щодо ідей громадян про будь-які питання і проблеми місцевого розвитку) [574].

В означеному сенсі у роботі піднято питання місцевих референдумів як механізму і форми локальної політичної участі в Польщі й Україні. Специфіка Польщі, причому як теоретично, так і практично, виявляється у тому, що в цій державі інститут місцевого чи локального референдуму, будучи не лише важливим елементом локальної політики, а й прямої чи безпосередньої демократії [474, с. 58], є помітним виявом та механізмом

залучення громадськості і загалом громадянського суспільства до політичного життя на рівні органів місцевого самоврядування [141, с. 488]. Це позначається у тому, що інститут місцевого референдуму в Польщі регламентовано як конституційно, так і на підставі спеціальних законів, зокрема «Про гмінний референдум» від 11 жовтня 1991 р. та «Про локальний референдум» від 15 вересня 2000 р. Практично чи політично ж це відстежується у тому, що техніка і наслідки проведення місцевих референдумів у Польщі призвели до ситуації, коли, з однієї сторони, актори місцевого самоврядування типово вдаються до багатьох спеціальних форм поведінки під час референдумів як голосувань і всенародних волевиявлень, які можуть слугувати їхнім політичним цілям, але, з іншої сторони, самі місцеві референдуми часто дозволяють громадам добиватись соціальних цілей, навіть якщо вони пересікають з дивідендами політичних акторів [575, с. 185].

Водночас, як зазначають польські науковці, природа місцевих референдумів не є односторонньою та цілком однозначною, оскільки їх і їхні наслідки та цілі доцільно розуміти по-різному. Так, К. Валчук і М. Божек вказують, що місцевий референдум є формою прямої демократії, хоча й з істотним застереженням з того приводу, що в рамках референдуму не можливе формування змісту остаточних рішень, які найчастіше одиниці територіального самоврядування приймаються через органи публічної влади. Виняток становить лиш випадок так званого (у Польщі) відкликувального референдуму, завдяки якому місцева спільнота/громада, голосуючи «за» або «проти» відкликання посадовця чи посадовців, приймає остаточне рішення відносно того чи іншого органу публічної влади та місцевого самоврядування [654, с. 197]. Іншої думки дотримується П. Цеслінські, який вважає, що визначальним для інституту локального референдуму в Польщі є правовий, а не політико-правовий наслідок політичної волі на підставі такого волевиявлення через локальні громади, які реалізують демократичні ініціативи шляхом всенародного голосування з приводу справ, які їх стосуються [383, с. 37]. Схожої логіки Є. Юречко, ким констатовано, що через місцеві референдуми мешканці локальностей та територіальних громад у Польщі виражають свою думку і позицію у справах, які стосуються, з однієї сторони, їхнього повсякденного життя, однак водночас, з іншої сторони, зачіпають проблематику відкликання з посад, приміром, війта, бурмістра чи президента міста тощо, зокрема у тому разі, коли останнім не вдається розв'язати чи

скоректувати справи та проблеми відповідної локальності і територіальної громади або коли дії посадовців із цього приводу громада вважає неефективними [474, с. 59].

Обґрунтовуючи таку природу та розмаїтість місцевих референдумів у Польщі, вчений наголошує, що, наприклад, за період 2006–2010 рр. у країні відбулось 62 відкликувальних референдуми. Причому переважна більшість із них або 49 референдумів було необов'язковими чи факультативними і у зв'язку з цим за їхніми результатами не вдалося відкликати органів місцевого самоврядування чи їхніх посадовців. Натомість 13 референдумів з 62 були обов'язковими чи імперативними [474, с. 59]. За аналогією, у період 2010–2014 рр. в Польщі було проведено 114 відкликувальних референдумів, переважна більшість із яких або 99 референдумів була необов'язковою й у зв'язку із цим також не вдалось відкликати органів місцевого самоврядування чи їхніх посадовців. Натомість 15 відкликувальних референдумів виявилось обов'язковими в цей час [474, с. 64]. Загалом за більш тривалий період, зокрема в 2006–2017 рр., у Польщі відбулось 213 відкликувальних референдумів, із-поміж яких тільки 30 (чи 14,2 відсотка) виявились обов'язковими або імперативними та призвели до відкликання відповідних органів публічної влади [474, с. 69]. Із цього приводу А. Пясецькі вказує на тому факті, що консолідація і застосування відкликувальних референдумів у Польщі засвідчує їхню певну інтегрованість із локальними політичними системами, зміцнення у правовому та практичному сенсах, а також фіксацію у рамках щораз більше диференційованої безпосередньої демократії у цій країні [571, с. 164]. Водночас цю ситуацію коригує зауваження, яке формулює Є. Юречко, згідно з яким серед 30 успішних відкликувальних референдумів 2006–2017 рр. у Польщі аж в 19 з них (у понад половині) органи місцевого самоврядування, відповідальними за їхні виконавчі комітети, що піддавались відкликанню, не користувались підтримкою депутатської більшості у місцевих легіслатурах [474, с. 69].

Тим не менше, висновок запропонований А. Пясецькі, є доволі валідним, на що є суттєві пояснення. Так, спочатку можливості оскарження місцевого самоврядування у форматі відкликувальних референдумів стосувалися винятково місцевих рад, однак з 2002 р. це правило було розширено і в перелік об'єктів почали входити й голови територіальних громади. Відповідно, саме з 2002 р. такі місцеві референдуми постали найефективнішим інструментом впливу мешканців громад і загалом громадянського

суспільства на локальну адміністрацію та публічну владу у Польщі. При цьому, на початках вони мали здебільшого популістське і політичне підґрунтя, що зокрема було помітно з загальних звинувачень супроти адміністративних органів влади з традиційним формулюванням «за невиконання передвиборчих обіцянок». Доповнювалось це і тим, що організовані на початках відкликувальні референдуми зазвичай були неефективними і не давали очікуваного результату, адже характеризувались низькою явкою виборців, яка в кожному десятому випадку була навіть нижчою за кількість підписів ініціаторів референдумів [575, с. 185]. Однак після того, як з 2006 р. поріг явки громадян у місцевих референдумах в Польщі зробили більш гнучким, дедалі більше і більше референдумів можна було вважати демократичним виявом громадянської турботи про якість публічного управління, оскільки вони виявлялись результативними. Найяскравішими прикладами таких референдумів свого часу були волевиявлення в Лодзі, Ченстохово, Горжуві Великопольському, Пйотркуві Трибунальському, Ольштині тощо [575, с. 185]. Все це дає достатні теоретичні та практичні підстави аргументувати, що відкликувальні референдуми на рівні органів місцевого самоврядування у Польщі є доволі ефективною формою політичної участі громадян (передусім на рівні гмін), адже вони в рамках та умовах монократичного урядування є чи не єдиним дієвим інструментом тиску і впливу на них зі сторони громадянського суспільства і громади як локального суверена, а тому й відбуваються частіше, ніж інші форми локальних референдумів у Польщі [608; 609].

На відміну від відкликувальних місцевих референдумів, локальні референдуми із приводу питань суспільно-політичного розвитку територіальних громад у Польщі, які ініціюються здебільшого мешканцями цих громад, своєї важливості набули значно пізніше, зокрема коли була досягнута їхня роль в умовах конфронтації з політикою локальної адміністрації. Дуже яскравим прикладом таких процесів виявився успішний референдум 25 травня 2014 р. у Кракові щодо відкликання ініціативи міської влади про організацію зимових олімпійських ігор у місті [575, с. 186]. Однак успішні референдуми мали місце і в інших громадах й стосувались цілого масиву питань соціального життя, що спонукало А. Пясецькі обґрунтувати їхню ефективність як однієї з форм політичної участі на місцях, особливо із огляду на той факт, що, приміром, станом на 2016 р. у Польщі відбулось понад сто таких референдумів [575, с. 187].

Загалом апелюючи до логіки й практики відкликувальних і проблемних місцевих референдумів у Польщі, потрібно констатувати, що вони не порушують традиційної схеми їхньої класифікації на обов'язкові та факультативні, однак остання має свою структурування у кожній країні, в тому числі і в Польщі. Так, обов'язковим у випадку Польщі є той місцевий референдум, котрий з проблематики власного оподаткування ініціює певна територіальна громада або який за ініціативою громадськості стосується відкликання органів і посадовців публічної влади на рівні гміни. А це означає, що до обов'язкових місцевих референдумів можуть належати і проблемні, і відкликувальні. При цьому, як демонструє польська практика, варіант проблемного референдуму щодо питань місцевого оподаткування є ні чим іншим, як прикладом ефективної процедури прямої демократії. Річ у тому, що в Польщі таких референдумів було проведено мабуть найбільше серед інших проблемних референдумів, навіть попри те, що вони вимагають спеціальних організаційно-процедурних правил, зокрема явки виборців на рівні хоча би 30 відсотків зареєстрованого в громаді електорату та підтримки об'єкта проблеми референдуму на рівні, не менше 2/3 дійсних голосів електорату «за», а також доволі часто зумовлювали збільшення рівня місцевого оподаткування і фінансових зобов'язань територіальних громад (приміром, у сфері охорони здоров'я чи довкілля). Дуже важлива причина успішності таких референдумів полягає як в ефективній політиці інформування про них громадськості, так і в їхньому проведенні одночасно з іншими голосуваннями, передусім загальнодержавними виборами, через що явка на таких референдумах у Польщі в середньому є понад 50 відсотків [141, с. 489]. Своєю чергою, обов'язковість відкликувальних референдумів є вужчою, адже вони для цього повинні ініціюватись громадськістю, а не органами влади, як у випадку проблемних референдумів із питань оподаткування. Тому кількість обов'язкових відкликувальних референдумів (близько 500) є більшою за кількість обов'язкових проблемних референдумів, зокрема внаслідок параметрів політичної боротьби, але ефективність і дієвість меншою. Натомість всі інші місцеві референдуми у Польщі є факультативними чи консультативними, якщо іншого не передбачено домовленостями про них, але це не применшує їхнього значення як форми політичної участі громадян на місцях та прямої локальної демократії, через які люди та громади можуть висловитись із цікавих для них питань [524, с. 136].

Що стосується України, то в нашій державі за останні десятиліття так і не було вироблено чіткого підходу до розуміння призначення і процедурних аспектів не лише місцевих референдумів, а й всеукраїнських/національних референдумів і референдумів як таких [217, с. 58], навіть попри те, що вони означені конституційно [274, с. 6] (а в разі всеукраїнського референдуму навіть було прийнято відповідний закон «Про всеукраїнський референдум» [248] від 6 листопада 2012 р., хоч рішенням Конституційного суду від 26 квітня 2018 р. його було визнано неконституційним; раніше, зокрема впродовж 1991–2012 рр., в Україні діяв закон «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» [247] від 3 липня 1991 р., але він був недостатнім у регламентаціях [98]; тим не менше, станом на момент проведення дослідження в українському парламенті перше читання пройшов законопроект «Про народовладдя через всеукраїнський референдум» [257]), хоч перших відбулось більше, ніж других. Тим не менше, як явища й феномени референдуми в Україні визначено і про них періодично розмірковують як науковці, так і політики, особливо якщо йдеться власне про місцеві референдуми. З цього приводу чимало вчених навіть пропонують свої визначення місцевого референдуму. Так, приміром, О. Онишко зазначає, що під місцевим референдумом потрібно розуміти формат всенародного волевиявлення та голосування на рівні певної адміністративно-територіальної одиниці чи громади, завдяки якому громадськість наділена повноваженнями вирішувати долю тих чи інших питань і проблем місцевого значення відповідної адміністративно-територіальної одиниці чи громади [217, с. 59]. Подібної думки С. Дерев'янка, який зазначає, що місцевий референдум є інструментом політико-правового впливу громад і громадян на рівні органів територіального чи місцевого самоврядування, завдяки якому відбувається реалізація заходів локальної політики і демократії, тобто впливу громад і громадян на прийняття й імплементацію важливих питань і рішень місцевого розвитку шляхом всенародного голосування [89, с. 131]. З цього слідує, що номінально місцеві референдуми в Україні можуть стосуватись фактично будь-яких питань/проблем локального розвитку і місцевого самоврядування в нашій державі, однак за умови, що ці питання/проблеми належать до сфери уповноваженості органів публічної влади на місцях [136, с. 128].

У практичному розрізі це очевидно, приміром, на підставі того факту, що в 1991–2009 рр. в областях України відбувся 151 локальний референдум і це при тому, що серед

них успішними, тобто такими, що дали очікувані результати, були 135 референдумів. Водночас далеко не всі прийняті під час референдумів рішення було зреалізовано на практиці, оскільки, наприклад, щонайменше в 9 областях кожне четверте рішення референдуму не було виконаним. За аналогією, у цей самий період в Україні відбулось 102 референдуми у селах. Загалом всі місцеві референдуми того часу були головно проблемними, оскільки фокусувались на конкретних питаннях суспільно-політичного розвитку громад, зокрема найчастіше на адміністративно-територіальній проблематиці (31,8 відсотка всіх місцевих референдумів), назвах громад чи населених пунктів (25,7 відсотка) й різних організаційних питаннях і проблемах (20,4 відсотка) [204, с. 18].

Подібна тенденція зберіглась і надалі, про що успішно засвідчують дані, котрі охоплюють ширші часові відтинки. Наприклад, упродовж 1991–2012 рр. в Україні було ініційовано і проведено 178 місцевих референдумів [98], причому найбільшу кількість серед них було ініційовано в 2004 р. – аж 28, а натомість найменшу кількість в 1992, 2011, 2012 рр. – лише по 1 місцевому референдуму на рік. Своєю чергою, у географічному розрізі, як зазначають дослідники, найбільше місцевих референдумів було проведено в Рівненській області (25 референдумів), Закарпатській області (23 референдуми) та Івано-франківській області (22 референдуми), а натомість місцевих референдумів на той період не траплялось у Дніпропетровській, Запорізькій і Полтавській областях [98]. Знову-таки, у проблемному розрізі вони найчастіше стосувались питань адміністративно-територіального устрою (45 референдумів), назв населених пунктів і громад (також 45 референдумів) й зміни рівня територіального самоврядування (27 референдумів). Водночас наслідки та рішення місцевих референдумів періоду 1991–2012 рр. були доволі різними, адже: абсолютна більшість і них (122 або майже 69 відсотків) були схваленими та реалізованими; деякі із них (12 референдумів або майже 7 відсотків) були проведеними, але не схваленими внаслідок невідтримки громадянами; ще інші з-поміж них (15 референдумів або близько 8 відсотків) були схваленими, але з різних причин нереалізованими і неімplementованими; всі інші (29 референдумів або понад 16 відсотків) були з різних причин не проведеними, визнаними недійсними внаслідок занадто малої (менше регламентованих 50 відсотків) явки громадян або ж визнаними незаконними процедурно, проблемно/тематично й організаційно [98].

Але всі проведені місцеві референдуми в Україні з правової точки зору становлять доволі сумнівне явище, адже вони відбувались в конструкції відсутності єдиного та уніфікованого механізму нормотворення із цього приводу. Подібна оціночна логіка характеризує українські локальні референдуми і з політичної сторони, оскільки вони номінально були механізмами та формами політичної участі на місцях, але головно використовувались не стільки для забезпечення інтересів місцевих громад, скільки для просування ініціатив політичних еліт та бізнес-груп, через що часто визначались як незаконні. Унаслідуювано це тим, що принаймні станом на момент дослідження в Україні було оформлено напівформальний інститут місцевого референдуму, однак зроблено це було зі суттєвими вадами та різночитаннями, що були зумовлені вкрай різними проблемами ініціювання, проведення, визнання й імплементації результатів місцевих референдумів. Серед них, як зазначають дослідники, потрібно найперше виділяти такі проблеми, як: повне нівелювання (на відміну від Польщі) можливості проведення так званих відкликувальних референдумів, які традиційно блокувались і блокуються органами публічної влади на місцях як акторами, які мають остаточну думку з приводу доцільності проведення локальних референдумів; блокування ідей проведення проблемних (з різних проблем суспільно-політичного розвитку) місцевих референдумів органами місцевого самоврядування у випадку, якщо такі референдуми розцінюються як неефективні чи не бажані для органів і представників публічної влади; застосування місцевих референдумів як засобів і каналів легітимізації або завідомо незаконних дій і рішень місцевої влади, або корпоративних цілей та інтересів місцевої влади; відтягування або пришвидшення, залежно від переважання тих чи інших цілей та інтересів, імплементації й реалізації наслідків і результатів місцевих референдумів [274, с. 27–30]. Причому головними каналами блокування місцевих референдумів, як засвідчив український локальний досвід у цьому контексті, традиційно були: нереєстрація та автоматичне відхилення (зазвичай із процедурними поясненнями, котрі до кінця не врегульовані законодавчо), однак дуже часто без права корекції, ініціативних груп референдумів; створення перешкод або фабрикація результатів діяльності зборів громадян, які були чи мали бути основою формування ініціативних груп місцевих референдумів і збору підписів громадян; затягування всіх або будь-яких процедур,

які передують проведенню місцевого референдуму й оскарженню в судовому порядку ймовірних порушень із цього приводу [274, с. 27–28].

У підсумку все це означає, що внаслідок неврегульованості місцевих референдумів у нашій державі вони суттєво відрізняються за цінністю та політичними наслідками від аналогічних процедур у Польщі. Річ у тому, що в Україні типово блокуються різноманітні опції місцевих референдумів, які ініціюються громадами і громадянами (передусім з приводу відкликувальних референдумів), а натомість проводяться місцеві референдуми, організовані органами публічної влади на місцях, коли, на противагу, у Польщі ініціаторами місцевих референдумів є як органи місцевого самоврядування, так і безпосередньо громадяни. В узагальненому зрізі це означає, що місцеві референдуми є ефективною формою політичної участі громадян і громад на місцях лише у Польщі, однак не в Україні, адже в останній вони радше є опціями просування ініціатив та інтересів місцевої влади і її представників й навіть опитуваннями з цього приводу.

З огляду на це, головна ціль поступу інституту місцевих референдумів в Україні повинна, хоча би частково за аналогією із Польщею, бути спрямована на те, щоби надати їм дійсно механізму локальної політичної та громадянської участі, бодай у контрольній і так званій відкликувальній формах (зокрема як у сферах позитивної підзвітності і відповідальності органів місцевого самоврядування перед громадами [37, с. 72; 217, с. 62]), ініційованих саме громадянами та їхніми об'єднаннями, а не лише чи не стільки (з мінімізацією) органами публічної влади на місцях [200, с. 179], які таким чином можуть просувати свої політичні цілі й інтереси [120, с. 6], а не різні інтереси та питання локальностей. Лише у такому випадку громадяни і громади будуть здатними стати частиною місцевого самоврядування у нашій країні або ж принаймні частково наблизитись до уповноваженості впливати на політичні та управлінські рішення на місцях і контроль з їхнього приводу, в тому числі через виконання або невиконання таких рішень органами публічної влади [200, с. 177]. Однак і в цьому зрізі в українських реаліях простежуються проблеми, причому не лише законодавчого характеру – в силу відсутності релевантного нормативно-правового забезпечення і відтак правового вакууму й нігілізму [83, с. 292], які можуть бути частково розв'язані за рахунок належного законодавства й нормативно-правової та організаційно-правової бази у цій сфері [281,

с. 38]. Адже властивими для нашої держави є інертність, індиферентність і пасивність українських громадян та загалом громадянського суспільства, а також недостатній розвиток демократичного політичного режиму й форм прямої демократії, що в сумі дозволяє провокативно маніпулювати громадською думкою в Україні та просувати ініціативи публічної влади, які доволі часто суперечать не тільки інтересам громад і громадян, а й вітчизняному законодавству [83, с. 292; 98]. І це попри теоретично вдале та відоме зауваження О. Скрипнюка про те, що місцевий референдум як форма прямої локальної демократії повинен позиціонуватись як попередник демократизації на національному рівні, бо через впливовість громад формується дієве й функціональне громадянське суспільство, яке є умовою демократизації політичного процесу [281, с. 38].

Попри важливе значення місцевих референдумів як однієї з форм (в тому числі й можливої) локальної політичної участі громадян Польщі й України, доволі важливе значення в аналізованому контексті титульної проблематики наукової роботи має також питання функціонування органів самоорганізації населення та допоміжних і консультативних органів як локальних форм політичної участі й прямої демократії і їхніх виявів у досліджуваних країнах. Це питання є доволі важливим з огляду на той факт, що органи і загалом система місцевого чи територіального самоврядування як функціональний і дієвий суспільно-політичний механізм, принаймні у теорії, як вказують вчені, спроможні відповідати цілям та інтересам громадян і громад, а відтак надавати їм можливість прямо чи опосередковано впливати або навіть тиснути на публічну владу на місцях [173]. Інакше кажучи, як констатують О. Батанов, В. Кравченко і Х. Приходько, система місцевого самоврядування номінально сконструйована або запланована так, щоби громади і загалом громадянське суспільство через різноманітні партнерські та суспільно-політичні відносини, в тому числі у формі органів самоорганізації населення та допоміжних і консультативних органів на локальному рівні й діалогу між ними, могли впливати на роль і функціональність органів публічної влади на місцях [27, с. 23]. Це особливо важливо та відчутно у тому випадку, коли національний режим тієї чи іншої країни демократизується і консолідується, адже перелічені вище форми політичної та громадянської участі на місцях є опціями, якщо не інститутами (як і місцевий референдум), і прямої локальної демократії, і громадянського суспільства, а тому у кращому випадку

вони здатні не лише структурувати локальну політику, а і легітимізувати представництво суспільно-політичних інтересів у ній та у місцевій владі [83, с. 318; 153, с. 58–59].

При цьому, як стверджує Д. Кольцова, дуже важливе значення має той факт, що органи самоорганізації населення та допоміжні і консультативні органи на локальному рівні суттєво відрізняються від органів і загалом системи місцевого чи територіального самоврядування в тій або іншій країні, оскільки вони виявляються у зовсім інших формах, механізмах, інститутах (якщо такі є), повноваженнях і функціональності [153, с. 58–59]. З цього приводу дослідниця продовжує, що притаманними атрибутами таких форм політичної і громадянської участі на місцях типowo й навіть апріорно є такі принципи, як: автономність і самоврядність (адже органи самоорганізації населення формуються суто із ініціативи мешканців громад або їхніх частин, а тому вони є незалежними чи несубординованими у розв'язанні будь-яких локальних проблем); демократизм та плюралізм (адже органи самоорганізації населення є вільними у своєму формуванні і функціонуванні, а також типowo регламентуються своєю виборністю); децентралізованість (адже повноваження і функції органів самоорганізації населення не регламентовані до кінця, а натомість можуть розпорозуватись у їхній прив'язці до місцевого населення); гарантованість (адже в умовах демократичного політичного режиму формування та функціонування органів самоорганізації населення якщо не передбачено законом, то як мінімум не заборонене ним на рівні органів місцевого самоврядування); підзвітність та підконтрольність (оскільки органи самоорганізації населення у своїй діяльності контролюються як місцевим населенням, так і підзвітні перед органами публічної влади й місцевого самоврядування) [153, с. 58–59]. Усе це, як підсумовує Т. Майко, засвідчує, що органи самоорганізації населення та допоміжні і консультативні органи на місцях водночас компонують логіку функціонування і громадянського суспільства, і органів та системи місцевого чи територіального самоврядування, завдяки чому, принаймні у теорії, суттєво зростає потенціал локальної політичної і громадянської участі, бодай з питань та проблем мікрозначення і делегованих публічною владою повноважень [190, с. 12]. Але на практиці, в тому числі у Польщі й Україні, функціонування таких форм участі є розрізненим і за процедурами, і за наслідками взаємодії з органами місцевого або територіального самоврядування, через що вони потребують окремішнього розгляду.

Специфіка Польщі виявляється головню у тому, що органи самоорганізації населення та допоміжні і консультативні органи на місцях, будучи формою локальної демократії, демонструють у своєму формуванні та функціонуванні характер, який є похідним від найнижчого рівня адміністративно-територіального устрою цієї країни – гмін. І це при тому, що такі органи гарантують і забезпечують своєрідний зворотній зв'язок у рамках взаємодії громадянського суспільства/громад з органами місцевого самоврядування [194, с. 60]. Це безпосередньо регламентовано відповідним законом «Про гмінне самоврядування», в якому констатовано, що на рівні гмін можуть формуватись, і так часто відбувається й на практиці, допоміжні самоврядні одиниці гмін – селища, райони та сільські округи, а також староства і дільниці та мікрорайони у містах [570; 596]. Це засвідчено і на рівні національної конституції Польщі, яка дозволяє формування додаткових одиниць влади локального типу на рівні гмін [329, с. 149], але для цього обов'язковою є думка і позиція мешканців локальностей, виявлена у формалізованій формі та засвідчена резолюцією ради відповідної гміни. Прикладом цього є логіка, апробована у місті Краків з населенням понад 770 тис. осіб, де, як вказують Н. Шпортюк [329, с. 149] та М. Барта [347], у рамках єдиної гміни було створено 18 допоміжних дільниць як органів самоорганізації населення.

Цікаво, що функціонально органи самоорганізації населення у Польщі є доволі міцними й уповноваженими. Вони, приміром, можуть здійснювати управління фінансами в рамках бюджету громади, до якої вони належать адміністративно і за погодженням. Водночас важливо і те, що функціональна уповноваженість органів самоорганізації населення в Польщі не ідентична, а залежить від домовленостей між такими органами й органами місцевого самоврядування та публічної влади. Так, у статуті польського міста Александрув-Лодзький передбачається, що постійно функціонуючий комітет з місцевого самоврядування, як орган самоорганізації населення, своїми обов'язками має: управління нерухомістю, муніципальними автомобільними дорогами, вулицями, мостами, площами; організацію дорожнього руху і місцевих автомобільних перевезень; управління муніципальними кладовищами, громадським порядком і безпекою громадян, протипожежним захистом тощо; пропагування та поширення ідей самоврядування, розвитку муніципальної освіти; співробітництво із неурядовими організаціями та з місцевими регіональними громадами інших країн [184, с. 19]. Паралельно, очевидно,

що органи самоорганізації населення та допоміжні і консультативні органи на місцях у Польщі є: необов'язковими, а добровільними; нерегламентованими у компетенціях і повноваженнях; неформалізованими як юридичні особи; фінансово, соціально-економічно і політично узалежненими від бюджетів та рішень гмін і власних доходів; спроможними формувати допоміжні та субординовані структури [184, с. 19]. Примітно, що голови органів самоорганізації населення можуть брати участь у роботі органів місцевого чи територіального самоврядування на рівні відповідної гміни, але не мають права голосу.

На цьому тлі окремішньої уваги потребує той факт, що польське законодавство, зокрема закон «Про гмінне самоврядування», жодним чином не регламентує способів формування органів самоорганізації населення, зокрема виборів їхніх представників або членів. Відповідно, застосування тієї чи іншої виборчої системи регулюється для кожного конкретного випадку кожної конкретної гміни. Водночас це не заважає тому факту, що в Польщі останнім часом особливо інтенсифікувалась конкуренція поміж громадянами з приводу його представництва і залученості до органів самоорганізації населення. Це особливо вірно у випадку молодих людей, які, прагнучи бути задіяними в регіональному та місцевому управлінні, вдаються до розвитку мікролокальних виборчих стратегій й інтенсифікації кампаній [628, с. 202]. Найчастішою формою самоорганізації молоді на місцях є формування молодіжних рад на рівні гмін (особливо міст) і повітів, які представляють молодий людей (зазвичай учнів гімназій та надгімназійних шкіл) перед публічною владою одиниці самоврядування Польщі [438, с. 118]. Приміром, за підрахунками Д. Міка, станом на кінець 2017 р. у Польщі функціонувало 408 молодіжних рад гмін [536]. Зумовлена така мотивація молоді бути залученою до управління тим фактом, що органи місцевого самоврядування самі активізують для цього молодь [438, с. 126], в тім числі через численні неурядові організації і загалом неурядовий сектор. Однак навіть попри це, молодіжні ради доволі часто визнають, що великою проблемою є їхній контакт із органами та системою місцевого чи територіального самоврядування, зокрема з приводу унеможливлення виконання ними консультаційних функцій, адже їхній голос перманентно нехтується, зумовлюючи поступовий спад активності з-поміж молоді у суспільно-політичному житті [536]. Однією з причин цього, як каже П. Мацяшек, є насамперед нестача законно визначених основних стандартів [518, с. 181–182].

Що стосується України, то в нашій державі органи самоорганізації населення у форматі будинкових, вуличних або квартальних структур можуть створюватись на рівні сільських, селищних та міських рад і отримувати від них відповідні, в тому числі фінансові та майнові, зобов'язання [136, с. 128; 160, с. 162], які регулюються частково на рівні законодавства, а частково на підставі статутів територіальних громад [51, с. 284]. Операційно органи самоорганізації населення в Україні можна, як влучно зазначає Т. Кравченко, диференціювати на підставі таких критеріїв їхніх функцій і функціональності, як: об'єктивність – діяльність цих органів у рамках суспільно-політичних, соціально-економічних, культурних й інших потреб та інтересів громад або їхніх окремих частин, причому як у внутрішньому, так і в зовнішньому спрямуванні; суб'єктивність – фокус функціонування цих органів на територіальних проблемах відповідних громад, зокрема в рамках формування і діяльності відповідних комітетів сільського, селищного, вуличного, квартального, будинкового й мікрорайонного (або мікрорайонного в місті) рівнів тощо; процесуальність і технологічність – зосередженість цих органів на інформаційному супроводі, контролі, представництві, плануванні і прогнозуванні особливостей розвитку окремих структурних складових або частин відповідних громад [160, с. 163]. Тому суто теоретично органи самоорганізації населення на місцях повинні сприяти інтенсифікації суспільно-політичної участі громадян (причому не засобами представницької демократії, а механізмами прямої демократії), навіть попри те, що остання стосується винятково мікропроблем, які не зачіпають або лише побіжно зачіпають цілі громади, а натомість головно зосереджена на формуванні й активізації громадської думки і свідомості громад. У цьому розрізі українська ситуація доволі подібна до польської в тому контексті, що органи самоорганізації населення формуються винятково з ініціативи громадян та належного дозволу органів місцевого самоврядування й публічної влади, виконують свої функції до реалізації поставлених завдань або й довше, а також сфокусовані на мікропроблеми локального характеру, які автоматично постають проблемами місцевого самоврядування. Тим не менше, відмінність від Польщі у тому, що в Україні органи самоорганізації населення можуть мати або не мати статусу юридичної особи [51, с. 283].

Однак найголовніша відмінність Польщі й України у тому, що в другій логіка й частота формування та функціонування органів самоорганізації населення і допоміжних

та консультативних органів на місцях є значно меншою, як за наповненням, так і за статистичним відображенням. Відповідно, політична та громадянська участь, котра є похідною від органів самоорганізації населення, в Україні є значно нижчою, ніж у Польщі, хоч остання у цьому зрізі має запас очікуваного розвитку. Головна проблема такого стану справ прихована в тому факті, що в Україні громадянам бракує активності й поінформованості про можливості їхньої самоорганізації та впливу чи навіть тиску на органи публічної влади в рамках локальної проблематики (особливо у сільській місцевості) або вони це роблять неформалізовано [316, с. 74; 500], а органам публічної та центральної державної влади і місцевого самоврядування – зацікавленості й розуміння сутності можливого забезпечення партнерського діалогу і зворотного зв'язку зі сторони широких верств населення, громадських організацій і членів громад, завдяки якому процес локального урядування може стати ефективнішим, підзвітнішим, відповідальнішим та контрольованішим (у виробленні муніципальної політики, але за винятком житлово-комунальних послуг і соціального захисту) [72, с. 400; 83, с. 310; 222, с. 328, 330].

Як наслідок, органи самоорганізації населення в Україні суто номінально можуть бути доволі впливовими акторами суспільно-політичного життя на місцях, однак насправді не завжди є такими на практиці внаслідок об'єктивних та суб'єктивних причин й обслуговування ними не завжди територіальних, а доволі часто персональних інтересів своїх окремих членів і представників. Хоч суто статистично громадяни України поступово все частіше і частіше долучаються до формування й функціонування органів самоорганізації населення. Це, приміром, виявляється в інтенсифікації й урізноманітненні форм громадянського тиску на органи публічної влади, зокрема через демонстрації, пікети, мітинги, агресивну присутність громадян під час діяльності органів місцевого самоврядування тощо, які можуть давати або не давати очікуваних наслідків [239]. Тим не менше, із часом це неодмінно матиме свої суспільно-політичні дивіденди і навіть конструктивні наслідки у різних ракурсах місцевого чи територіального самоврядування загалом і довіри до них зі сторони громадськості [161], які, зокрема, будуть транслюватись на вплив чи тиск на органи й систему місцевого самоврядування, а також загалом на види локальної політики, локальної участі [225, с. 149] і локальної культури і демократії в нашій країні [83, с. 289; 317, с. 9]. При цьому, як зазначає А. Меляков, актуальною у

випадку України, за аналогією із кейсом Польщі, постає ідея вироблення логіки та реального механізму формування і наповнення дійсною функціональністю мережі громадських рад, в тому числі з представників молоді, котрі будуть накопичувати, поширювати і застосовувати у суспільно-політичних відносинах на місцях різноманітні ініціативи у формі органів самоорганізації населення й різних органів консультативного та дорадчого характеру, тим самим легітимізуючи локальну політику та надаючи їй більшого консенсусу й всеохоплюваності [198]. Лише враховуючи і розвиваючи це все, у тім числі імплементуючи європейські демократичні норми [209, с. 10], можна досягнути стану, коли органи самоорганізації населення в Україні стануть формою політичної або громадянської участі на місцях, яка набуде вираження локалізованого інституту публічної політики й адміністрування [316, с. 74] та механізму їхньої легітимізації в рамках чинного чи оновлюваного адміністративно-територіального устрою України.

4.3. Політичний контекст місцевих ініціатив, петицій та інших форм політичної участі на рівні органів місцевого самоврядування в Польщі й Україні

Вияви політичної та громадянської участі на місцях і реалізація інтересів політичних суб'єктів на локальному рівні урядування, як в теорії, так і в Польщі та Україні, не обмежується винятково практикою місцевих виборів, референдумів чи безпосередньої участі громадян і їхні груп у формуванні та функціонуванні органів самоорганізації населення на місцях й консультативних чи дорадчих структур при органах місцевого або територіального самоврядування. Яскравим підтвердженням цьому слугує той факт, що і в сусідній Польщі (більшою мірою), і в Україні (меншою мірою та пізніше) після колапсу у них комуністичних режимів у середовищі функціонування органів і системи місцевого чи територіального самоврядування почав формуватись й інтенсифікуватись інтерес до застосування інноваційних підходів, форм та механізмів публічної влади і політики крізь призму суспільно-політичного та громадянського діалогу через участь як опції прямої демократії [439, с. 62; 451, с. 135], зокрема у форматі місцевих ініціатив, петицій та інших форм участі на рівні органів місцевого самоврядування. У цьому контексті уваги заслуговує інструментальне зауваження Н. Коніщевої та В. Воропаєвої про те,

що активний суспільно-політичний і громадянський діалог між представниками громад і загалом громадянським суспільством й органами публічної влади, причому незалежно від їхніх суспільно-політичних цінностей та інтересів, неодмінно може легітимізувати публічну владу й систему місцевого чи територіального самоврядування та довіру до них зі сторони населення, адже саме таким чином може вироблятися і гарантуватися партнерський формат взаємин та відповідальності між владою, громадським сектором, бізнесом й окремими громадянами, які є значимими в категоріях розвитку громад [154, с. 170]. І від зворотного, коли еліти декларують підтримку громадянського діалогу, але на практиці обмежують його другорядними питаннями, бо у такому випадку виключення чи маргіналізація громадянського сектора знижують готовність останнього до участі в політичних процесах і збільшують його пасивність та публічну апатію [469, с. 114].

Продовжуючи таку логіку, М. Дзвінчук зазначає, що задля того, щоби діалог між громадами й громадянським суспільством і публічною владою на місцях був ефективним, тобто сприяв залученості перших, потрібно, щоби територіальні громади були не лише поінформовані про свої можливості, однак ці можливості у формі громадянської чи політичної участі були узгодженими на рівні органів місцевого або територіального самоврядування, враховуючи локальні особливості, традиції та проблеми [91, с. 18]. Лише так, продовжує автор, на підставі взаємного діалогу публічної влади й громадянського суспільства на місцях можна оминати авантюризму що однієї, що іншого, а відтак і налагодити структуризовані відносини між собою, які сприятимуть саме розвитку, а не деградації територіальних громад, в тому числі й громадянської і політичної участі в рамках урядування й контролю останніх [91, с. 18–19]. Подібного висновку О. Білик та У. Лукашевська, які зазначають, що тільки у такому випадку громадяни та громади будуть спроможними до самоорганізації, політичної і громадянської участі, вироблення спільної позиції і до розв'язання спільних локальних проблем, які будуть структуризувати відносини публічної влади й інтереси громадян і громад на місцях [31, с. 179].

На цьому тлі потрібно зауважити, що і в Польщі, і в Україні однією з форм політичної участі на рівні органів місцевого самоврядування, обабіч голосувань під час виборів і референдумів, є місцеві чи територіальні ініціативи [239], які можуть застосовуватись задля впорядкування суспільно-політичних відносин й розв'язання найрізноманітніших

проблем на рівні громад, а також як формат їхньої самоорганізації, саморегулювання та самодіяльності [27, с. 19]. З цього приводу Т. Кубай зазначає, що місцеві чи територіальні ініціативи апріорно є інструментом інтенсифікації залученості громад й громадян до управлінського процесу і суспільно-політичних відносин на рівні органів та системи місцевого самоврядування, а відтак і до підвищення ефективності функціонування останніх [165, с. 266–267]. Зумовлено це тим, як зазначають вчені, що місцеві ініціативи є формою прямої участі громад і громадян у територіальному самоврядуванні. Посилюється це тим, що місцеві ініціативи традиційно є формалізованим каналом впливу чи тиску громад і громадян на органи місцевого самоврядування, оскільки вони зазвичай у структуризованій формі і поданні стосуються питань та проблем розвитку громад, на котрі повинні реагувати органи місцевого самоврядування [83, с. 303; 208, с. 62].

Водночас між Польщею та Україною у цьому контексті спостерігається доволі суттєва відмінність, яка зводиться, з однієї сторони, до того факту, що в першій такий формат політичної та громадянської участі ініційовано і регламентовано значно раніше, аніж в другій, а також, з іншої сторони, до того, що в першій він апробується значно частіше та ефективніше. Річ у тому, що в Україні місцеві ініціативи тільки відносно нещодавно стали формою муніципальної політики та практики і прямої демократії, якої не було передбачено на зорі незалежності нашої держави [207]. Причому в нашій країні місцеві ініціативи набули сутності та вияву і реальної політичної участі, і своєї політичної технології, яку можуть застосовувати політичні еліти або певні групи для досягнення своїх корпоративних, а не загальних громадянських інтересів та цілей. Але що в одному, що в іншому випадку місцеві ініціативи в Україні позиціонуються як формалізовані прагнення людей (громадян та/або влади) за допомогою громадянських чи політично-громадянських досліджень впливати на владу з приводу прийняття рішень, які можуть бути важливими для життя людей та громад. Тому завдяки ініціативам відбувається набуття намірами та діями суб'єктів політичних відносин на місцях не лише індивідуального, а й колективного характеру, завдяки чому громадяни критично осмислюють своє значення і важливість у розв'язанні локальних проблем [83, с. 303].

Якщо деталізованіше, то місцеві ініціативи в Україні регулюються відповідним законодавством, зокрема законом «Про місцеве самоврядування в Україні», у якому,

зокрема в ст. 9, встановлено, що ці форми політичної та громадянської участі можуть бути застосовані із приводу будь-якої локальної проблематики в рамках повноважень органів самоврядування, однак за винятком кадрових питань. Водночас процедурні аспекти формування і проходження місцевих ініціатив законодавчо не врегульовані, а натомість віднесені до відома конкретних органів місцевого самоврядування, котрі самостійно, в тому числі у своїх статутах, однак не порушуючи норм закону «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», повинні визначати послідовність дій у випадку розгляду місцевих ініціатив [274, с. 35]. Це, як вказує С. Пінчук, означає, що лише саме локальна публічна влада й органи самоврядування у відповідних громадах та на місцях відповідальні за встановлення процедурних й інституційних правил щодо місцевих або територіальних ініціатив, а відтак і стосовно участі у них окремих громадян та їхніх груп й розгляду ініціатив в органах влади [227, с. 120]. Інакше кажучи, місцеві ініціативи в Україні є дуалістичними за природою, адже їх можуть ініціювати та проводити окремі громадяни та громади, однак винятково із санкцій і в рамках процедур, окреслених владою на місцях, яка спроможна коригувати і перевіряти місцеві ініціативи й визначати їхніх «дійових осіб». Подібного висновку дотримуються й інші вчені, які все-ж констатують, що висловлена і сформована місцева ініціатива в Україні обов'язково потребує свого відкритого розгляду, належної реакції, висвітлення й оприлюднення в органах публічної влади на місцях, передусім у радах, за участі представників чи авторів ініціативи [136, с. 128] (а також у формі, яку пропонують саме останні, а не органи влади), на підставі чого повинне бути прийняте відповідне – позитивне (схвалене) або негативне (заперечене) – рішення [208, с. 62].

Польська специфіка доволі подібна до української головно тим фактом, що в цій країні місцеві чи територіальні ініціативи, будучи формою прямої демократії й участі громадян у суспільно-політичних процесах на місцях, розуміються як механізм й ідея реалізації публічних або публічно-політичних завдань через самоврядні адміністрації на підставі їхнього співробітництва з мешканцями громад [563, с. 134]. Водночас у Польщі є і певні специфічні аспекти місцевих ініціатив, котрі доречно було би враховувати й у нашій країні. Йдеться, приміром, про такий різновид територіальної ініціативи, як ухвалодавча ініціатива, яка постає своєрідним повноваженням членів

громади звертатись до органу, що виступає одиницею самоврядування, з ідеєю прийняття тієї чи іншої ухвали [466, с. 144]. По суті, у такому випадку йдеться про своєрідну законодавчу природу місцевої ініціативи, чого не вистачає в нашій державі.

Що ж стосується петицій, то їх також треба, принаймні теоретично, розглядати як форму локальної політичної чи громадянської участі, котра може мати конкретні політичні або суспільно-політичні наслідки на місцях, і порівнювати на прикладі нашої держави та Польщі. Так, у Польщі конституційно, зокрема в ст. 63 основного закону, врегульовано, що поряд із локальними ініціативами на рівні органів територіального самоврядування кожен громадянин має право подавати звернення/петиції, пропозиції і скарги до державних органів чи до організацій та громадських інституцій у зв'язку з виконанням ними своїх обов'язків, передбачених у галузі державного управління, і в інтересах всього суспільства чи своєї громади, у власних інтересах або в інтересах будь-якої іншої особи за її згодою [489]. Також у польському законодавстві встановлено, що процедури розгляду петицій, пропозицій і скарг повинні бути визначені законом, для чого у практиці цієї держави прийнято спеціальний закон «Про петиції» від 11 липня 2014 р. [643]. Згідно з цим актом, предметом петиції може бути прохання стосовно зміни законодавства, здійснення заходів чи інших дій щодо питання, яке піднімається у петиції, і стосовно суспільного життя та цінностей, які вимагають особливого захисту. При цьому, в разі Польщі встановлено, що петиція повинна бути розглянута без невиправданої затримки, але не пізніше трьох місяців із дня отримання петиції об'єктом її подання.

Суто статистично, як констатує К. Тибуховска-Гартлінска, це відображено на підставі того факту, що саме петиції (23 відсотки), місцеві ініціативи (21 відсоток) та демонстрації (12 відсотків) позиціонуються як найпоширеніші форми локальної політичної чи громадянської участі на рівні органів місцевого самоврядування у Польщі. У більш сумарному вигляді це означає, як продовжує дослідниця, що петиції і місцеві ініціативи застосовують фактично кожним п'ятим поляком, тоді як у демонстраціях участь бере удвічі менше громадян (в даному випадку до уваги не взято участі поляків у місцевих виборах), причому у кожному з випадків (особливо в разі демонстрацій) ці форми участі переважають серед чоловіків, а не серед жінок, а також серед сільського населення та населення великих, а не малих міст (причому найменш активним населення є у містах

чисельністю жителів від 100 до 200 тис. осіб) [639]. Доповнюється це приміткою вченої про те, що залученість громадян до суспільно-політичних процесів на місцях зростає пропорційно зі збільшення рівня освіти населення, зокрема від осіб без освіти (участь на рівні 0,5 відсотка), до осіб з початковою освітою (1,5 відсотка), до осіб з професійною освітою (13 відсотків), до осіб з повною середньою освітою (40 відсотків) і нарешті до осіб з вищою освітою (45 відсотків). За аналогією, найактивнішою у суспільно-політичних процесах на місцях, зокрема у формі ініціатив та петицій, є молодь віком від 25 до 34 років або загалом вікова група від 18 до 44 років, а значно менш активними – групи пропорційно з збільшення їхнього середнього віку [639]. Тому очевидний висновок, що політична участь на рівні органів місцевого самоврядування, в тому числі у формі петицій і місцевих ініціатив, залежить від статі, віку, освіти й місця проживання людей.

Що стосується України, то в нашій державі теж регламентовано інститут петицій і він врегульований законом «Про звернення громадян» [254] від 2 жовтня 1996 р., тобто ще раніше, ніж у Польщі. Однак інструментарій самої петиції, а точніше електронної петиції, у цьому нормативно-правовому акті було передбачено змінами і поправками до нього лише від 2 липня 2015 р. [246], тобто фактично в однаковий час разом з Польщею. Законодавець дотримується позиції, що петиція чи електронна петиція в Україні стала дієвим та ефективним інструментом політичної або громадянської участі, причому передусім на рівні органів місцевого самоврядування, а вже після цього на національному чи центральному рівні політики й урядування. І на це, в принципі, є достатні підстави, адже номінально, як стверджує А. Ємельянова, петиція може сприйматись як механізм залученості громадян до управління, коригування і контролю публічних справ, публічної політики та публічної влади на місцях. Однак на практиці такий оптимізм нівелює той факт, що петиція/електронна петиція є форматом своєрідного запиту до органів влади на місцях, а тому лише останні спроможні реагувати на зміст петицій та вирішувати, чи треба до них прислухатись і враховувати звернення громадян [115, с. 63]. А тому інструментально петиції регламентовано з ціллю легітимізації влади та збільшення рівня довіри громадян до неї, однак така легітимізація фактично виявляється тільки частково – у запитах, – адже органи публічної влади далеко не завжди враховують предмет і зміст петицій, а відтак і думку громадян, часто нівелюючи таку форму їхньої

участі. Хоча, на противагу, через петиції все-ж інтенсифікується діалог між місцевою владою та громадою, а тому цей інструмент є радше позитивним, аніж негативним.

Все представлене вище вдало доповнюється зауваженням О. Колесникова про те, що петиції можуть бути ефективними функціонально, зокрема артикуляційно (коли виокремлюють та опублічують певну місцеву проблему), процедурно (коли пропонують й ініціюють певний варіант розв'язання місцевої проблеми через залучення громадян і їхніх груп та деліберацію між ними) та мотиваційно (коли заохочують процес спілкування і деліберації між індивідами й групами з приводу місцевої проблеми) [151]. Врешті-решт, як зазначають окремі дослідники, це має надзвичайно велике значення у контексті політичної участі саме на рівні органів місцевого самоврядування, адже локальні петиції можуть додатково сприяти організації дійсно незалежних громадських ініціатив (зокрема громадських слухань, експертиз, лобіювання тощо) перед органами місцевого самоврядування із приводу вкрай важливих питань та проблем суспільно-політичного розвитку на місцях [83, с. 332]. Головна причина у тому, що петиції, на відміну від ініціатив, процедурно не залежать від згоди та позиції органів публічної влади з приводу їхнього запуску й ініціювання, а тому вони легше сприяють політичній і громадянській участі на місцях, особливо якщо передують місцевим ініціативам, і є ефективнішими як форми прямої локальної демократії та залученості громадян, хоча й не мають обов'язкової сили для органів влади, до яких спрямовані [151].

На практиці, як, приміром, демонструє А. Ємельянова, це відображено у тому, що в 2015–2017 рр. громадяни ініціювали, а органи місцевого самоврядування в Україні, зокрема на обласному рівні, оприлюднили близько 20 тис. електронних петицій, серед яких понад 2,1 тис. – в 2015 р., майже 8,6 тис. – в 2016 р. і понад 9,1 тис. – в 2017 р. (найбільше Києві, Харкові та Запоріжжі), тобто з поступовим приростом з року в рік [116, с. 11]. При цьому, потрібна кількість підписів і термін збору підписів в Україні різні [295] та залежать як від рівня місцевого самоврядування, так і від конкретних регіонів, у яких ініціюють петиції. Головна причина у тому, як це цілком очевидно у випадку України і як зазначає О. Колесников, що петиції в нашій державі, причому на різних рівнях урядування, є не стільки формою впливу чи тиску громадян на органи публічної влади на місцях, в тому числі з приводу їхніх рішень, скільки формою спілкування й обміну думок між органами місцевого самоврядування і громадянським суспільством [151].

Поряд із місцевими ініціативами і петиціями, органами самоорганізації населення, виборами та референдумами, доволі важливими, а відтак і розгляду потребують й інші форми політичної участі та їхні інституційно-процедурні засади і політичні наслідки на рівні органів місцевого самоврядування, в тому числі у Польщі й Україні. З цього приводу О. Чабан зазначає, що в різних демократичних країнах світу, але головно в країнах Західної Європи та Північної Америки, було вироблено й апробовано чимало опцій активізації залученості громадян до місцевої політики й локального урядування і загалом до суспільно-політичних процесів на місцях, зокрема у формі активної та пасивної політичної і громадянської участі, в тому числі на підставі таких механізмів (не враховуючи проаналізовані вище), як громадянські форуми, конференції та журі, громадські слухання, консультативні та деліберативні комітети і комісії, експертизи й моніторинг, залучення громадськості до судів присяжних та обговорень в органах центральної і локальної публічної влади [318, с. 133]. Усі вони й інші форми політичної і громадянської участі на рівні органів місцевого самоврядування виникли зовсім не без підстав, а були наслідком реагування політичних систем і громадянського суспільства на зміни технологічного, соціально-економічного, інформаційного, політичного й іншого характеру у сучасному світі. Причому у рамках очевидної взаємозалежності, згідно з якою запровадження нових форм участі громадян інтенсифікується відносно більшим рівнем демократичності країн, де це відбувається, а відтак і націлюється на подальший поступ демократичних цінностей та інститутів у них. Подібного висновку дотримується О. Чальцева, яка констатує, що виникнення й імплементація нових форм політичної і громадянської участі на місцях є наслідком демонополізації ролі держави у світі й процесах урядування і, на противагу, посилення впливовості й уповноваженості інституту та опцій громадянського суспільства і загалом громадськості у прийнятті та контролі локальних і навіть національних політичних, владних й управлінських рішень [322, с. 245]. Водночас, як стверджують дослідники, це все-ж не можливо без урахування щонайменше двох ключових умов і вимог з приводу розширення й урізноманітнення політичної та громадянської участі на місцях, зокрема готовності ділитись владою і впливом з іншими суб'єктами соціального життя із боку органів публічної влади та готовності набувати додаткових важелів впливу і відповідальності й суттєво активізувати свою діяльність з боку громадян і громадянського суспільства [83, с. 285]. А тому це означає, що для

того, щоб в категоріях політичної і громадянської участі представницька демократія була розширена учасницькою та деліберативною демократією, повинна бути згода як влади та держави, так і громадян та громадянського суспільства.

З цього приводу доволі цікавим і навіть повчальним є розуміння сприйняття суті та важливості різноманітних форм локальної політичної участі у Польщі, передусім її громадянами. Як зауважує М. ду Валл, поляки усереднено хочуть реально впливати на публічну владу і мати відчуття, що жодні управлінські або політичні рішення, які їх стосуються, не приймаються без їхньої участі, тобто без публічних дебатів або факту обговорення [410, с. 201]. Така логіка поведінки поляків вписується у загальнотеоретичне зауваження А. Драшковича, згідно з яким вибір та рівень ефективності різних форм і механізмів політичної участі зумовлюється бюрократичною професійністю влади та ступенем демократичності тієї або іншої країни, а вже внаслідок цього – активністю її громадян з приводу тієї чи іншої проблеми [110]. Адже політична або громадянська активність, а відтак й інтенсивність політичної участі громадян у публічному житті є ознакою і наслідком демократії [641, с. 52], а тому посилює значення громадян та збільшує прозорість і відповідальність політики й урядування [293, с. 114].

Продовжуючи таку логіку, Я. Ковалік акцентує увагу на тому факті, що різні форми локальної політичної участі, крім виборів і референдумів, проаналізованих вище, у випадку Польщі доволі активно виявляються в ефекті ментальної ідентифікації членів локальної спільноти і територіальної громади довкола справ, які належать до категорії «спільного добра» чи суспільного блага [492, с. 88]. Тому, як констатує А. Латосінска, виразного суспільно-політичного значення набуває феномен консультацій у рамках суспільних чи суспільно-політичних відносин громадян з органами місцевого чи територіального самоврядування [506, с. 301]. Останні інтенсифікуються з огляду на те, що в сучасному світі доступ до інформації завдяки засобам масової інформації й Інтернету стає щораз простішим, внаслідок чого значно легшим постає включення громадян у процес ініціювання та розв'язання публічних справ і проблем за допомогою суспільно-політичних консультацій [579, с. 58]. Чи не найяскравішим відображенням цього слугує той факт, що суспільно-політичні консультації у сьогоднішній Польщі щораз активніше, особливо внаслідок соціального тиску на місцях, застосовуються саме на

рівні органів місцевого самоврядування та локальної політики [492, с. 98], через що завдяки їм вдається налагодити й інтенсифікувати комунікацію і взаємодію між органами місцевого самоврядування і навіть центральної влади та громадами [411, с. 77], в тому числі щодо сутності, ресурсності, потенціалу розв'язання тих чи інших проблем розвитку локальностей [626, с. 106]. І від зворотного, як помічає А. Пясецькі, бо суспільно-політичні консультації на рівні органів місцевого самоврядування у Польщі все-ж не завжди зумовлюють позитивні результати, оскільки до них не завжди прислухається публічна влада, через що радикалізуються суспільно-політичні настрої на місцях [575, с. 189].

Інша ситуація притаманна для України, в котрій номінально передбачено та навіть частково формалізовано суспільно-політичні консультації за участі громадськості, зокрема при прийнятті нормативних актів та інших рішень, а також загалом на різних рівнях урядування, як і на місцях [30, с. 52; 274, с. 37], але на практиці вони використовуються зрідка або ж симулятивно та насправді не беруть до уваги інтересів громадянського суспільства й окремих громад. Відтак у такому розрізі суспільно-політичні консультації в нашій державі не виконують свого ключового призначення – покращення якості та ефективності управлінських рішень і процесу урядування за рахунок виявлення та врахування органами публічної влади належних соціальних запитів громадян і членів громадянського суспільства [121, с. 9–10]. Це стосується фактично всіх можливих форм і виявів суспільно-політичних консультацій, зокрема публічних громадських обговорень під час конференцій, форумів, «круглих столів», зборів, фокус-груп, панелей, слухань, дебатів, а також досліджень громадської думки – як у форматі публічних заходів, так і засобами електронного зв'язку – електронних консультацій [274, с. 36]. Ускладнюється в Україні ситуація тим, що всі перелічені вище форми суспільно-політичних консультацій є теоретизованими, але не апробованими і достатньо не регламентованими, оскільки відсутній відповідний і консолідований нормативно-правовий акт, а натомість лише в грудні 2017 р. було зареєстровано (однак так і не прийнято за основу і не розглянуто в парламенті, а спрямовано на доопрацювання, яке тривало до жовтня 2020 р.) законопроект «Про публічні консультації» [260]. Це, зі слів науковців, означає, що суспільно-політичні консультації дискредитуються, і навіть у випадку, коли вони мають місце, процес їхньої організації непрозорий і нерезультативний або ж вони свідомо не беруться до уваги [173].

За аналогією, у Польщі значно краще, ніж в Україні розвиненими є такі форми та інструменти локальної політичної участі, як громадські слухання, загальні збори громадян, контроль й експертиза. Громадські слухання є однією з процедур врахування думки громадськості, однак не у форматі опитування, а у форматі двостороннього та відкритого обговорення й дискусії на ті чи інші рішення і проблеми органів місцевого самоврядування та громад, які в результаті здатні підвищувати якість і легітимність останніх й відповідальність їхніх дій [60, с. 28; 227, с. 120] й формувати і реалізовувати локальну політику. З огляду на це, очевидно, що громадські слухання можуть бути дуже ефективною формою політичної та громадянської участі на місцях, але вони вкрай слабо врегульовані в українському законодавстві, зокрема винятково постановами Кабінету Міністрів України. Річ у тому, що в Україні станом на момент дослідження відсутнім був відповідний закон, а натомість ще в 2015 р. було запропоновано проект закону «Про громадські слухання», який так і не набув офіційного статусу. Відтак в реальності громадські слухання в Україні проводяться, вони передбачені як явище законом «Про місцеве самоврядування в Україні», але їхня частота і процедура типово врегульовується статутами громад чи іншими локальними актами [136, с. 128], а суб'єктна сторона часто є предметом суперечок [274, с. 35]. Одним з наслідків таких суперечок є факт, що в Україні у громадських слуханнях більше зацікавлені не стільки громадяни і громади, скільки органи місцевого самоврядування та публічної влади, які здатні, з однієї сторони, знімати суспільно-політичну напругу в локальностях, а також, з іншої сторони, впливати і тиснути на громади [29, с. 14]. Хоча це применшує контрольну функцію громадських слухань та їхню корисність саме для громадян, участь яких у громадських слуханнях не завжди є репрезентативною у нашій державі [72, с. 399–400].

Що стосується загальних зборів громадян, то вони теоретично також є формою прямої демократії та локальної політичної участі, адже надають громадянам і їхнім навіть незначним групам на місцях можливість впливати і тиснути на органи публічної влади й місцевого самоврядування, навіть якщо останні виступають проти цього [29, с. 14–15]. Але на практиці такого теоретичного розуміння зборів громадян не вистачає, бо останні в Україні надто слабо регламентовані і окреслюються винятково законом «Про місцеве самоврядування в Україні» [255] від 21 травня 1997 р., постановою Верховної

Ради України «Про затвердження Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні» [251] від 17 грудня 1993 р., а також статутами відповідних громад [136, с. 128; 274, с. 35]. Натомість закону про збори громадян в Україні немає, внаслідок чого вони недооцінені та часто не беруться до уваги публічною владою, а відтак і не надто часто ініціюються громадянами, радше будучи інструментом домінування органів територіального самоврядування над інтересами та цілями громадян і їхніх мікрогромад у рамках тих чи інших частин адміністративно-територіального устрою [27, с. 17]. І це попри те, що номінально збори громадян на місцях повинні бути спрямованими на вироблення консенсусних, колективних і спільних рішень чи позицій з приводу різних суспільно-політичних проблем, які є предметом відання органів самоврядування [72, с. 400].

Насамкінець треба звернути увагу на сутності контролю й експертиз, які потрібно сприймати та розуміти як кінцеву фазу взаємодії громадян/громадянського суспільства і влади (в тому числі органів місцевого чи територіального самоврядування) з приводу прийняття та імплементації владних, політичних й управлінських рішень на будь-якому рівні урядування і з будь-яких проблем суспільно-політичного характеру [110], а також із приводу нагляду за функціонуванням органів місцевого самоврядування зі сторони громад і громадян [227, с. 117]. Контроль як форма політичної участі на рівні органів місцевого самоврядування значною мірою сприяє легітимізації публічної влади та демократизації суспільно-політичних відносин, підвищує якість урядування, транспарентність влади і статусність інституту громадянського суспільства, а також мобілізує громадянський і політичний активізм й експертну спроможність на місцях [110], постаючи, таким чином, не стільки як політичний, скільки як громадянський контроль [133, с. 128] (або ж і як політичний, і як громадянський контроль – залежно від його суб'єктів). У дещо ширшому ж розрізі в категорії контролю на місцях потрапляє не стільки чи не тільки громадянський контроль як такий, скільки також і такі опції політичної чи громадянської участі, як референдуми, збори громадян, публічні звіти посадовців й органів влади, громадські слухання тощо [190, с. 12].

Паралельно із цим, політичний і громадський чи громадянський контроль водночас стосується і оцінювання громадської думки, і оцінювання стану справ в експертному середовищі. На цьому тлі окремішнього значення у контексті контролювання органів

і загалом системи місцевого чи територіального самоврядування набуває громадянська або політична експертиза. Перша традиційно реалізовується у форматі функціонування громадських рад й експертних клубів з числа експертів, які контролюють параметри локального розвитку і рішень [60, с. 6; 208, с. 62]. Друга ж спрямована на покращення і збільшення ефективності урядування та якості прийняття рішень, але головно у розрізі їхньої відповідності цілям й інтересам держави, а не лише локальних спільнот [326, с. 63], хоч і з прицілом на модифікацію політичного курсу держави через врахування місцевих інтересів [326, с. 68]. Ю. Біденко доповнює це тим, що суспільно-політичні консультації на локальному рівні можуть бути як формалізованими (наприклад, у рамках процедур вироблення бюджетів участі [129, с. 173, 340; 190, с. 13]), так і неформалізованими (як з щодо обговорення певних позабюджетних рішень), а натомість політичні чи громадянські експертизи типово є саме формалізованими й об'єктивованими [30, с. 53–54].

Загалом Ю. Біденко зазначає, що найбільшою проблемою, яка властива для України в аналізованому ракурсі і порівняно з досвідом Польщі є те, що локальна політична участь й впливовість громад значною мірою окреслюється не стільки регулятивно чи регламентаційно, а відтак й об'єктивно, зокрема у правових актах, скільки суб'єктивно, тобто внаслідок розуміння тих або інших форм політичної та громадянської участі на власний розсуд органами публічної влади і самоврядування [30, с. 54–55]. Унаслідуються це парадоксом, що різні форми і вияви політичної та громадянської участі на місцях у нашій державі розмаїті за своєю інтенсивністю і можливими й реальними наслідками, через що про локальну політичну участь часто доводиться говорити у множині – як функціональній, так і структурній, зокрема в різних локальних політичних режимах. З іншої сторони, як доповнює О. Богородецька, місцева політична участь в Україні і надалі потребує свого розвитку, урізноманітнення й жорсткішої законодавчої регламентації й уніфікації, які можуть сприяти ефективнішій співпраці між місцевим чи територіальним самоврядуванням і громадами чи громадянським суспільством [36, с. 114].

Висновки до Розділу 4

Загалом у Розділі 4 окреслено, впорядковано та порівняно специфічність і розвиток різних інституційно-процедурних форм та механізмів політичної участі й прямої

демократії на локальному рівні та рівні органів місцевого самоврядування в Польщі й Україні. Для цього, по-перше, розглянуто інститут місцевих виборів, у тому числі крізь призму виборчих систем, як представницьку форму політичної участі на локальному рівні та рівні формування органів місцевого самоврядування в аналізованих країнах. Зроблено це на підставі припущення, що вибори є чи можуть бути ознакою становлення і розвитку демократичного політичного режиму будь-якої держави, адже є основною формою локальної політичної участі в Польщі та Україні і зумовлюють важливі суспільно-політичні наслідки. По-друге, у цьому контексті було проаналізовано специфіку місцевих референдумів і функціонування органів самоорганізації населення та деяких допоміжних і консультативних органів як локальних форм політичної участі й прямої демократії в Польщі та Україні. Здійснено це було на підставі їхнього окреслення як форм локальної політичної участі, через які громадяни спроможні впливати або навіть тиснути на локальну публічну владу з приводу тих чи інших індивідуальних або й колективних суспільно-політичних проблем у міжвиборчий період, однак не завжди здатні це зробити внаслідок проблем правових регламентацій і особливостей політичного процесу як на місцях, так і на рівні національного урядування. Врешті та по-третє, у розділі було оцінено політичний контекст місцевих ініціатив, петицій, демонстрацій, форумів, конференцій, журі, слухань, консультаційних та деліберативних комітетів, контролю, експертиз і моніторингу й інших, в тому числі інноваційних та електронних, форм і механізмів політичної участі на рівні органів місцевого самоврядування в Польщі й Україні. Це було зроблено крізь призму оцінювання суспільно-політичного і громадянського діалогу між представниками громад і загалом громадянським суспільством та органами публічної влади через участь як опцію прямої демократії, котра може легітимізувати публічну владу й систему місцевого самоврядування та довіру до них зі сторони населення. А також у форматі очікування, що перелічені форми локальної політичної участі можуть застосовуватись для впорядкування суспільно-політичних відносин і розв'язання найрізноманітніших проблем на рівні громад, в тому числі як формат їхньої самоорганізації, саморегулювання та самодіяльності.

Деякі ідеї та положення Розділу 4 відображено у публікаціях автора [100, 101, 102, 103, 107, 109, 401].

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі здійснено порівняльний аналіз польського й українського досвіду політичної та громадянської участі на рівні органів місцевого самоврядування, в тому числі у контексті вироблення рекомендацій з приводу поступу і вдосконалення означеного феномену в нашій державі на тлі її євроінтеграційних реформ. Це вдало відображено у ході розв'язання поставлених в роботі дослідницьких завдань, зокрема:

1. По-перше, встановлено, що на відміну від фокусу політичної науки на політичній участі головно на національному рівні політики й урядування вона лише нещодавно почала концентруватись на політичній участі на субнаціональних рівнях, зокрема на рівні органів місцевого самоврядування. Відповідно, простежено, що це предметне поле політичної науки є вкрай «молодим» і перебуває на початковій стадії розвитку, а відтак не є цілковито самостійним у дослідницькому розрізі, а натомість конструюється довкола кількох проблем і рівнів означення та розкриття політичної участі як такої та різних напрямів досліджень з цього приводу, зокрема загальнотеоретичних та практичних доробків стосовно феномену політичної участі як такої на різних рівнях політики, а також розуміння політичної участі як інструмента, умови і наслідку місцевої політики, демократії, демократизації, децентралізації влади і поступу місцевого самоврядування й адміністративно-територіального устрою. Унаслідуювано це в тому, що визначення, концептуалізації та типології, які ґрунтуються на дослідженнях політичної участі як такої, швидше урізноманітнюються та розширюються предметно, функціонально та географічно, однак не консолідуються, а тому не є ідентичними та не демонструють однастайності. Крім того, засвідчено, що центральний наголос у розрізі досліджень політичної участі, в тому числі на рівні органів місцевого самоврядування, головно ставиться на проблемі виборів й електоральної поведінки і відносно зрідка на інших формах політичної активності, зокрема на деліберації, дебатах, петиціях, демонстраціях, референдумах тощо. Однак у науці і практиці, особливо українській, досі не вироблено синтезованої і цілісної теорії й методики чи методології дослідження саме локальної політичної участі, навіть попри збільшення кількості та узвичаєння спеціалізованих доробків з приводу її специфічності, охоплюваності й доцільності окремішності.

У цьому контексті в роботі запропоновано концептуалізацію та теоретизацію, а також виокремлено функції, особливості і форми політичної та громадянської участі як такої на різних рівнях політики й урядування. Як результат, показано, що категорія і проблема політичної участі по-різному пояснюється, а тому й наділяється різними принципами й особливостями. Виявлено, що спільним знаменником у цьому розрізі є той факт, що розуміння чинників політичної та громадянської участі є принципово важливим для пояснення сутності і природи політики, а відтак і для тлумачення ролі окремої людини чи груп людей у політиці. Водночас констатовано, що змістовність і функціональність політичної та громадянської участі у політичній системі, зокрема її рівня, обсягу, форм, впливовості і причин, є доволі різною та залежить від підходів до її теоретизування та практикування, передусім в умовах та за наслідками різних моделей демократії (найперше представницької, учасницької та деліберативної). Це унаслідковано в тому, що серед різних моделей та практик демократії для подолання соціального та політичного відчуження людей все більше й більше назріває потреба запровадження додаткових форм політичної участі громадян, навіть попри те, що деякі з них функціональні (демократизуючі), а деякі дисфункціональні (автократизуючі). Відтак підтверджено, що політичну участь воєдино компонують різні форми та механізми людської активності і поведінки, які мають місце на всіх рівнях суспільно-політичного життя та які спрямовані на підтримку або протистояння, а також які спрямовується параметрами політичної системи і політичного режиму. Крім того, означено, що різні форми політичної участі, в тому числі на рівні органів місцевого самоврядування, зумовлюються різними виявами і наслідками цього політичного феномену, зокрема різною ефективністю, масштабністю, інтенсивністю, стабільністю та спрямованістю політичної участі з погляду громадян і їхніх груп та політиків й органів публічної влади, а також в умовах різних показників політичного та соціально-економічного розвитку країн і їхнього населення й довіри чи недовіри громадян до влади.

На цьому тлі проаналізовано й систематизовано сутність, специфічність, атрибути та значення політичної участі власне на локальному рівні й рівні органів місцевого самоврядування. Це зроблено на підставі припущення, що політика є постійною, а тому відбувається на всіх рівнях, у тому числі на рівні органів місцевого самоврядування,

а відтак до неї тим або іншим чином залучено людей у тому числі й на локальному рівні. Тим не менше, встановлено, що теоретичні й очікувані запити з приводу сенсу і наслідків локальної політичної участі на багато перевищують фактичні результати залучення громадян до політичного процесу на рівні органів самоврядування, навіть в умовах демократії. Відповідно, констатовано, що локальну політичну участь доцільно визначати, характеризувати та структурувати як категоріями і методиками аналізу політичної участі як такої, так і додатково та специфічно. Інакше кажучи, кожний акт і вияв політичної участі може відбуватись на будь-якому рівні політики й урядування, тобто і в національній (чи наднаціональній), і в регіональній, і в локальній (загалом субнаціональній) політиці. Свою чергою, показано, що локальна політична участь – це передусім такі дії (в тому числі інноваційні), в яких люди беруть участь із метою впливу на формування й функціонування органів і системи місцевого самоврядування, зокрема на різних рівнях адміністративно-територіальних одиниць, нижчих від рівня національного. Водночас схожі форми політичної участі на різних рівнях політичного процесу часто сприймаються по-різному і мають неідентичну важливість та ефективність, що передусім залежить від контексту – інституційного, політичного, географічного і соціального, – в якому проживають люди та який мотивує чи змушує їх впливати на владу й виявляти свою політичну чи громадянську участь. На цьому тлі встановлено, що локальна політична участь повинна позиціонуватись і як засіб, і як мета успішної демократизації та децентралізації влади, в результаті яких вона інституціоналізується.

2. Беручи до уваги історіографічні, загальнотеоретичні, концептуальні і теоретико-методологічні параметри дослідження політичної участі, у дисертаційній роботі головно на прикладі Польщі й України, зокрема у розрізі бінарного порівняльного аналізу, було проаналізовано еволюцію, особливості, різновиди, форми, механізми та значення політичної участі як складової політичних систем й політичного процесу цих держав передусім у контексті демократизації і зростання важливості громадянського суспільства й інституту місцевого самоврядування. Причому особливий наголос було поставлено на політичній участі в умовах поступової чи коливальної демократизації і зростання важливості громадянського суспільства й місцевого самоврядування в Польщі й Україні (зокрема внаслідок краху та трансформації авторитарних політичних режимів цих

країн другої половини ХХ ст.), які окреслено як феномени взаємозалежні та досить взаємодоповнювальні.

Внаслідок врахування історичного досвіду Польщі виявлено, що суспільство цієї держави з 1989 р. – після колапсу монополій комуністичної держави – беззаперечно надає перевагу демократичним формам політичної участі й отримання та здійснення влади, у тім числі на рівні майже відразу децентралізованої симетричної трирівневої (у складі гмін (муніципалітетів), повітів та воєводств, щоправда різних типів і форм) системи місцевого самоврядування, і фактично не висловлює прагнень до конструювання стимулів і структур, які властиві для автократичних режимів. Водночас особливістю Польщі майже відразу стало те, що в ній на ранньому етапі її суспільно-політичної трансформації відбулось запровадження демократії, субсидіарності і децентралізації влади на місцевому рівні та рівні органів місцевого самоврядування, внаслідок чого її локальна політика інтенсифікувалась раптово, а громадяни здобули справжні, хоча й запозичені (на рівні країн Західної Європи та ЄС), а не ефемерні інструменти участі на рівні органів місцевого самоврядування (причому не лише в формі участі у виборах), навіть попри суттєві вади розвитку громадянського суспільства. Тому унормування політичної участі стало тим чинником, завдяки якому громадяни стали важливими у локальних справах, почали вимагати відповідальності від своїх представників при владі і загалом реально впливати чи навіть тиснути на локальну владу та її рішення у виборчий і міжвиборчий період. Доповнилось це тим, що від початку у Польщі на місцевому/найнижчому рівні політики дуже популярними стали не стільки партійні бренди, скільки аполітичні кандидати та асоціації. Унаслідувано це тим, що сьогодні в Польщі все складніше стати впливовим політиком без доробку у системі місцевого самоврядування та підтримки громад. Тим не менше, проблемами політичної участі в Польщі залишаються низька оцінка політичних еліт та функцій представницької демократії, суспільне диференціювання та депривація із боку виключених осіб і/або груп, а також незавершеність і не повна систематизованість місцевого самоврядування.

Натомість в Україні з 1991 р. – після отримання незалежності і колапсу СРСР – зразу відбулась формалізація асиметричної трирівневої системи місцевого самоврядування і політичної участі, причому номінально з прицілом на демократизацію, але фактично

з наголосом на повсюдному представництві центральної влади на місцях і реальному обмежені локальної політичної участі й форм демократії, що врешті-решт призвело до системного конфлікту і кризи та потреби радикальних змін. Відповідно, чинного, але й досі незавершеного вигляду система місцевого самоврядування набула значно пізніше – після відомих подій «Революції Гідності» 2013–2014 рр., однак головно із 2015 р., – коли в нашій державі було ініційовано адміністративно-територіальну та децентралізаційну реформи (частково подібні до Польщі) і відтак дещо розширено опції локальної політичної участі. Встановлено, що ключовою причиною динаміки та зміни був і залишається той факт, що політичний режим в Україні не завжди був демократичним чи рівною мірою демократичним, а натомість означувався і продовжує це робити коливанням і нелінійністю демократичних й автократичних атрибутів, що позначаються на рівні та якості політичної участі та рівні довіри громадян до влади. Доповнюється це тим, що участь в Україні, навіть на місцях і рівні органів місцевого самоврядування, тотально політизується, в тому числі через непартійних кандидатів, обслуговуючи не інтереси громадян і громад (через слабкість громадянського суспільства, принаймні порівняно з Польщею), а політичних еліт та бізнесу, все-ж залишаючись передумовою поступової демократизації нашої держави. Встановлено, що головною причиною цього є той факт, що політична та громадянська участь в Україні завжди вибудовувались і продовжують це робити на підставі принципів етатизму.

Хоча виявлено, що номінально форми, очікувані практики і завдання політичної участі, зокрема її інноваційних виявів, у Польщі й Україні уподібнено, в тому числі на підставі апелювання до їхньої регламентованості у відмінних за формами (прямій, опосередкованій, електронній) і концептами чи моделями (представницькій, учасницькій, деліберативній тощо) демократіях. Водночас зафіксовано, що і в Польщі, і в Україні найбільшою мірою політична участь концентрується у прямій або безпосередній та електронній формі демократії, котра власне й сприймається як витік демократії. Це чудово розуміють політичні еліти двох країн, принаймні номінально або формально, однак значно краще реалізують у Польщі. Відтак продемонстровано, що реальна ефективність й інноваційність політичної участі в умовах різних механізмів демократії визначається такими атрибутами останньої, як змагальність, контрольність і стабільність,

з огляду на які ситуація в Польщі й Україні відрізняється, причому головню на користь першої, оскільки в другій, особливо на рівні органів місцевого самоврядування, вони частіше є опціями не стільки політичної, скільки громадянської участі. Доповнюється це тим, що в обидвох країнах локальна політична участь та політична участь як така виражаються не стільки завдяки інструментам і механізмам прямої і/чи електронної демократії, скільки завдяки засобам і виявам обмеженої опосередкованої (передусім представницької, а не учасницької та деліберативної) демократії, хоча вони й повинні збагачуватись і розвивати політичну участь одна за рахунок іншої. Все це дозволило аргументувати, що теоретично та практично, зокрема на прикладі Польщі й України, політична участь на рівні органів місцевого самоврядування і в цілому визначається тим, наскільки демократичними є політичні режими відповідних країн.

3. Враховуючи це, у дисертаційній роботі систематизовано параметри, динаміку, механізми та наслідки трансформації політичної участі в умовах розвитку публічної політики, нових форм демократії, децентралізації влади та принципів муніципальної політики на локальному рівні та рівні органів місцевого самоврядування в Польщі й Україні. Доведено, що публічна політика є специфічним способом комунікації між суб'єктами політичного процесу, який дозволяє громадянам більше брати участі у формулюванні, реалізації і контролі політичних й управлінських рішень. При цьому, ключовим елементом публічної політики й адміністрування є прозорий та відкритий діалог між владою і громадянським суспільством, який може втілюватись лише через відповідні форми та механізми політичної і громадянської участі. Це означає, що політична та громадянська участь (із різноманітними й широкими формами та механізмами) у виробленні і реалізації публічної влади повинна сприйматись якщо не як політичний, то як соціальний інститут, який сприяє демократизації публічного простору. Адже найважливішими формами політичної і громадянської участі у публічному управлінні та публічній політиці на рівні органів місцевого самоврядування є або можуть бути такі механізми, як публічні громадянські деліберації (слухання, обговорення, збори, зустрічі, форуми, дискусії, конференції, круглі столи, дебати, консультації тощо) та опитування громадської думки (діалоги, інтерв'ю, гарячі лінії, інтерактивні опитування і т.д.), хоча останніх на тлі Польщі часто бракує нашій державі.

З огляду на це, підтверджено, що локальна публічна політика в Україні суттєво і більше, ніж історично у Польщі відмежована від громади і майже не гармонізована, хоч затребувана громадськістю й громадянським суспільством. Відповідно, у Польщі метою груп інтересів та лобістських груп була і залишається передусім безпосередня участь громадян у здійсненні влади шляхом репрезентації потреб суспільно-політичних груп, а в Україні – і ця потреба, і запит на політизацію соціального життя. У підсумку констатовано, що взаємодія політичного і громадянського не рівномірна й не однакова в Польщі та Україні, а тому вони наділені різним політичними режимами та рівнями й формами політичної участі, в тому числі на локальному рівні політичного процесу й урядування, а також різними опціями локальної публічної політики й участі громадян, громад і місцевого самоврядування. Зокрема, у форматі здебільшого партнерства, виразної функціональності, самостійності, децентралізованості, солідарності, субсидіарності, відкритості, збалансованості, інклюзивності (щодо громадян), взаємодоповнюваності і моністичності моделі публічної політики в Польщі та переважно агентства, значної дисфункціональності, субординованості, відносної закритості та розбалансованості, поглинальності, ексклюзивності, лише нещодавно часткової децентралізованості та дуалістичності моделі публічної політики в Україні. Із причин такого стану справ і відмінностей виокремлено інституційні, процедурні, режимні, часові та політичні.

На цій підставі на прикладі Польщі й України окреслено та порівняно опції і механізми демократизації та децентралізації політико-управлінських процесів і формування принципів й системи муніципальної політики в умовах розвитку політичної участі на рівні територіальних громад і органів місцевого самоврядування. Зроблено це як завдяки врахуванню внутрішньої природи і сутності політичної участі, так і в рамках звернення до залежності локальної політики, локальної політичної участі та системи місцевого самоврядування і територіального устрою від нормативно-правових, політико-правових і/чи ціннісних передумов соціального й політичного життя в аналізованих країнах, зокрема від децентралізації влади (її форм і сфер), яка типово сприяє демократизації і модернізації не тільки політики, а й різних форм політичної участі – передусім на рівні органів місцевого самоврядування. Встановлено, що децентралізація публічної влади та субсидіарність і координаційність урядування (на прикладі Польщі й останнім часом України) сприяють інтенсифікації та урізноманітненню локальної політичної участі і

розвитку громадянського суспільства, а централізація публічної влади та ієрархізація і субординованість урядування (упродовж майже всієї історії України) – їх пригніченню і сповільненню. Хоча, паралельно з цим, політична участь залежить як від формалізованих передумов та чинників і заохочення з боку держави, так і від чинників, пов'язаних з мотивами й установками залученості громадян. Зважаючи на це, порівняно успіхи й проблеми обидвох країн у розвитку форм та механізмів локальної політичної участі й цінностей муніципалізму у прямій прив'язці до часових рамок, етапів реалізації, цілеспрямованості і наслідків імплементації реформи адміністративно-територіального устрою та децентралізації публічної влади у них, зокрема на тлі можливих і реальних політичних, правових, адміністративних, соціально-економічних та мотиваційно-психологічних перешкод. Підтверджено, що, на відміну від Польщі, проблемою в Україні постала штучність, гібридизованість й усередненість процесів на стику двох взаємопротилежних моделей або сфер децентралізації влади – адміністративної та публічно-управлінської, – що унаслідуювано в недостатній субсидіарності, саморегуляції, локальній автономії, ресурсному, бюджетному, фінансовому і нормативно-правовому (особливо електоральному) потенціалі місцевого самоврядування, а відтак і форм політичної участі на місцях. А це, своєю чергою, зумовлено відмінністю окреслення, розуміння й уповноваженості найнижчих рівнів місцевого самоврядування у Польщі й Україні – громад, – як суб'єктів та акторів публічного урядування та політики на місцях, які генерують різні форми локальної політичної участі.

4. На підставі отриманих теоретико-методологічних і узагальнених практично-політичних висновків увагу було приділено розгляду, впорядкуванню, порівнянню й систематизації специфічних інституційно-процедурних форм і механізмів політичної участі й прямої демократії на рівні органів місцевого Польщі й України, зокрема місцевих виборів, референдумів, органів самоорганізації населення, ініціатив, петицій тощо. Важливість виокремлення такої форми політичної участі як вибори зумовлена тим, що вони є чи можуть бути ознакою становлення і розвитку демократичного політичного режиму, хоча й регулюються та реалізуються по-різному, зокрема в рамках різних виборчих формул і систем, які залежать чи не залежать від специфіки територіальних громад і систем місцевого самоврядування. На підставі врахування досвіду Польщі й України констатовано, що спільним атрибутом посткомуністичного періоду розвитку

цих країн стало те, що виборчі правила і системи на місцевому рівні і відтак так звані вибори «другого порядку» не постали стабільними та уніфікованими, а натомість виявились мінливими, прагматичними і дисперсними з приводу результатів на різних рівнях локальної політики і в рамках різного адміністративно-територіального устрою, набувши ролі головної форми локальної політичної участі і та рушія змін і контролю еліт, навіть будучи в тіні національних виборів.

У контексті проблематики динаміки типів виборчих систем і результатів виборів на різних рівнях локального політичного процесу в Польщі й Україні встановлено, що ситуація в аналізованих країнах є і спільною (в частоті змін, кількості етапів розвитку та градуїзованості виборчих формул), і відмінною (у сенсі та змісті виборчих систем на кожному з етапів), а тому унаслідкується спільними і різними опціями й наслідками політичної участі на рівні органів місцевого самоврядування. Зокрема, підтверджено, що Польща еволюційно та історично ініціально (одразу на перших місцевих виборах у 1990 р.) і незмінювально прийшла до того, щоб застосовувати пропорційну систему відкритих списків (разом з іншими виборчими системами) на виборах більшості органів місцевого самоврядування, а натомість Україна зробила це значно пізніше (з 2015 р.) й доволі умовно та на заміну системі закритих списків (з 2006 р.) чи мажоритарній системі (з 1990 р.). Відповідно, встановлено, що явка виборців та політична участь громадян на рівні місцевого політичного процесу у форматі локальних виборів значно вищою чи краще розвиненою та структуризованішою є не в Україні, а в Польщі, де вона ще в 90-х рр. ХХ ст. була підігнана під особливості децентралізації публічної влади і реформування органів місцевого самоврядування, хоч неодмінно більше пов'язаною є з параметрами національної політики, урядування і міжпартійних відносин. На противагу, в Україні подібні процеси було зніційовано та апробовано лише з 2015 р., хоч і вони автоматично не призвели до ідентичних наслідків і результатів, але все-ж конфігурували первинність значення партій з національними і рідше регіональними інтересами, навіть на тлі мінливості останніх. Тому локальні виборчі системи обидвох країн сприяють політсилам й елітам національного рівня та є виявом загальнодержавної політики.

Що стосується інших форм локальної політичної участі в Польщі й Україні, то окремішній увазі в дисертації піддано місцеві референдуми і функціонування органів самоорганізації населення, а також місцеві ініціативи і петиції тощо, через які громадяни

здатні впливати на локальну владу з приводу їхніх проблем у міжвиборчий період. Аргументовано, що всі із перелічених форм локальної політичної участі, теоретично легітимізуючи і каналізуючи волю народу, краще розвинені і регламентовані є в Польщі, а не Україні, причому в останній деякі з них врегульовані слабо, побіжно чи навіть напівформально (як місцеві референдуми) і/або частіше є епізодичними явищами чи маніпуляційними заходами зі сторони національних й локальних політичних еліт і їхніх корпоративних ініціатив, а не інтересів громад. Доведено, що місцеві референдуми у Польщі частіше та ефективніше дозволяють громадянам як локальним суверенам добиватись своїх цілей та інтересів, аніж в Україні, де ними маніпулюють, причому головню внаслідок того і тоді, коли такі референдуми у першій є відкликувальними і залежними в ініціюванні як від громад, так і від органів публічної влади, а в другій у випадку всіх референдумів головню як опитувань, бо вони визначаються і схвалюються лише органами локальної влади, а не громадами і не можуть бути відкликувальними. Також виявлено, що в Польщі і Україні органи самоорганізації населення формуються не в рамках уніфікованих правил та є функціонально уповноваженими не ідентично, а натомість залежно від домовленостей між такими органами та органами місцевого самоврядування, хоча частіше використовуваними і сильнішими є саме у першій країні. Врешті, констатовано, що неефективний суспільно-політичний і громадянський діалог між представниками громад і громадянським суспільством й органами публічної влади, зокрема з приводу всіх інших форм локальної політичної участі чи їхньої слабкої регламентованості, а відтак і виключення чи маргіналізація громадянського сектора, більшою мірою в Україні, а не Польщі, знижують суспільну готовність населення до участі в політичних процесах і збільшують його пасивність та публічну апатію.

У цілому доведено, що запровадження нових форм участі громадян інтенсифікується швидкістю вибору й досягнення та більшим рівнем демократичності країн, в яких це відбувається, а відтак і націлюється на подальший поступ демократичних цінностей та інститутів у них. Підтверджено, що для цього потрібне виконання щонайменше двох передумов, зокрема готовності ділитись впливом з іншими суб'єктами соціального життя з боку органів публічної влади та готовності набувати додаткових важелів впливу і відповідальності й активізувати свою діяльність з боку громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абасов Г. Перспективні моделі місцевого самоврядування в Україні: проблеми теорії та практики // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія: Право. 2012. Вип. 2. С. 77–83.
2. Абрамчук Н. Територіальна громада в Україні: стан та перспективи розвитку // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. 2012. Т. 20. Вип. 22 (3). С. 3–7.
3. Абрам'юк І. Демократія участі: механізми громадської участі на місцевому, регіональному та національному рівнях: Матеріали до курсу № 7 // Всеукраїнська мережа фахівців та практиків з регіонального і місцевого розвитку. URL: https://regionet.org.ua/files/07_PartDemocracy_Abramyuk_Materials_v.122.07.14.pdf
4. Акімов А. Електронна демократія як альтернативна форма управління в Україні // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління. 2018. Т. 29 (68). № 3. С. 23–27.
5. Авксентьев А. Вибори у Мерэф'янській об'єднаній територіальній громаді: електорально-просторовий аналіз // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології. 2016. Т. 30. С. 71–78.
6. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році». Київ: НІСД, 2017. 928 с.
7. Андрійчук Т. Деліберативна демократія: сучасні нормативні підходи та особливості практичного втілення // Politicus. 2020. Вип. 2. С. 31–35.
8. Андрійчук Т. Партиципаторна та деліберативна демократія в сучасному політичному дискурсі // Політичне життя. 2019. № 1. С. 45–51.
9. Антошевський А. Перехід до демократії: аналіз випадку Польщі // Трансформація в Польщі і в Україні. Вибрані аспекти / за редакцією А. Антошевського, А. Колодій, К. Ковальчика. Wrocław: Oficyna Wydawnicza «Atut», 2010. С. 373–383.
10. Арабаджиев Д. Прикладні методи політичних досліджень у структурі громадського моніторингу виборчого процесу // Грані. 2015. № 7. С. 53–56.

11. Архипенко І. Зарубіжний досвід децентралізації влади: уроки для України // Державне управління та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. 2018. Вип. 4. С. 7–15.
12. Баймуратов М. Муніципальна влада в системі публічної влади в Україні в умовах муніципальної реформи // Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму. 2018. № 1. С. 41–44.
13. Байрак С. Еволюція місцевого самоврядування Республіки Польща у процесі демократичної трансформації // Панорама політологічних студій. 2012. Вип. 8. С. 174–181.
14. Байрак С. Місцеве самоврядування – основа розвитку демократичної держави // Панорама політологічних студій. 2013. Вип. 10. С. 148–154.
15. Байрак С. Місцеве самоврядування Республіки Польща: особливості становлення та засади функціонування // *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2013. Вип. 3. С. 255–262.
16. Байрак С. Політична участь громадян республіки Польща на рівні місцевого самоврядування // Освіта регіону: Політологія, психологія, комунікації. 2013. Вип. 3. С. 70–75.
17. Байрак С. Удосконалення законодавства Республіки Польща про місцеві вибори як передумова демократизації політичної участі (1990–2010 рр.) // Економічний часопис – XXI. 2013. № 3–4. С. 7–9.
18. Байрак С. Шляхи оптимізації функціонування органів місцевого самоврядування України в контексті досвіду Республіки Польща // *Studia Politologica Ucraino-Polona*. 2012. Вип. 2. С. 130–137.
19. Банахевич Ю. Місцеві вибори у Польщі: гіркий присмак прогнозованої поразки влади // Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2573271-miscevi-vibori-u-polsi-girkij-prismak-prognozovanoi-porazki-vladi.html>
20. Барановська Т. Державна політика розвитку територіальних громад в Україні: автореф. дис. ... канд. н. з держ. управл. / Харків: Харківський регіональний інститут державного управління НАДУ при Президентіві України, 2017. 20 с.

21. Батанов О. Аксіосфера сучасного муніципалізму: політичні та правові аспекти // Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія: Політичні науки. 2016. № 1. С. 6–12.
22. Батанов О. Актуальні проблеми реформи конституційної моделі місцевого самоврядування в Україні // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. Вип. 5–6 (85–86). С. 34–42.
23. Батанов О. Децентралізація та місцеве самоврядування у гендерному вимірі: вітчизняний досвід та міжнародні стандарти // Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія: Політичні науки. 2018. № 3. С. 48–54.
24. Батанов О. Конституційно-правовий статус територіальної громади в Україні // Вісник Запорізького державного університету. Серія: Юридичні науки. 2004. № 2. С. 42–49.
25. Батанов О. Муніципальна влада у системі сучасного муніципалізму: концептуальні проблеми теорії // Юридичний вісник. 2010. № 3. С. 16–22.
26. Батанов О., Кравченко В. Місцеве самоврядування як інститут громадянського суспільства: муніципально-правові проблеми взаємодії та функціонування // Аспекти публічного управління. 2018. Т. 6. № 6–7. С. 45–53.
27. Батанов О., Кравченко В., Приходько Х. Партисипативна демократія в системі місцевого самоврядування: проблеми законодавчого регулювання // Аспекти публічного управління. 2014. № 9–10. С. 12–28.
28. Батракіна Є. Легітимаційний потенціал деліберативної демократії в полікультурному суспільстві: автореф. дис. ... канд. філософ. н.; 09.00.03 – «соціальна філософія та філософія історії» (Філософські науки) / Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2018. 16 с.
29. Берданова О., Вакуленко В., Гринчук Н., Колтун В., Куйбіда В., Ткачук А. Управління розвитком об'єднаних територіальних громад на засадах громадської участі: навчальний посібник. Київ, 2017. 129 с.
30. Біденко Ю. Громадські консультації та експертиза: демаркація інструментів та проблеми застосування в Україні // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології. 2018. Т. 33. С. 50–59.

31. Білик О., Лукашевська У. Сутність, значення та розвиток публічного механізму // Економіка і суспільство. 2017. Вип. 12. С. 177–180.
32. Білоусов О. Основні методологічні підходи до поняття «громадянська участь» // Панорама політологічних студій. 2014. Вип. 12. С. 12–18.
33. Блажівська М. Зарубіжний досвід забезпечення розвитку територіальних громад публічно-управлінськими методами // Проблеми розвитку публічного управління в Україні: матеріали науково-практичної конференції за міжнародної участі до 100-річчя запровадження державної служби України (12–13 квітня 2018 р., м. Львів) / за наук. ред. чл.-кор. НАН України В. Загорського, доц. А. Ліпенцева. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2018. С. 28–30.
34. Богів Я. Місцеве самоврядування як одна із форм реалізації принципу народного суверенітету // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія: Право. 2014. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Choasp_2014_2_8
35. Богів Я. Поняття та принципи місцевого самоврядування // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2015. № 827. С. 45–52.
36. Богородецька О. Співробітництво між містами-побратимами України і Польщі у контексті європейської інтеграції: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 184 с.
37. Бодрова І., Стешенко Л. Проблеми правового регулювання інституту місцевих референдумів в Україні // Державне будівництво та місцеве самоврядування: зб. наук. пр. 2012. Вип. 24. С. 63–75.
38. Боровський О. Політичний режим як об'єкт соціологічного дослідження: автореф. дис. ... канд. соціолог. наук: спец. 22.00.04 / Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2004. 16 с.
39. Бортніков В. Особливості становлення місцевого самоврядування в Республіці Польща: досвід демократичної трансформації // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини. 2013. № 10. С. 155–164.

40. Бортніков В. Політична участь в Україні // Трансформація в Польщі і в Україні. Вибрані аспекти / за редакцією А. Антошевського, А. Колодій, К. Ковальчика. Wrocław: Oficyna Wydawnicza «Atut», 2010. С. 645–657.
41. Бортніков В. Соціокультурний вимір політичної участі // Політичний менеджмент. 2007. № 5. С. 76–91.
42. Бортнікова А. Місцеве самоврядування на Волині: суспільно-політичні традиції і сучасний процес децентралізації: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 372 с.
43. Бортнікова А. Структурні зміни Луцької міської ради в умовах демократичної трансформації України // Політичне життя. 2018. № 1. С. 14–19.
44. Бровко О. Виникнення та функціонування інституту префекта в європейських країнах на прикладі Польщі (досвід для України) // *Europejsky politicky a pravni diskurz*. 2015. Vol. 2. No. 6. S. 113–118.
45. Бровко О. Історія формування місцевого самоврядування в Польщі // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2017. Вип. 21. С. 74–79.
46. Бровко О. Місцеве самоврядування в Польщі в контексті демократизації країн Центральної та Східної Європи: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 16 с.
47. Бровко О. Особливості адміністративно-територіальної реформи Польщі // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології. 2013. № 1073. Вип. 24. С. 136–141.
48. Бровко О. Становлення місцевого самоврядування в Польщі в контексті адміністративно-територіальної реформи: оцінка експертів // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології. 2016. Т. 30. С. 86–93.
49. Була С. Нормативні та організаційні передумови локальної демократії в Україні // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2013. Вип. 3. С. 119–129.
50. Була С. Співвідношення локальної демократії та вертикалі влади // Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії. 2017. № 2. С. 14–31.

51. Бульба В., Меляков А. Аналіз діяльності органів самоорганізації населення в Україні // Державне управління та місцеве самоврядування: зб. наук. пр. 2011. Вип. 1. С. 280–287.
52. Бульбенюк С. Особливості владно-управлінського дискурсу в інформаційну епоху // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін: зб. наук. пр. 2014. Вип. 14. С. 66–70.
53. Буря К. Локальна демократія: специфіка трансформації у період посткомунізму // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2017. Вип. 14. С. 110–117.
54. Бучин М. Демократичні вибори в Україні: принципи, механізми та технології реалізації: монографія. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2016. 452 с.
55. Васильєва Н., Бойко О. Роль партисипативної демократії в побудові громадянського суспільства в Україні // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2015. № 2. С. 98–105.
56. Венгер В. Сутність і суперечності представницької демократії: філософсько-правовий аналіз // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2012. Вип. 1. С. 470–480.
57. Виборчий кодекс: Закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2020. № 7, № 8, № 9. Ст. 48.
58. Відомості про обраних на посади міських, селищних, сільських голів // ЦВК. URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/pvm003pt001f01=100pt00_t001f01=100.html
59. Вільчинська І. Політична мотивація: основні наукові підходи і теорії: монографія. Київ: НАКККіМ, 2010. 336 с.
60. Вітвіцький С. Контроль як гарантія законності діяльності публічної адміністрації: автореф. дис. ... доктор. юрид. н. / Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2016. 37 с.
61. Вовканич С. Політична культура: націоналізм чи регіоналізм // Сучасність. 2004. № 6. С. 105–115.

62. Возний С. Механізми взаємодії органів місцевого самоврядування з органами державної виконавчої влади щодо формування дієздатних територіальних громад: автореф. дис. ... канд. н. держ. управл.: спец.: 25.00.02 – механізми державного управління / Київ: Національна академія державного управління при Президентові України, 2017. 20 с.
63. Волошина Я. Місцеве самоврядування: теорії походження та їх реалізація // Підприємництво, господарство і право. 2018. № 2018. № 3. С. 117–122.
64. Вонсович Г. Аналіз категорії «політична участь» у західній політичній теорії // Політологічні студії. 2015. Вип. 4. С. 100–112.
65. Ворона П. Місцеві вибори 2010, 2015 років на Полтавщині: особливості еволюції волевиявлення // Актуальні проблеми державного управління. 2016. № 1. С. 111–119.
66. Ворона П. Пріоритети та пропозиції щодо реформи місцевого самоврядування в Україні // Державне будівництво. 2009. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2009_1_11
67. Ворона П., Мочков О. Особливості системного підходу до управління територіальними громадами як самоврядними утвореннями // Актуальні проблеми європейської інтеграції та євроатлантичного співробітництва України: матеріали 14-ї регіональної науково-практичної конференції (18 травня 2017 р., м. Дніпро) / за заг. ред. Л. Прокопенка. Дніпро: ДРІДУ НАДУ, 2017. С. 88–90.
68. Ворона П., Мочков О. Удосконалення системи місцевих виборів за відкритими партійними списками: досвід Полтавщини // Державне управління та місцеве самоврядування. 2016. Вип. 4. С. 129–135.
69. Гайданка Є. Плюралізація партійної системи Польської Республіки: передумови та етапи становлення // Грані. 2014. № 5. С. 157–161.
70. Гапоненко В. Децентралізація як механізм створення передумов демократизації політичної системи в Україні // Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія: Політичні науки. 2018. № 3. С. 54–58.
71. Гапоненко В. Ціннісні передумови функціонування демократичних політичних інститутів // Політичне життя. 2018. № 4. С. 5–10.

72. Гладій В. Діяльність громадського сектору як чинник впливу на ефективність органів місцевого самоврядування // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. 2015. Вип. 102. С. 398–402.
73. Гладій В. Чинники трансформації концепту місцевого самоврядування // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. 2016. Вип. 106. С. 325–330.
74. Глипка А. Ефективність функціонування місцевого самоврядування як гарантія становлення громадянського суспільства: проблеми реформування // Держава і право: Збірник наукових праць. Серія: Політичні науки. 2016. Вип. 74. С. 132–141.
75. Глипка А. Функції місцевого самоврядування в умовах трансформації політичної системи України // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. 2016. Вип. 58. С. 180–189.
76. Гнатенко П. Ефекти застосування двотурової виборчої системи на виборах міських голів 2015 року в Україні // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології. 2018. Т. 33. С. 91–98.
77. Гнатенко П. Індекс диспропорційності в умовах різних виборчих систем (на прикладі виборів до Харківської міської ради) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології. 2016. Т. 30. С. 79–85.
78. Головатий М. Концептуальні засади політичної теорії та методів її дослідження // Політичний менеджмент. 2012. № 1–2. С. 3–10.
79. Гринюк Р., Примуш М. Регіональний та державний виміри української специфіки децентралізації влади // Політичне життя. 2016. № 3. С. 12–17.
80. Грובה В. Система місцевого самоврядування в Польщі: перспективи використання досвіду в Україні // Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право. Т.1. Вип. 31. С. 78–82.
81. Грובה В. Система місцевого самоврядування в Україні: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... доктр. юрид. н.; спеціальність: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право / Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2013. 38 с.

82. Гройсман В. Структурно-функціональна роль децентралізації влади у процесах становлення громадянського суспільства // Ефективність державного управління. 2015. Вип. 44. С. 221–229.
83. Громадівська модель самоврядування в Україні: колективна монографія / за ред. Ю. Бардачова, І. Лопушинського, Р. Плюща. Херсон: В. С. Вишемирський, 2019. 707 с.
84. Гураль П. Реформи місцевого самоврядування в Україні та Республіці Польща // Студії з права, адміністрації та управління університету Казимира Великого в Бидгощі. Бидгосько-Львівський випуск «Право – Місцеве самоврядування – Економіка». 2016. № 9. С. 215–226.
85. Гурик М., Шумка М. Трансформація специфічних ознак патерналізму в умовах децентралізації в Україні // Політичне життя. 2018. № 1. С. 26–32.
86. Данько Ю. Дослідження публічної політики у політичному дискурсі // Сучасне суспільство. 2016. Вип. 1. С. 30–38.
87. Дегтярьова І. Конкурентоспроможність територій і нова модель місцевого самоврядування в Україні // Державне будівництво. 2009. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVu_2009_1_37
88. Демчак Р. Зарубіжний досвід децентралізації державного управління: аналіз та можливості застосування в Україні // Формування ринкових відносин в Україні. 2015. № 12. С. 15–20.
89. Дерев'янка С. Поняття «місцевий референдум» у новітній українській політико-правовій думці // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Політологія. 2012. Т. 182. Вип. 170. С. 128–132.
90. Децентралізація влади: порядок денний на середньострокову перспективу: Аналітична доповідь / за ред. Жаліло Я., Шевченко О., Романова В. та ін. Київ: НІСД, 2019. 115 с. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-05/2019.pdf>
91. Дзвінчук Д. Механізми демократії участі: суть та особливості застосування на місцевому рівні // Теорія та практика державного управління. 2016. Вип. 1. С. 14–22.

92. Дирів А. Децентралізація влади та реформування місцевого самоврядування як етап формування нової ефективної системи управління // Проблеми розвитку публічного управління в Україні: матеріали науково-практичної конференції за міжнародної участі до 100-річчя запровадження державної служби України (12–13 квітня 2018 р., м. Львів) / за наук. ред. чл.-кор. НАН України В. Загорського, доц. А. Ліпенцева. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2018. С. 39–41.
93. Діденко Н. Створення нової моделі публічної влади в місцевому самоврядуванні // Форум прямої демократії: матеріали доповідей та тез всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 4 грудня 2018 р.) / за заг. ред. Войтович Р., Ворони П. Київ: ТОВ «Видавничий дім «АртЕк»», 2019. С. 90–93.
94. Діордіца С. Комплексний аналіз досвіду впровадження децентралізації державної влади в Україні // Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії. 2018. № 1. С. 90–95.
95. Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах місцевого органу влади // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_946#Text
96. Долецький З., Матий П. Гміни та повяти в системі місцевого самоврядування Польщі // Вісник Української академії державного управління при Президентові України. 2001. № 2. С. 62–64.
97. Долженков О. Порівняльно-політологічний метод: специфіка і здобутки // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2003. № 3. С. 124–132.
98. Досвід застосування місцевого референдуму в Україні як складової місцевої демократії: Громадська експертна доповідь у форматі «Shadow Report». Київ, 2016. URL: <https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/pdfjoiner.pdf>
99. Доскіч Л. Актуалізація міжінституційної взаємодії органів місцевого самоврядування України та Польщі крізь імплементації стандартів НАТО // Імплементація стандартів НАТО в Україні: здобутки та перспективи: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. / упоряд.: М. Мальський, О. Кучик. Львів, 2015. С. 31–35.
100. Доскіч Л. Актуалізація проблеми політичної участі на локальному рівні крізь призму використання європейського досвіду для надання цифрових публічних

послуг в Україні // Економіка і культура України у світових глобалізаційних процесах: позиціонування і реалії: тези доп. III міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 березня 2018 р.). Київ: Вид. центр КНУКіМ, 2018. Ч. 2. С. 104–107.

101. Доскіч Л. Вплив громадян на прийняття рішень органами місцевого самоврядування як чинник ефективного функціонування демократії на локальному рівні: польський досвід та українські реалії // Політичне життя. 2017. № 3. С. 35–40.
102. Доскіч Л. Електронні петиції як інструментарій політично-комунікативних технологій між інституційної взаємодії // Україна в процесах глобального інформаційного обміну: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. / відп. ред. В. Гулай. Львів: Нац. ун-т. «Львівська політехніка», 2016. С. 53–55.
103. Доскіч Л. Механізм забезпечення права на доступ до публічної інформації в умовах електронного урядування // Стратегічні перспективи розвитку соціально-комунікативної діяльності: теорія, практика, інновації: зб. міжвуз. наук.-практ. конф. / за ред. В. Наконечного. Львів: ЗУКЦ, 2015. С. 86–87.
104. Доскіч Л. Політико-правові інструменти забезпечення політичної участі громадян у процесі адміністративно-територіальної реформи в Україні // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. 2017. № 10 (359). С. 132–139.
105. Доскіч Л. Політична культура як чинник формування ефективної міжінституційної взаємодії на регіональному рівні // Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього: зб. матеріалів XVII Всеукр. наук. конф. викладачів, молодих науковців і студентів (10 грудня 2015 року) / гол. ред. колегії А.П. Гетьман. Харків: Право, 2015. С. 47–49.
106. Доскіч Л. Політична участь на локальному рівні: теоретико-методологічні засади визначення та практика функціонування в умовах реформування системи місцевого самоврядування України // Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. 2017. Вип. 125 (10). С. 398–403.
107. Доскіч Л. Ризики для демократичних засад електронного урядування в Україні та Польщі на сучасному етапі в контексті внутрішньополітичних викликів й загроза національній безпеці // Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності

- у сфері міжнародних відносин: між нар. наук.-практ. конф. (19-20 квітня 2017 р.) / гол. ред. Поплавський М. Київ: Вид. центр КНУКіМ, 2017. Ч. 1. С. 213–219.
108. Доскіч Л. Трансформація політико-правових механізмів участі членів локальних спільнот в процесі адміністративно-територіальної реформи: польський досвід та українські реалії // Держава і право: зб. наук. пр. 2018. Вип. 81. С. 146–158.
109. Доскіч Л., Шеремета О. Роль громадськості та громадської діяльності у паблік рілейшенз // Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. 2013. Вип. 79 (12). С. 276–279.
110. Драшкович А. Політична участь громадян в процесі прийняття владних рішень // Політологічні записки. 2013. № 7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2013_7_28
111. Древаль Ю. Демократія участі та політичне представництво // Актуальні проблеми державного управління. 2012. № 2. С. 203–209.
112. Дробуш І. Функції представницьких органів місцевого самоврядування в Україні: автореф дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Київ: Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН, 2002. 14 с.
113. Дьоміна О. Політична культура як ціннісно-нормативна система сучасного українського суспільства // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2014. Вип. 15. С. 148–155.
114. Європейська хартія місцевого самоврядування // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036
115. Смелянова А. Аналіз динаміки розвитку електронної петиції як форми реалізації права на участь в управлінні місцевими справами на прикладі деяких обласних центрів та інших міст України // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. 2018. № 14. С. 58–64.
116. Смелянова А. Електронна петиція як форма реалізації конституційного права на участь в управлінні державними справами: автореф. дис. ... канд. юрид. н.; спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» (081 – Право) / Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2019. 20 с.
117. Жовнірчик Я. Територіальна громада в системі місцевого самоврядування // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. 2004. № 4. С. 353–355.

118. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
119. Задорожний І. Еволюція партійної системи Польщі // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. 2009. Вип. 13. С. 92–98.
120. Законодавче врегулювання інституту місцевого референдуму в Україні: аналіт. доп. / Павленко І., Макаров Г., Токар-Остапенко О. Київ: НІСД, 2013. 42 с.
121. Зарічний О. Участь громадськості у здійсненні публічної влади: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. н. / Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2017. 20 с.
122. Звіздай О. Історичні передумови та періодизація організації місцевого самоврядування в Україні // Держава та регіони: науково-виробничий журнал. Серія: Державне управління. 2017. № 2. С. 138–143.
123. Зеленько Г. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України. Київ: Знання України, 2007. 336 с.
124. Зерницький Р. Представленість національних меншин в органах місцевого самоврядування України на прикладі Закарпатської області // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології. 2018. Т. 33. С. 107–113.
125. Ігнатенко О. До питань визначення громадського контролю // Проблеми розвитку публічного управління в Україні: матеріали науково-практичної конференції за міжнародної участі до 100-річчя запровадження державної служби України (12–13 квітня 2018 р., м. Львів) / за наук. ред. чл.-кор. НАН України В. Загорського, доц. А. Ліпенцева. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2018. С. 41–44.
126. Ільницький М. Проблеми виборів депутатів місцевих рад // Наше право. 2017. № 1. С. 5–12.
127. Ільницький М. Розвиток законодавства про самоврядування в Україні // Правовий часопис Донбасу. № 3. 2018. С. 25–32.

128. Індекс місцевої електронної демократії в Україні: пілотне дослідження / Х. Приходько, А. Ємельянова, С. Лобойко, Д. Хуткий, Т. Кушніренко; за ред. С. Лобойка, Д. Хуткого, А. Ємельянової. Київ, 2018. 14 с.
129. Іщейкін К. Політико-правові засади бюджету участі в системі демократичних практик: світовий досвід і Україна: монографія. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2018. 404 с.
130. Кавилін О. Політична участь як об'єкт політико-правового дослідження // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. 2014. Вип. 8. С. 204–208.
131. Калиновський Б. Місцева публічна влада в Україні: теоретичні основи та конституційно-правова регламентація // Часопис Київського університету права. 2015. № 4. С. 62–66.
132. Камінські М. Досвід проведення адміністративної реформи в Польщі і можливості його застосування в Україні // Економічний часопис. 2000. № 7–8. С. 17–18.
133. Канавець М. Зарубіжний досвід залучення громадськості у процесі прийняття рішень на місцевому рівні // Держава і право: Збірник наукових праць. Серія: Політичні науки. 2016. Вип. 72. С. 126–134.
134. Кармазіна М., Могилевець О. Становлення і розвиток порівняльної методології в політичних дослідженнях // Політичний менеджмент. 2006. № 5. С. 3–17.
135. Касинюк Л. Досвід та проблеми реформування місцевого самоврядування в Україні: філософсько-правовий аспект // Гуманітарний часопис. 2016. № 3. С. 48–55.
136. Кириленко О., Кириленко О. Демократизація участі громадян у регіональному управлінні // Журнал європейської економіки. 2016. Т. 15. № 1. С. 121–138.
137. Кирилюк Н. Політична активність громадян як чинник демократизації сучасного суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. н. / Київ: Національна академія наук України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2010. 20 с.
138. Ключенко Е. Політична участь в Україні: новітні риси та стріт-арт форми // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. 2017. № 1. С. 4–11.
139. Ключковський Ю. Вибори до органів місцевого самоврядування в Україні. WSPiA Rzeszowska Szkoła Wyższa. URL: <http://www.wspia.eu/file/15763/18-KLUCZKOWSKIJ>

140. Кміть Ю. Місцеві вибори в Польщі: український акцент // Львівський портал. 24 жовтня 2018 р. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2018/10/24/mistsevi-vibori-v-polshhi-ukrayinskiy-aktsent>
141. Кобельська К. Формування місцевого самоврядування у Польщі // Трансформація в Польщі і в Україні. Вибрані аспекти / за редакцією А. Антошевського, А. Колодій, К. Ковальчика. Wrocław: Oficyna Wydawnicza «Atut», 2010. С. 479–491.
142. Кобильник В. Порівняльний метод як основа політологічного дослідження // Політологічні студії: зб. наук. пр. 2011. Вип. 2. С. 54–65.
143. Кобута С., Кобута Л. Демократичні вибори в Україні 1990 року: особливості проведення та наслідки // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія. 2010. Вип. 17. С. 35–45.
144. Коваленко М., Чиркін А. Доступ до виборчих прав: аналіз Виборчого кодексу Польщі 2011 р. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2017. Вип. 42. С. 65–68.
145. Коваль Ю. Специфіка формування і розвитку національної моделі місцевого самоврядування в Україні // Політичне життя. 2016. № 3. С. 24–31.
146. Ковальов А. Партисипаторний напрям демократії як предтеча деліберативного підходу // Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2018. Вип. 17. С. 180–186.
147. Ковальчук В., Забокрицький І. Представницька демократія: поняття, ознаки, критерії // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2015. № 824. С. 159–163.
148. Ковальчук О. Закон України «Про місцеві вибори»: недоліки та шляхи вдосконалення // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2017. № 865. С. 557–562.
149. Кодекс кращих практики участі громадськості у процесі прийняття рішень, ухвалений Конференцією міжнародних неурядових організацій Ради Європи на засіданні 1 жовтня 2009 року. INGO, 2009. URL: <https://rm.coe.int/16802eeddb>.
150. Козак В. Модернізація публічного управління в Україні на засадах сервісної моделі // Публічне адміністрування: теорія та практика. 2017. Вип. 2. С. 1–20.

151. Колесников О. Е-петиції у системі місцевої демократії: досвід обласних центрів України. Асоціація сприяння самоорганізації населення. URL: https://samoorg.com.ua/wp-content/uploads/2017/02/Petitsiyi_gotov-1.pdf
152. Колодій А. Траєкторія демократичного переходу в Україні // Трансформація в Польщі і в Україні. Вибрані аспекти / за редакцією А. Антошевського, А. Колодій, К. Ковальчика. Wrocław: Oficyna Wydawnicza «Atut», 2010. С. 385–400.
153. Кольцова Д. Органи самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування // Економічний вісник НТУУ «КПІ»: збірник наукових праць. 2008. № 5. С. 58–62.
154. Коніщева Н., Воропаєва В. Легітимізація місцевої ініціативи як інструмент активізації органів самоорганізації населення // Громадянське суспільство України: сучасний стан і перспективи впровадження європейських стандартів взаємодії з державою: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (12 грудня 2013 р., м. Київ) / упоряд. В. Яблонський, О. Корнієвський, П. Вознюк; за заг. ред. О. Корнієвського. Київ: НІСД, 2014. С. 167–172.
155. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. Ст. 141.
156. Котенко Т. Тенденції розвитку функцій місцевого самоврядування в умовах розбудови громадянського суспільства // Часопис Київського університету права. 2012. № 1. С. 80–84.
157. Котовська О. Особливості польської традиції здійснення публічної політики // Державне управління та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. 2018. Вип. 4. С. 27–36.
158. Кравців В., Жук П. Реформа адміністративно-територіального устрою: результати, проблеми, подальші дії // Стратегічна панорама. 2016. № 2. С. 104–112.
159. Кравченко В., Янчук А. Формування законодавства про місцеві референдуми в Україні: проблеми та перспективи // Аспекти публічного управління. 2018. Т. 6. № 3. С. 5–11.
160. Кравченко Т. Значення та роль органів самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування в Україні: функціональний підхід // Теорія та практика державного управління. 2015. Вип. 1. С. 159–164.

161. Кравченко Т. Інноваційні інструменти реалізації громадянами права на участь у місцевому самоврядуванні в Україні // Публічне адміністрування: теорія та практика. 2015. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2015_2_22
162. Кравченко Т. Інституційне забезпечення безпосередньої участі громадян України у місцевому самоврядуванні // Аспекти публічного управління. 2015. № 10. С. 72–82.
163. Крат М., Софій О. Порівняльний аналіз процесу децентралізації України та Польщі: Аналітична записка. Європейський діалог: громадська організація. 51 с. URL: <http://dialog.lviv.ua/wp-content/uploads/2017/10/Porivnyalniy-analiz-protsesu-detsentralizatsiyi-Ukrayini-ta-Polshhi.pdf>
164. Крегул Ю., Батрименко В. Реформування місцевого самоврядування в Україні // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2016. № 1. С. 17–27.
165. Кубай Т. Місьцеве самоврядування як інститут демократичного суспільства: управлінсько-правовий аспект // Ефективність державного управління. 2015. Вип. 42. С. 266–273.
166. Кудіна О. Публічна політика як чинник демократичної організації суспільства // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2014. Вип. Спец. вип. С. 456–461.
167. Кузьменко В., Кузьменко М. Конституційно-правові та технологічні засади державної політики у сфері становлення та розвитку електронної демократії в Україні // Публічне адміністрування: теорія та практика. 2018. Вип. 1. URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2018-01\(19\)/9.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2018-01(19)/9.pdf)
168. Кулеба О. Політична участь: суть, різновиди та особливості // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. 2010. Вип. 22. С. 65–69.
169. Кулішенко Т. Децентралізація державної влади: основні підходи // Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія: Політичні науки. 2016. № 1. С. 17–20.

170. Кулішенко Т. Механізм процесу інституційного оформлення децентрації влади // Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія: Політичні науки. 2017. № 2. С. 27–30.
171. Куницький М. Мотиваційний клімат політичної участі: до визначення поняття // Політикус: науковий журнал. 2017. Вип. 3. С. 20–24.
172. Куницький М. Мотиви політичної участі як предмет вивчення сучасної науки // Держава і право: Збірник наукових праць. Серія Політичні науки. 2017. Вип. 76. С. 187–200.
173. Ладонько Л., Кудленко А., Михайловська О., Філіпова Н. Роль та функції місцевого самоврядування в системі публічної влади України // Теорія та практика державного управління. 2016. Вип. 4. С. 157–162.
174. Лазарева О. Засоби публічної політики в державному управлінні: зміст наукової проблеми // Науковий вісник Львівського регіонального інституту Державного управління «Демократичне врядування». 2010. Вип. 5. URL: http://www.lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik5/fail/+Lazarjeva.pdf
175. Лазарева О. Імплементация засобів публічної політики в державному управлінні України // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]: науково-методичний журнал. Серія: «Державне управління». 2011. Вип. 164. Т. 176. С. 37–41.
176. Лазор А. Представницькі інституції місцевого самоврядування: польський досвід реформування // Державне будівництво. 2008. № 1.
177. Лазор О. Формування місцевого самоврядування в Україні // Трансформація в Польщі і в Україні. Вибрані аспекти / за редакцією А. Антошевського, А. Колодій, К. Ковальчика. Wrocław: Oficyna Wydawnicza «Atut», 2010. С. 493–506.
178. Лендшел М. Місцева демократія у країнах Центральної та Східної Європи Ужгород: Мистецька лінія, 2011. 688 с.
179. Лендшел М. Стан місцевої демократії в країнах Центральної та Східної Європи як чинник консолідації національної демократії: теоретико-методологічні засади // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». 2008. Вип. 3. С. 134–145.

180. Лиска О. Г., Осланд О. Децентралізація в Україні: порівняльний аналіз оцінок населення і депутатів місцевих рад у містах і об'єднаних територіальних громадах // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології. 2018. Т. 33. С. 80–90.
181. Лобан Ю. Мільйонери від колії. Брати Дубневичі (частина 2) // Форпост-Львів. URL: <http://forpost.lviv.ua/txt/personalii/79-milionery-vid-kolii-braty-dubnevychi-ch2>
182. Логінов Я. Місцеві вибори в Польщі: крок назад у становленні територіального самоврядування // Дзеркало тижня. 5 грудня – 12 грудня 2014 р. Випуск № 46. URL: <https://zn.ua/ukr/international/miscevi-vibori-v-polschi-krok-nazad-u-stanovlenni-teritorialnogo-samovryaduvannya-.html>
183. Лопушинський І., Оленковська Л. Реформування місцевого самоврядування як основа впровадження децентралізаційних моделей управління // Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування. 2015. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2015_1_17
184. Лукашенко А. Зарубіжний досвід застосування інституту самоорганізації населення та його адаптація в Україні // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2010. № 2. С. 15–21.
185. Лукашенко А. Особливості повноважень органів самоорганізації населення як специфічної форми демократії в Україні // Часопис Київського університету права. 2013. № 3. С. 88–93.
186. Любиченко Н. Демократичні процеси в ході діяльності об'єднаних територіальних громад // Форум прямої демократії: матеріали доповідей та тез всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 4 грудня 2018 р. / за заг. ред. Войтович Р., Ворони П. Київ: ТОВ «Видавничий дім «АртЕк»», 2019. С. 82–84.
187. Любченко П. Відкритість та гласність у сфері місцевого самоврядування // Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2013. Вип. 25. С. 88–101.
188. Мазур О. Концептуалізація політичного режиму в умовах демократичної трансформації в Україні: дис. ... доктр. політ н.; спец: 23.00.02. – політичні інститути та процеси / Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2015. 33 с.

189. Майко Т. Механізми взаємодії органів місцевої влади і громади // Сучасне суспільство. 2017. Вип. 1. С. 118–130.
190. Майко Т. Міська рада як інститут локальної демократії в Україні: Автореф. дис. ... канд. політ. н.; спец: 23.00.02. – політичні інститути та процеси / Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2017. 19 с.
191. Макаров Г., Каплан Ю. Місцеві вибори 2015 р.: проблеми організації, підсумки, тенденції. Київ: НІСД, 2015. 28 с.
192. Малиновський В. Територіальна організація влади України: концептуальні засади трансформації. Луцьк: СПД Гадяк Ж. В., 2010. 451 с.
193. Малиновський В. Уроки польської адміністративно-територіальної реформи для України // Державне та муніципальне управління в умовах політико-адміністративної реформи: матеріали наук.-практ. конф. (17–18 травня 2007 р.) / відп. ред. В. Малиновський. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007. С. 15–18.
194. Марчук М. Республіка Польща як демократична держава // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». 2018. № 25. С. 58–62.
195. Матійчик А. Інституціонально-правові умови формування та розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні // Гілея: науковий вісник. 2016. Вип. 112. С. 345–348.
196. Матійчик А. Самоорганізація громадянського суспільства як чинник демократичної модернізації політичної системи України: автореф. дис. ... канд. політ. н.; спец: 23.00.02. – політичні інститути та процеси / Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2016. 21 с.
197. Махначова Н. Е-демократія як інструмент розвитку громадянського суспільства та ефективного партнерства в публічній сфері // Державне управління: удосконалення та розвиток. 2018. Вип. 10. URL: http://www.dy.nauka.com.ua/pdf/10_2018/25.pdf
198. Меляков А. Деліберативна політика: теорія та практика застосування у вирішенні завдань гуманітарного розвитку // Актуальні проблеми державного управління. 2014. № 1. С. 301–308.

199. Мельниченко В. Безпосередня демократія як складова і чинник демократичного врядування в Україні // Державне управління: теорія та практика. 2013. № 2. С. 230–239.
200. Мельниченко В. До питання законодавчого регулювання місцевих референдумів в Україні // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентіві України. 2013. Вип. 1. С. 173–183.
201. Мезенцев А. Електронне урядування, електронна демократія – підходи до визначення // Теорія та практика державного управління. 2015. Вип. 1. С. 64–69.
202. Мінаєва І. Складові поняття «публічна влада» // Державне будівництво. 2008. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2008_1_69
203. Місцеві вибори 2015 // Центральна Виборча Комісія України. URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/wm002pt001f01=100kod_group=2pt001f10=01.01.2015.html
204. Місцеві референдуми в Україні: теоретичні та нормо-проектні аспекти: матеріали «круглого столу» (2009, м. Київ) / автор. кол.: В. Федоренко, І. Ляшко, Д. Базілевич, Н. Кузнецова, Л. Черничка; упоряд.: С. Пиняк, Ю. Гарбуз, Г. Степанян. Київ: СПД Москаленко О., 2009. С. 27–55.
205. Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 10 січня 2020. Міністерство розвитку громад та територій України. URL: https://drive.google.com/file/d/1G7jHwZzi4ziLNvoFWTgkpxPbO5jfh_cL/view
206. Мордовець М. Громадянська активність в Україні: динаміка та основні форми // Актуальні проблеми політики. 2014. Вип. 53. С. 241–252.
207. Мочков О. Організація участі територіальної громади у вирішенні питань місцевого розвитку: автореф. дис. ... канд. н. з держ. управ.; спец. 25.00.04 – місцеве самоврядування / Київ: Національна академія державного управління при Президентіві України, 2017. 20 с.
208. Мочков О. Територіальна громада в реалізації місцевої демократії: монографія. Київ: АртЕК, 2019. 266 с.

209. Муркович Л. Розвиток форм безпосередньої участі територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення: автореф. дис. ... канд. н. з держ. управ. / Дніпропетровськ, 2015. 20 с.
210. Мустафаєва Е. Інструменти деліберації в добровільному об'єднанні територіальних громад // Актуальні проблеми державного управління. 2018. Вип. 2. С. 125–130.
211. Мустафаєва Е. Місцеве самоврядування // Actual problems of public administration. 2018. № 2 (74). Р. 125–130.
212. Нагорянський Є. Публічна політика: деякі підходи до витлумачення поняття // Гілея: науковий вісник. 2013. № 75. С. 445–447.
213. Наход М., Хромова Ю. Деякі проблемні питання проведення якісних місцевих виборів за новим виборчим законом: науково-практичний аспект // Державне будівництво. 2015. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVu_2015_1_6
214. Нестерович В. Конституційно-правова характеристика хронології проведення виборів у сучасній Україні // Експерт: Парадигми юридичних наук і державного управління. 2019. № 2. С. 121–143.
215. Нікіфорова І. Політична конкуренція: методологія поняття та сучасна політична реальність // Актуальні проблеми державного управління. 2013. Вип. 4. С. 39–46.
216. Обрані депутати місцевих рад // Центральна Виборча Комісія України. URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/pvm002pt001f01=100pt00_t001f01=100.html
217. Онишко О. Місцеві референдуми в Україні // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2015. Вип. 2. С. 57–66.
218. Орловський О. Муніципалізм як складова конституціоналізму // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. 2014. Вип. 71. С. 20–25.
219. Палєєва Ю. Референдум – загально визнаний демократичний інститут: історія і сучасність // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. 2013. № 1. С. 43–50.
220. Панцир С., Когут А. Е-демократія в Україні: рекомендації щодо впровадження політики та забезпечення її результативності. Європейський інформаційно-дослідницький центр. URL: <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28784.pdf>

221. Панченко Т. Субсидіарність і демократія: витоки, суперечності та перспективи взаємодії // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Питання політології. 2010. № 16 (885). С. 63–70.
222. Пеліванова Н. Органи самоорганізації населення в Україні як інститути місцевого самоврядування та громадянського суспільства // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. 2011. Вип. 2. С. 321–331.
223. Пережняк Б., Бальцій Ю. Категорія «децентралізація» в сучасному муніципалізмі: поняття та сутність // Юридичний вісник. 2018. № 3. С. 11–16.
224. Перспективний план: який дороговказ Львівщина отримала від Кабміну? // ЗІК. URL: http://zik.ua/news/2017/07/28/perspektyvnyy_plan_yakyy_dorogovkaz_lvivshchyna_otrymala_vid_kabminu_1140479
225. Петренко О. Зарубіжний досвід для розвитку сучасних форм прямої демократії у територіальних громадах в Україні // Форум прямої демократії: матеріали доповідей та тез всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 4 грудня 2018 р.) / за заг. ред. Войтович Р. В., Ворони П. В. Київ: ТОВ «Видавничий дім «АртЕк»», 2019. С. 148–152.
226. Петришина М., Колодяжний О. Зарубіжний досвід реформування місцевого самоврядування: на прикладі Франції та Польщі // Молодий вчений. 2016. № 1. С. 47–51.
227. Пінчук С. Проблеми практичного застосування форм безпосередньої участі громадян у муніципальному управлінні // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини. 2011. № 21. С. 125–130.
228. Погорілко В., Федорено В. Референдуми в Україні: історія та сучасність: монографія. Київ: Інститут держави і права НАН України ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. 248 с.
229. Подзолков Ю. Інтернет і ЗМІ як інструменти сучасної публічної політики // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2014. Вип. 14. С. 83–89.

230. Політична думка XX – початку XXI століть: методологічний і доктринальний підходи: підручник: у 2 т. / за заг. ред. Н. Хоми; [Т. Андрущенко, О. Бабкіна, В. Горбатенко та ін.]. Львів: «Новий Світ-2000», 2016. Т. 1. Методологічний підхід. 516 с.
231. Політична наука: методи дослідження: підручник / О. Габріелян та ін.; за ред. О. Габріеляна. Київ: ВЦ «Академія», 2012. 320 с.
232. Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз: монографія / за ред. проф. Ф. Рудича. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2011. 456 с.
233. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: Л. Герасіна, В. Погрібна, І. Поліщук та ін.; за ред. М. Требіна. Харків: Право, 2015. 816 с.
234. Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. н. Н. Хоми [В. Денисенко, О. Сорба, Л. Угрин та ін. Львів: «Новий Світ-2000», 2014. 779 с.
235. Політологія: сучасні терміни і поняття. Короткий навчальний словник-довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / укладач В. Піча, наук. редакція Л. Климанської, Я. Турчин, Н. Хоми. Львів: «Новий Світ-2000», 2014. 516 с.
236. Пономаренко А., Ковальов Д. Е-демократія як спосіб здійснення прямої демократії // Політичне життя. 2017. № 1–2. С. 9–15.
237. Пономарьова Г., Матвейчук А., Матвейчук А. Виборчі системи для проведення місцевих виборів: досвід країн Вишеградської групи // Форум права. 2018. № 2. С. 115–123.
238. Попазогло В. Деструктивні неформальні політичні інститути: форми прояву та механізми протидії // Політичне життя. 2018. № 1 С. 85–90.
239. Попова І. Організаційно-правові механізми забезпечення партисипативної демократії (демократії участі) у системі місцевого самоврядування // Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування. 2016. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2016_1_23
240. Прокопенко Л., Шумляєва І. Реформування територіальної організації влади в Польщі: досвід для України // Публічне адміністрування: теорія та практика. 2012. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2012_2_34

241. Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим: Закон України від 12 лютого 1998 року № 118/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1998. № 6–7. Ст. 24.
242. Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів: Закон України від 6 квітня 2004 року № 1667-IV // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 30–31. Ст. 382.
243. Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів: Закон України від 10 липня 2010 року № 2487-VI // Відомості Верховної Ради України. 2010. № 35–36. Ст. 491.
244. Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад: Закон України від 24 лютого 1994 року № 3996-XII // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 8. Ст. 38.
245. Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів: Закон України від 14 січня 1998 року № 14/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1998. № 34. Ст. 15.
246. Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції: Закон України від 2 липня 2015 року № 577-VIII // Відомості Верховної Ради. 2015. № 35. Ст. 341.
247. Про всеукраїнський та місцеві референдуми: Закон України від 3 липня 1991 року № 1286-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 33. Ст. 443.
248. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 6 листопада 2012 року № 5475-VI // Відомості Верховної Ради. 2013. № 44–45. Ст. 634.
249. Про громадські об'єднання: Закон України від 22 березня 2012 року № 4572-VI // Відомості Верховної Ради України. 2013. № 1. Ст. 1.
250. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 5 лютого 2015 року № 157-VIII // Відомості Верховної Ради України. 2015. № 13. Ст. 91.
251. Про затвердження Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні: Постанова ВРУ від 17 грудня 1993 року № 3748-XII // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 6. Ст. 30.

252. Про затвердження Порядку проведення громадських слухань щодо врахування громадських інтересів під час розроблення проектів містобудівної документації на місцевому рівні: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 травня 2011 р. № 555 // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-2011-%D0%BF#Text>
253. Про затвердження Порядку проведення громадських слухань у процесі оцінки впливу на довкілля: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2017 р. № 989 // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/989-2017-%D0%BF#Text>
254. Про звернення громадян: Закон України від 2 жовтня 1996 року № 393/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 47. Ст. 256.
255. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1997. № 24. Ст. 170.
256. Про місцеві вибори: Закон України від 14 липня 2015 року № 595-VIII // Відомості Верховної Ради України. 2015. № 37–38. Ст. 366.
257. Про народовладдя через всеукраїнський референдум: Проект закону України // Сайт ВРУ. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69060
258. Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11 липня 2001 року № 2625-III // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 48. Ст. 254.
259. Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2365-III // Відомості Верховної Ради України. 2001. № 23. Ст. 118.
260. Про публічні консультації: Проект закону України // Сайт Верховної Ради України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63237; https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70235
261. Про статус депутатів місцевих рад: Закон України від 11 липня 2002 року № 93-IV // Відомості Верховної Ради України. 2002. № 40. Ст. 290.
262. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р. // Урядовий кур'єр. 2014. № 67.

263. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 р. № 797-р. // Сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80>.
264. Прядко Т. Соціально-психологічна взаємообумовленість абсентеїзму і популізму // Держава і право: Збірник наукових праць. Серія Політичні науки. 2016. Вип. 74. С. 14–24.
265. Публічна політика та управління: наук. розробка / авт. кол.: С. Телешун, О. Титаренко, С. Ситник, С. Вировий. Київ: НАДУ, 2010. 36 с.
266. Пухкал О., Гомоляо О. Публічна та державна політика: єдність та відмінності // Інвестиції: практика та досвід. 2017. № 24. С. 106–112.
267. Результати виборів депутатів Верховної Ради АРК, обласних, районних, міських, районних у містах, селищних, сільських рад // Центральна Виборча Комісія України. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wp0011.html>
268. Результати виборів сільських, селищних, міських голів // Центральна Виборча Комісія України. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wp0011.html>
269. Рекомендація Rec(2001) 19 Комітету міністрів Ради Європи «Про участь громадян у місцевому публічному житті» від 6 грудня 2001 р. // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_739#Text
270. Рибалка С. Особливості дослідження структури влади в міських спільнотах в Україні // Актуальні проблеми політики. 2015. Вип. 55. С. 106–115.
271. Рибачок С. Взаємодія виборчої та партійної систем у Республіці Польща // Політикус. 2017. Вип. 1. С. 122–129.
272. Ричко О. Вітчизняні аспекти науково-методологічного дослідження феномену публічної політики // Державне управління: теорія та практика. 2012. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2012_2_5
273. Роговенко О. Муніципальна влада або влада місцевого самоврядування: до питання призначення понятійного апарату // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції: науковий збірник. 2019. Вип. 1. С. 39–44.

274. Розвиток форм безпосередньої демократії в Україні: аналіз доцільності та перспектив застосування: аналіт. доп. / Павленко І., Даниляк О., Макаров Г., Руденко А. Київ: НІСД, 2019. 65 с.
275. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: монографія. Чернівці: Рута, 2007. 472 с.
276. Садикова Є. Інститут представництва на місця в умовах трансформації системи місцевого самоврядування в Україні: дис. ... канд. політ. н.; спец.: 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Одеса: ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», 2016. 19 с.
277. Сальнікова С., Мацюк О. Політична участь: концептуальні схеми, методики вимірювання // Соціологічні студії. 2012. № 1. С. 87–92.
278. Сегеда Т. Зарубіжний досвід формування механізмів публічної політики // Державне управління та місцеве самоврядування. 2014. Вип. 2. С. 201–213.
279. Сергєєва О. Місцеве самоврядування у процесах демократизації суспільства в Україні // Економічний нобелівський вісник. 2014. № 1. С. 400–406.
280. Січкара О., Баштанник В.. Становлення і розвиток механізмів місцевої демократії в контексті європеїзації територіальної організації влади // Державне управління та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. 2009. Вип. 3. URL: [http://www.dbuapa.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-03\(3\)/09soktov.pdf](http://www.dbuapa.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-03(3)/09soktov.pdf)
281. Скрипнюк О. Місцевий референдум як форма забезпечення реального народовладдя // Вісник Національної академії правових наук України. 2015. № 1. С. 37–44.
282. Славко Т. Особливості демократичного процесу на місцевому рівні // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Політологія. 2010. Т. 149. № 137. С. 37–42.
283. Слободян Т. Виборча активність у місцевих виборах Польщі: 1990–2006 роки // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. 2009. Вип. 12. С. 117–120.
284. Слободян Т. Особливості виборчої кампанії до місцевих органів влади у Республіці Польща // Сучасна українська політика. Політика і політологи про неї. 2010. Вип. 20. С. 434–444.

285. Слободян Т. Політико-правовий аналіз виборів в'їтів, бурмістрів і президентів міст у Республіці Польща // Сучасна українська політика. Політика і політологи про неї. 2009. Вип. 18. С. 353–365.
286. Слободян Т. Проведення виборчої кампанії під час місцевих виборів у республіці Польща: особливості правового регулювання // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія. 2011. № 4–5. С. 191–197.
287. Слободян Т. Результати місцевих виборів в Республіці Польща та їх вплив на структурування політичної сцени // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. 2010. Вип. 15. С. 105–109.
288. Слободян Т. Трансформація виборчого законодавства в Республіці Польща та Україні 1990–2015 рр.: на прикладі місцевих виборів // Гілея. 2015. № 9. С. 281–285.
289. Слободян Т. Трансформація виборчої системи до органів місцевого самоврядування в Республіці Польща: автореф. дис. ... канд. політ. н. / Луганськ: Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2011. 20 с.
290. Собков'як Л. Політична участь в Польщі // Трансформація в Польщі і в Україні. Вибрані аспекти / за редакцією А. Антошевського, А. Колодій, К. Ковальчика. Wrocław: Oficyna Wydawnicza «Atut», 2010. С. 631–642.
291. Солових В., Радіонова Л., Каротєєва Г. Громадська участь як один з базових елементів партисипативної демократії // Цифровий репозиторій ХНАМГ. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/33757551.pdf>
292. Соловйов С. Концептуальні основи електронної демократії: зарубіжні теорії та впровадження в Україні // Державне управління: удосконалення та розвиток. 2015. № 9. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=885>
293. Софій О., Каспрук І. Залучення громадян до процесу прийняття рішень органами місцевої влади шляхом використання потенціалу громадських консультацій // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. 2011. Вип. 6. С. 112–117.
294. Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні / за наук. ред. О. Резніка. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. 288 с.

295. Список офіційних ресурсів електронних петицій України // Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D0%BE%D1%84%D1%96%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%83%D1%80%D1%81%D1%96%D0%B2_%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%BF%D0%B5%D1%82%D0%B8%D1%86%D1%96%D0%B9_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8
296. Срока Я. Групи інтересів у Польщі // Трансформація в Польщі і в Україні. Вибрані аспекти / за редакцією А. Антошевського, А. Колодій, К. Ковальчика. Wrocław: Oficyna Wydawnicza «Atut», 2010. С. 609–615.
297. Стешенко Т., Салівон Г. Актуальні аспекти вдосконалення організації і проведення місцевих референдумів в Україні // Проблеми законності. 2014. Вип. 127. С. 28–32.
298. Струтинська Т. Конституційні засади проведення місцевих виборів в Україні та країнах Вишеградської групи // Samorząd terytorialny w konstytucjach państw Europy Środkowo-Wschodniej / red. Iwona Lasek-Surowiec. Chełm: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Chełmie, 2018. S. 103–112.
299. Сурмін Ю. Кейс-метод: становлення та розвиток в Україні // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2015. № 2. С. 19–28.
300. Таран Я. Основні напрями взаємодії України з представниками української діаспори Республіки Польща // Держава і право: Збірник наукових праць. Серія: Політичні науки. 2016. Вип. 72. С. 197–214.
301. Татаренко Т. Організація життєдіяльності територіального простору в контексті системної модернізації українського суспільства // Держава і право: Збірник наукових праць. Серія Політичні науки. 2016. Вип. 71. С. 89–105.
302. Телешун С., Ситник С., Рейтерович І. Сутність публічної політики: контекст політики та публічного // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Серія: Політичні науки. 2015. № 4. С. 23–30.
303. Територіальна громада як базова ланка адміністративно-територіального устрою України: проблеми та перспективи реформування. Київ: НІСД, 2016. 61 с.

304. Типове положення про громадську раду при центральному, місцевому органі виконавчої влади, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 року № 1378 // Сайт Кабінету Міністрів України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/10242020>
305. Ткаченко О. Політика укрупнення територіальних громад у контексті децентралізації влади: теоретичні аспекти дослідження // Магістеріум. 2016. Вип. 64. Політичні студії. С. 31–36.
306. Трачук П. Місцеве самоврядування у системі публічної влади України // Закарпатські правові читання. 2017. Том 1. С. 176–180.
307. Федонюк С. Адміністративно-територіальна реформа у процесі інтеграції з ЄС (на прикладі Польщі) // Досвід вступу Польщі до Європейського Союзу: уроки для України: мат-ли Міжнар. круглого столу (21 травня 2009 р.) / за ред. С. Федонюка. Луцьк: Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. С. 60–72.
308. Фейкові громади: загроза національній безпеці // Інтерактивні матеріали Програми «USAID DOBRE». URL: <http://decentralization.uacrisis.org/fake>
309. Фролов О. Становлення та розвиток місцевого самоврядування в Польщі // Віче. 2011. № 14. С. 19–23.
310. Харечко І. Вітчизняний політологічний дискурс публічної політики // Політичний менеджмент. 2013. № 1–2. С. 27–34.
311. Харечко І. Політико-правові механізми участі громадян у процесі прийняття політичних рішень в умовах електронної демократії: автореф. дис. ... канд. політ. н.; спец.: 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2014. 16 с.
312. Хома Н. Виборча активність громадян в умовах трансформації політичної системи України: регіональний аспект: автореф. дис. ... канд. політ. н. / Львів: Львівський державний університет імені Івана Франка, 1998. 16 с.
313. Цимбалістий Т., Пришляк Н. Референдум як форма безпосереднього народовладдя // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія: Право. 2016. № 2 (14). URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2016/n2/16ttofbn.pdf>

314. Цумарєв М. Культура локальної демократії: структура й функції // Політикус: науковий журнал. 2018. Вип. 1. С. 83–87.
315. Цумарєв М. Місце культури локальної демократії у політологічній літературі другої половини ХХ – початку ХХІ століття // Гілея: науковий вісник. 2017. Вип. 123. С. 70–76.
316. Цумарєв М. Роль інститутів громадянського суспільства у формуванні культури локальної демократії громадянського типу // Регіональні студії. 2018. № 12. С. 72–77.
317. Цумарєв М. Формування громадянської культури локальної демократії в сучасній Україні: автореф. дис. ... канд. політ.н.; спец. 23.00.03 – політична культура та ідеологія / Київ: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2019. 20 с.
318. Чабан О. Демократія участі та сучасні технології реалізації громадянського інтересу на місцевому рівні // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна № 1073. Серія: Питання політології. 2013. С. 131–136.
319. Чабанна М. Громадянська участь у процесі прийняття політичних рішень на державному рівні як критерій демократичності політичного режиму // Наукові записки НаУКМА. 2011. Т. 121: Політичні науки. С. 25–29.
320. Чальцева О. Інституціональний детермінаційний фактор формування національної моделі публічної політики України // Політичне життя. 2018. № 3. С. 71–77.
321. Чальцева О. Концепт «публічна політика» у міждисциплінарному науковому дискурсі // Studia Politologica Ucraino-Polona. 2017. Вип. 7. С. 182–193.
322. Чальцева О. Публічна політика: теоретичний вимір і сучасна практика: монографія. Вінниця: ФОП Барановська Т. П., 2017. 336 с.
323. Чемшит Д. Функціональні аспекти кризи політичної участі в перехідних політичних системах // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: філософія, соціологія, політологія. 2012. Т. 1. № 22. С. 235–241.
324. Чиркін А. Конституційні засади організації місцевого самоврядування в Польщі, Угорщині, Чехії: автореф. дис. ... канд. юрид. н. / Харків, 2017. 23 с.

325. Шарий В. Сутність муніципальної політики як системи стратегічного управління самоврядною діяльністю // Ефективність державного управління. 2012. Вип. 33. С. 211–216.
326. Шишименко І. Політична експертиза як вид громадського контролю за діями влади // Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії. 2018. № 18. С. 62–72.
327. Шотурма Н. Комунікативна політика органів місцевого самоврядування (на прикладі України та Республіки Польща): автореф. дис. ... канд. політ. н.; спец.: 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2016. 20 с.
328. Шпортюк Н. Адміністративно-територіальна реформа в Польщі: досвід для України // Державне управління та місцеве самоврядування. 2011. № 2. С. 48–52.
329. Шпортюк Н. Особливості утворення територіальної організації самоврядування посткомуністичних держав (на прикладі Польщі) // Держава та регіони. Серія: Державне управління. 2011 р. № 4. С. 147–151.
330. Шуліка А. Політична бідність як фактор виключення суспільних груп з сфери прийняття політичних рішень // Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія: Політичні науки. 2017. № 2. С. 2427.
331. Щебетун І. Модель місцевого самоврядування: поняття, взаємозв'язок з концепцією та системою місцевого самоврядування // Правничий часопис Донецького університету. 2013. № 1. С. 67–74.
332. Янішевський С. Теорія міських політичних режимів: засади та можливості застосування щодо вітчизняних локальних політій // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. Вип. 5–6 (85–86). С. 99–111.
333. Яремчук В. Вибори до органів місцевого самоврядування 1990–2015 рр. як індикатор стану регіональних політичних режимів (на прикладі Львівської області) // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Вип. 1 (93). С. 141–175.
334. Aasland A., Lyska O. Local democracy in Ukrainian cities: civic participation and responsiveness of local authorities // Post-Soviet Affairs. 2015. Vol. 32. No. 2. P. 152–175.

335. Akkerman T. Urban Debates and Deliberative Democracy // *Acta Politica*. 2001. Vol. 36. No. 1. P. 71–87.
336. Alford R., Lee E. Voting Turnout in American Cities // *American Political Science Review*. 1968. Vol. 62. P. 796–813.
337. Amna E., Ekman J. Standby citizens: Diverse faces of political passivity // *European Political Science Review*. 2013. Vol. 6. No. 2. P. 261–281.
338. Antoszewski A. *Demokratyzacja w Polsce w świetle współczesnej tranzytologii // Dylematy polskiej demokracji / Ł. Danel, J. Kornaś. Kraków: Fundacja Gospodarki i Administracji Publicznej, 2012. S. 21–40.*
339. Arnstein S. A ladder of citizen participation // *Journal of the American Institute of Planners*. 1969. Vol. 34. No. 4. P. 216–224.
340. Babinova O. Local Self-Government in Ukraine: Strategic Priorities and Problems of Realization // *Journal of Public Administration and Policy Research*. 2011. Vol. 3. No. 4. P. 98–105.
341. Baldersheim H., Illner M., Wollmann H. *Local Democracy in Post-Communist Europe. Wiesbaden: VS, 2003. 338 p.*
342. Barber B. *Strong democracy: Participatory politics for a new age. Berkeley: University of California Press, 1984. 320 p.*
343. Barnes M. Researching public participation // *Local Government Studies*. 1999. Vol. 25. No. 4. P. 60–75.
344. Barnes M., Newman J., Sullivan H. *Power, Participation, and Political Renewal. Bristol: The Policy Press, 2007. 228 p.*
345. Barnes S. *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies. London & Beverly Hills: Sage, 1979. 607 p.*
346. Barnes S. The Changing Political Participation of Postcommunist Citizens // *International Journal of Sociology*. 2006. Vol. 36. No. 2. P. 76–98.
347. Bárta M. Comparative analysis of the accessibility and connectivity of public transport in the city districts of Krakow // *Transport Geography Papers of Polish Geographical Society*. 2020. Vol. 23. No. 3. P. 7–14.

348. Bartkowski J. Samorząd terytorialny // Wiatr J., Raciborski J., Bartkowski J., Frączak-Rudnicka B., Kiliński J. *Demokracja polska 1989–2003*. Warszawa: Scholar, 2003.
349. Bartkowski J. Tradycje partycypacji w Polsce // Olech A. *Partycypacja publiczna. O uczestnictwie obywateli w życiu wspólnoty lokalnej*. Warszawa, 2011. S. 26–44.
350. Baybeck B. Local Political Participation // *The Oxford Handbook of State and Local Government* / Donald Haider-Markel. Oxford: Oxford University Press, 2014. P. 95–111.
351. Beetham D. *Theorising Democracy and Local Government* // King D., Stoker G. *Rethinking Local Democracy*. London: Macmillan, 1996. P. 28–49.
352. Beitz C. *Political equality: An essay in democratic theory*. Princeton: Princeton University Press, 1989. 253 p.
353. Berelson B., Lazarsfeld P., McPhee W. *Voting: A Study in Opinion Formation in a Presidential Campaign*. Chicago: University of Chicago Press, 1954.
354. Bergh S. Democratic decentralisation and local participation: a review of recent research // *Development in Practice*. 2004. Vol. 14. No. 6. P. 780–790.
355. Bernhagen P., Marsh M. Voting and Protesting: Explaining Citizen Participation in Old and New European Democracies // *Democratization*. 2007. Vol. 14. No. 1. P. 44–72.
356. Berry C. *Imperfect Union: Representation and Taxation in Multilevel Governments*. New York, NY: Cambridge University Press, 2009. 255 p.
357. Berry J., Portney K., Thompson K. *The Rebirth of Urban Democracy*. Washington: Brookings Institution Press, 1993. 326 p.
358. Bhatti Y., Hansen K. Leaving the Nest and the Social Act of Voting – Revisiting the Relationship between Age and Turnout among First-time Voters // *Journal of Elections, Public Opinion & Parties*. 2012. Vol. 22. No. 4. P. 380–406.
359. Bhatti Y., Hansen K. The Process of Retiring from the Civic Duty of Voting. Analyzing Turnout among Elderly Voters // *Journal of Elections, Public Opinion & Parties*. 2012. Vol. 22. No. 4. P. 479–500.
360. Bhatti Y., Hansen K., Wass H. The Relationship between Age and Turnout – Curvilinear or a Rollercoaster? // *Electoral Studies*. 2012. Vol. 31. No. 3. P. 588–593.

361. Bherer L. Successful and Unsuccessful Participatory Arrangements: Why Is There a Participatory Movement at the Local Level? // *Journal of Urban Affairs*. 2010. Vol. 32. No. 3. P. 287–303.
362. Biela A. Obywatel polski – reprezentant społeczeństwa wiedzy czy społeczeństwa informacji? // *Homo Politicus: Rocznik polytologiczny Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi*. 2017. Vol. 12. S. 28–44.
363. Birch D. *Public Participation in Local Government: A Survey of Local Authorities*. London: Office of the Deputy Prime Minister, 2002. 68 p.
364. Blair H. Participation and accountability at the periphery: Democratic local governance in six countries // *World Development*. 2000. Vol. 28. No. 1. P. 21–39.
365. Bohman J., Rehg W. *Deliberative democracy: Essays on reason and politics*. Cambridge: MIT press, 1997. 447 p.
366. Bohman J. The Coming Age of Deliberative Democracy // *Journal of Political Philosophy*. 1998. Vol. 6. No. 4. P. 399–423.
367. Boogers M. *Tensions between Local Governance and Local Democracy*. Den Haag: Reed Business, 2007.
368. Books J., Prysby C. *Political Behavior and the Local Context*. New York: Praeger Publishers, 1991. 172 p.
369. Boulding C., Wampler B. Voice, votes, and resources: Evaluating the effect of participatory democracy on well-being // *World Development*. 2010. Vol. 38. No. 1. P. 125–135.
370. Brady H. Political participation // Robinson J., Shaver P., Wrightsman L. *Measures of political attitudes*. San Diego: Academic Press, 1999.
371. Brady H., Verba S., Schlozman K. Beyond SES: a Resource Model of Political Participation // *The American Political Science Review*. 1995. Vol. 89. No. 2. P. 271–294.
372. Brautigam D. The people's budget? Politics, participation and pro-poor policy // *Development Policy Review*. 2004. Vol. 22. No. 6. P. 653–668.
373. Bridges A. *Morning Glories: Municipal Reform in the United States*. Princeton: Princeton University Press, 1997. 244 p.

374. Bucek J., Smith B. New approaches to local democracy: Direct democracy, participation and the «third sector». *Environment and Planning C: Government and Policy*. 2000. Vol. 18. No. 1. P. 3–16.
375. Cabannes Y. Participatory budgeting: A significant contribution to participatory democracy // *Environment and Urbanization*. 2004. Vol. 16. No. 1. P. 27–46.
376. Cain B., Dalton R., Scarrow S. *Democracy Transformed? Expanding Political Opportunities in Advanced Industrial Democracies*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
377. Campbell A., Converse P., Miller W., Stokes D. *The American Voter*. Chicago: University of Chicago Press, 1960. 573 p.
378. Campbell A, Coulson A. Into the mainstream: Local democracy in central and eastern Europe // *Local Government Studies*. 2006. Vol. 32. No. 5. P. 543–561.
379. Caulfield J., Larsen H. *Local Government at the Millennium*. Opladen: Leske & Budrich, 2002. 211 p.
380. Chambers S. Deliberative democratic theory // *Annual Review of Political Science*. 2003. Vol. 6. P. 307–326.
381. Chambers S. *Reasonable democracy: Jürgen Habermas and the politics of discourse*. Ithaca: Cornell University Press, 1996. 250 p.
382. Chumak V., Shevliakov I. *Local Government Functioning and Reform in Ukraine*. Oslo: NIBR, 2009. 52 p.
383. Cieśliński P. Referendum lokalne w Polsce – ale jakie? // *Civitas et Lex*. 2016. Nr. 3. S. 27–37.
384. Cohen J. *Deliberation and Democratic Legitimacy* // *The Good Polity: Normative Analysis of the State* / A. Hamlin, P. Pettit. Oxford: Basil Blackwell, 1989. P. 17–34.
385. Cohen J., Uphoff N. Participation's place in rural development: seeking clarity through specificity // *World Development*. 1980. Vol. 8. P. 213–235.
386. Cooke B., Kothari U. *Participation: The New Tyranny?*. London: Zed Books, 2001. 207 p.
387. Dahl R. *A preface to democratic theory*. Chicago: University of Chicago Press, 1956. 155 p.
388. Dahl R. *Polyarchy: Participation and opposition*. New Haven: Yale University Press, 1971. 257 p.

389. Dahl R. The City in the Future of Democracy // *American Political Science Review*. 1967. Vol. 61. P. 953–970.
390. Dahl R., Tuftes E. *Size and Democracy*. Stanford: Stanford University Press, 1973. 148 p.
391. Dalton R. Citizen attitudes and political behavior // *Comparative Political Studies*. 2000. Vol. 33. No. 6–7. P. 912–940.
392. Dalton R. Citizenship Norms and the Expansion of Political Participation // *Political Studies*. 2008. Vol. 56. No. 1. P. 76–98.
393. Dane Państwowej Komisji Wyborczej // Państwowa Komisja Wyborcza. URL: https://wybory2018.pkw.gov.pl/pl/geografia#general_stat
394. Della Porta D. Deliberation in Movement: Why and How to Study Deliberative Democracy and Social Movements // *Acta politica*. 2005. Vol. 40. No. 3. P. 336–350.
395. Delwit P. *Towards DIY-Politics: Participatory and Direct Democracy at the Local Level in Europe*. Brugge: Vanden Broele, 2007.
396. Denters B., Rose L. *Comparing Local Governance: Trends and Developments*. Houndmills: Palgrave, 2005. 312 p.
397. De Vries M. Stability despite reforms: structural asymmetries in Dutch local policy networks // *Local Government Studies*. 2008. Vol. 34. No. 2. P. 221–243.
398. Dinas E., Stoker L. Age-Period-Cohort Analysis: A Design-based Approach // *Electoral Studies*. 2014. Vol. 33. P. 28–44.
399. Dobrowolski P., Gorywoda E., Janczuk A. Public hearing in Poland, a difficult way to participatory democracy in new member states // Paper presented at new modes of governance in the new and old Member States. Warsaw: Institute of Public Affairs, 16 October 2007.
400. Donovan T., Karp J. Popular Support for Direct Democracy // *Party Politics*. 2006. Vol. 12. P. 671–688.
401. Doskicz L. Problematyka politycznego udziału obywateli w kształtowaniu władz lokalnych w wyborach samorządowych w Polsce w 2014 roku w ukraińskim politycznym dyskursie i środkach masowego przekazu // *Evropsky politicky a pravni diskurs*. 2018. Nr. 5 (3). S. 194–201.
402. Downs A. *An economic theory of democracy*. New York: Harper & Row, 1957.

403. Dryzek J. *Foundations and Frontiers of Deliberative Governance*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 256 p.
404. Dryzek J. Legitimacy and economy in deliberative democracy // *Political Theory*. 2001. Vol. 29. No. 5. P. 651–669.
405. Dryzek J., List C. Social choice theory and deliberative democracy: a reconciliation // *British Journal of Political Studies*. 2003. Vol. 33. No. 1. P. 1–28.
406. Duch R. Participation in New Democracies of Central and Eastern Europe: Cultural Versus Rational Choice Explanations // Barnes S., Simon J. *The Postcommunist Citizen*. Budapest: Erasmus Foundation, 1998. P. 195–228.
407. Duda K. E-voting jako forma demokracji bezpośredniej. Dotychczasowe doświadczenia i ich konsekwencje. Refleksje // *Pismo naukowe studentów i doktorantów WNPiD UAM*. 2011. Nr. 4. S. 159–167.
408. Dudkiewicz M., Makowski G. *Indeks Jakości Współpracy. Obraz współpracy między organizacjami pozarządowymi a administracją publiczną*. Warszawa.
409. Dudzińska A. Non-party Lists in Local Election in Poland // Reiser M., Holtmann E. *Farewell to the Party Model? Independent Local Lists in East and West European Countries*. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2008. S. 105–126.
410. Du Vall M. Nieposłuszeństwo obywatelskie w XXI wieku // *Dylematy polskiej demokracji* / Ł. Danel, J. Kornaś. Kraków: Fundacja Gospodarki i Administracji Publicznej, 2012. S. 189–203.
411. Dworakowski D., Jać P., *Dobre praktyki nowoczesnej partycypacji obywatelskiej na Podlasiu* // *Partycypacja obywatelska – decyzje bliższe ludziom* / red. A. Maszkowskiej i K. Sztop-Rutkowskiej. Białystok, 2013. S. 77–87.
412. Dzwonczyk J. Podziały socjopolityczne w Polsce po 1989 roku *Dylematy polskiej demokracji* / red. nauk. Łukasz Danel i Jerzy Kornaś. Kraków: Fundacja Gospodarki i Administracji Publicznej, 2012. S. 159–174.
413. Egner B., Sweeting D., Klok P.-J. *Local Councillors in Europe*. Springer: Wiesbaden, 2013. 270 p.
414. Ekman J., Amnå E. Political Participation and Civic Engagement: Towards a New Typology // *Human Affairs*. 2012. Vol. 22. No. 3. P. 283–300.

415. Elster J., Przeworski A. *Deliberative democracy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 282 p.
416. Fearon J. *Deliberation as discussion* // Elster J., Przeworski A. *Deliberative democracy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
417. Festenstein M. *Negotiating diversity: Culture, deliberation, trust*. Cambridge: Polity Press, 2005. 197 p.
418. Fishkin J. *Democracy and deliberation: New directions for democratic reform*. New Haven: Yale University Press, 1991. 147 p.
419. Fishkin J. *The voice of the people: Public opinion and democracy*. New Haven: Yale University Press, 1995. 204 p.
420. Fishkin J. *When the People Speak: Deliberative Democracy and Public Consultation*. New York: Oxford University Press, 2009. 256 p.
421. Font J., Galais C. *The Qualities of Local Participation: The Explanatory Role of Ideology, External Support and Civil Society as Organizer* // *International Journal of Urban and Regional Research*. 2011. Vol. 35. No. 5. P. 932–948.
422. Forbrig J. *Introduction: Citizen Participation and Local Democracy in Europe* // *Learning for Local Democracy: A Study of Local Citizen Participation in Europe* / Joerg Forbrig. Banska Bystrica: Central and Eastern European Citizens Network, 2011. P. 5–20.
423. Forester J. *The Deliberative Practitioner: Encouraging Participatory Planning Processes*. London: MIT Press, 1999. 305 p.
424. Frerks G., Otto J. M. *Decentralization and Development: A Review of Development Administration Literature* // *Van Vollenhoven Institute Research Report*. 1996. No. 96/2.
425. Fuchs T., Zittel D. *Participatory Democracy and Political Participation: Can Participatory Engineering Bring Citizens Back In?*. New York: Routledge, 2006. 256 p.
426. Fung A. *Democratizing the policy process* // *The Oxford handbook of public policy*. New York: Oxford University Press, 2005.
427. Fung A. *Empowered Participation: Reinventing Urban Democracy*. Princeton: Princeton University Press, 2004. 278 p.
428. Gainsborough J. *Fenced Off: The Suburbanization of American Politics*. Washington: Georgetown University Press, 2001. 200 p.

429. Ganuza E. Do Participants Change their Preferences in Deliberative Processes // REIS. 2012. Vol. 139. P. 225–246.
430. Gastil J., Levine P. The Deliberative Democracy Handbook: Strategies for Effective Civic Engagement in the Twenty-First Century. San Francisco: Jossey-Bass, 2005. 336 p.
431. Geissel B. How to Improve the Quality of Democracy? Experiences with Participatory Innovations at the Local Level in German // German Politics and Society. 2009. Vol. 27. No. 4. P. 51–71.
432. Geissel B., Joas M. Participatory democratic innovations in Europe. Improving the quality of democracy?. Leverkusen Opladen: Barbara Budrich Publishers, 2013. 267 p.
433. Gendzwił A. Dla czego sukces? Analiza wyników wyborów prezydentów największych polskich miast // Raciborski J. Studia nad wyborami. Polska 2005–2006. Warszawa: Scholar, 2008. S. 13–47.
434. Gendzwił A. Independent Mayors and Local Lists in Large Polish Cities: Towards a Non-partisan Model of Local Government? // Local Government Studies. 2012. Vol. 38. No. 4. P. 1–18.
435. Gendzwił A., Zołtak T. Bezpartyjność w powolnym odwróceniu. Analiza rozpowszechnienia bezpartyjności w wyborach lokalnych w Polsce w latach 2002–2010 // Studia Regionalne i Lokalne. 2012. Vol. 1. Nr. 47. S. 102–121.
436. Gendzwił A., Zołtak T. Why Do Non-partisans Challenge Parties in Local Politics? The (Extreme) Case of Poland // Europe-Asia Studies. 2014. Vol. 66. No. 7. P. 1122–1145.
437. Gherghina S. Direct democracy and subjective regime legitimacy in Europe // Democratization. 2017. Vol. 24. No. 4. P. 613–631.
438. Gierach E. Rola samorządu terytorialnego w tworzeniu warunków uczestnictwa młodych ludzi w życiu społeczności lokalnych. Polityka młodzieżowa // Studia Biuro Analiz Sejmowych. 2009. Nr. 2. S. 115–130.
439. Gilejko L. Trzy wymiary demokracji: polskie problemy // Dylematy polskiej demokracji / red. Ł. Danel, J. Kornaś. Kraków: Fundacja Gospodarki i Administracji Publicznej, 2012. S. 59–73.
440. Goerres A. The Political Participation of Older People in Europe: The Greying of Our Democracies. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009. 217 p.

441. Goetz A., Gaventa J. Bringing Citizen Voice and Client Focus into Service Delivery // IDS Working Paper. 2001. Vol. 138.
442. Goldfrank B. The Politics of Deepening Local Democracy: Decentralization, Party Institutionalization and Participation // Comparative Politics. 2007. Vol. 39. No. 2. P. 147–168.
443. Gonciarz B. Instytucjonalizacja samorządności: aktorzy i efekty. Warszawa: IFIS PAN, 2004. 341 s.
444. Gould C. Rethinking democracy: Freedom and social cooperation in politics, economy and society. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. 376 p.
445. Grant U. Local Government Decision-Making: Citizen Participation and Local Government Accountability: A Literature Review. University of Birmingham: International Development Department, 2002.
446. Grotkowski M. Decentralizacja i dekoncentracja podmiotów administracji publicznej w Polsce // FSAP. 2014.
447. Guijt I., Shah M. The Myth of Community: Gender Issues in Participatory Development. London: Intermediate Technology, 1998. 282 p.
448. Gutmann A., Thompson D. Democracy and disagreement: Why moral conflict cannot be avoided in politics, and what should be done about it. Cambridge: Belknap Press, 1996.
449. Gutmann A., Thompson D. Why Deliberative Democracy. Princeton: Princeton University Press, 2004. 217 p.
450. Habermas J. Between facts and norms: Contributions to a discourse theory of law and democracy. Cambridge: Polity Press, 1996. 631 p.
451. Hajduk S. E-partycypacja jako nowoczesna forma komunikacji w zarządzaniu przestrzennym miast // Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów. 2018. Nr. 170. S. 135–150.
452. Hajnal Z., Lewis P. Municipal Institutions and Voter Turnout in Local Elections // Urban Affairs Review. 2003. Vol. 38. P. 645–668.
453. Haman J. Wybory samorządowe 2018. Raport z obserwacji // Obserwatorium Demokracji. URL: <http://obserwatoriumdemokracji.pl/wp-content/uploads/2019/01/Wybory-samorzadowe-2018-Raport-z-badania.pdf>

454. Hauser G., Benoit-Barne C. Reflections on rhetoric, deliberative democracy, civil society, and trust // *Rhetoric and Public Affairs*. 2002. Vol. 5. No. 2. P. 261–275.
455. Held D. *Models of democracy*. Stanford: Stanford University Press, 2006. 408 p.
456. Hendriks C. Participatory Storylines and Their Impact on Deliberative Forums // *Policy Sciences*. 2005. Vol. 38. P. 1–20.
457. Hendriks C., Dryzek J., Hunold C. Turning up the heat: Partisanship in deliberative innovation // *Political Studies*. 2007. Vol. 55. No. 2. P. 362–383.
458. Hetherington M. *Why trust matters: Declining political trust and the demise of American liberalism*. Princeton: Princeton University Press, 2005. 176 p.
459. Hooghe M. Political Socialization and the Future of Politics // *Acta Politic*. 2004. Vol. 39. No. 4. P. 331–341.
460. Huckfeldt R. Political Participation and the Neighborhood Social Context // *American Journal of Political Science*. 1983. Vol. 23. P. 579–592.
461. Huntington S., Nelson J. *No Easy Choice: Political Participation in Developing Countries*. Cambridge: Harvard University Press, 1976. 216 p.
462. Ile jest miast, wsi, gmin, powiatów i województw w Polsce? // *Rozmiar.com*. URL: <https://www.rozmiar.com/ile-jest-miast-wsi-gmin-powiatow-i-wojewodztw-w-polsce.php>
463. Illner M. Territorial Decentralization: An Obstacle to Democratic Reform in Central and Eastern Europe // *The Transfer of Power: Decentralization in Central and Eastern Europe* // Jonathan D. Kimball. Budapest: Local Government and Public Service Reform Initiative, 1999. P. 7–42.
464. Izdebski H. *Introduction to public administration and administrative law*. Warsaw: Liber, 2006.
465. Izdebski H. *Samorząd terytorialny. Podstawy ustroju i działalności*, LexisNexis, 2001. 243 s.
466. Jać P. Obywatelska inicjatywa uchwałodawcza // *Partycypacja obywatelska – decyzje bliższe ludziom* / pod red. A. Maszkowskiej i K. Sztop-Rutkowskiej. Białystok, 2013. S. 141–148.
467. Jakubiak M. Początki samorządu terytorialnego III Rzeczypospolitej w ujęciu historyczno-prawnym // *25 lat funkcjonowania samorządu terytorialnego w Polsce – teoria i praktyka* /

- red. K. Popik, B. Szmulik, M. Mazuryk. Lublin: Innovatio Press Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji w Lublinie, 2016. S. 17–34.
468. Jańczuk L. Decentralizacja administracji publicznej w Polsce. Wnioski dla Ukrainy // Розвиток регіонів та громад адміністративно-територіальної реформи: перспективи та загрози / Шкільняк М. (відп. ред.). Тернопіль: Тернопільський національний економічний університет, 2015. С. 131–137.
469. Jasiocki K. Problemy partycypacji społecznej w Polsce i ich wpływ na politykę publiczną // Studia z Polityki Publicznej. 2015. Nr. 3. S. 101–119.
470. Jasiewicz K. Poland: Party System by Default // Webb P., White S. Party Politics in New Democracies. Oxford, Oxford University Press, 2009. P. 85–117.
471. Jaskiernia J. Wpływ procesu internacjonalizacji wartości demokratycznych na system ustrojowy RP // Dylematy polskiej demokracji / red. Ł. Danel, J. Kornaś. Kraków: Fundacja Gospodarki i Administracji Publicznej, 2012. S. 41–58.
472. Jaworska-Dębska B., Olejniczak-Szałowska E., Budzisz R. Wprowadzenie Współczesny wymiar w teorii i praktyce. Warszawa-Łódź: Wolters Kluwer Polska, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2019. S. 13–18.
473. John P. Promoting participation inside government. Can citizen governance redress the representative bias of political participation? // Public Administration Review. 2009. Vol. 69. No. 3. P. 494–503.
474. Jureczko J. Referenda odwoławcze organów wykonawczych w Polsce w latach 2006–2017. Realny wpływ czy fikcja? Analiza wybranych przypadków // Acta Politica Polonica. 2017. Nr. 4. S. 57–72.
475. Kaase M., Marsh A. Political action: A theoretical perspective // Barnes S. Political action: Mass participation in five Western democracies. Beverly Hills: Sage, 1979. P. 27–56.
476. Kabat-Rudnicka D. Demokracja w kontekście ponadnarodowym // Dylematy polskiej demokracji / red. Ł. Danel, J. Kornaś. Kraków: Fundacja Gospodarki i Administracji Publicznej, 2012. S. 489–508.
477. Kalisiak-Mędelska M. Partycypacja społeczna na poziomie lokalnym jako wymiar decentralizacji administracji publicznej w Polsce. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2015. 337 s.

478. Kalisz M. Protesty wyborcze po wyborach samorządowych w 2018 i po wyborach do Parlamentu Europejskiego w 2019 r. Warszawa, styczeń 2020. URL: <https://www.hfhr.pl/wp-content/uploads/2020/01/Protesty-wyborcze.pdf>
479. Kapsa I. Elektroniczna partycypacja obywatelska w miastach typu smart. Doświadczenia Polski na tle innych państw // *Innowacyjność w warunkach współczesnych miast* / red. A. Kaszkur, A. Laska. Bydgoszcz: UKW w Bydgoszczu, 2017. S. 78–99.
480. Kazmierczak T. Partycypacja publiczna: pojceic. ramy teoretyczne // Olech A. *Partycypacja publiczna. O uczestnictwie obywateli w życiu wspólnoty lokalnej*. Warszawa, 2011. S. 83–99.
481. Kelleher C., Lowery D. Political Participation and Metropolitan Institutional Contexts // *Urban Affairs Review*. 2004. Vol. 39. P. 720–757.
482. Kern A., Marien S., Hooghe M. Economic Crisis and Levels of Political Participation in Europe (2002–2010): The Role of Resources and Grievances // *West European Politics*. 2015. Vol. 38. No. 3. P. 465–490.
483. Khutkyy D. Participatory budgeting: An empowering democratic institution. *EUROZINE*, 2017.
484. Kickert W., Klijn E., Koppenjan J. *Managing Complex Networks: Strategies for the Public Sector*. London: Sage, 1997. 206 p.
485. Kijanka E., Lipska K. *Rzeczpospolita Polska – państwo bez społeczeństwa // Dylematy polskiej demokracji* / red. Ł. Danel, J. Kornaś. Kraków: Fundacja Gospodarki i Administracji Publicznej, 2012. S. 205–220.
486. Kimball J. *The transfer of power, decentralization in Central and Eastern Europe*. Budapest: The Local Government and Public Service Reform Initiative, 1999. 149 p.
487. King D., Stoker G. *Rethinking Local Democracy*. London: Macmillan, 1996. 264 p.
488. Kłopot A. Partycypacja wyborcza w gminach wiejskich na przykładzie gmin Irządze, Lelów, Niegowa // *Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Czystochowie*. Seria: *Res Politicae*. Wydanie specjalne. 2012. S. 329–350.
489. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. // Sejm. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970780483>

490. Kotulewicz K. Grupy interesu i ich cechy na przykładzie Polski // Dylematy polskiej demokracji / red. Ł. Danel, J. Kornaś. Kraków: Fundacja Gospodarki i Administracji Publicznej, 2012. S. 337–355.
491. Kornaś J., Danel Ł. Wstęp // Dylematy polskiej demokracji / red. Ł. Danel i J. Kornaś. Kraków: Fundacja Gospodarki i Administracji Publicznej, 2012. S. 11–17.
492. Kowalik J. Aktywność obywateli w samorządzie gminnym z perspektywy władz lokalnych // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. 2010. Vol. XXII. Nr. 1. S. 85–106.
493. Krajewska A. Dostęp do informacji publicznej w jednostkach samorządu terytorialnego – analiza wyniku monitoringu // Sobiesiak-Peszko P. *Prawo a partycypacja publiczna*. Warszawa, 2011. S. 65–78.
494. Krishna A. Partnerships between local governments and community-based organisations: exploring the scope for synergy // *Public Administration and Development*. 2003. Vol. 23. No. 4. P. 361–371.
495. Kudelia S. The Sources of Continuity and Change of Ukraine's Incomplete State // *Communist and Post-Communist Studies*. 2012. Vol. 45. No. 3–4. P. 417–428.
496. Kulesza M. *Budowanie Samorządów: Wybór tekstów ze «Wspólnoty» 1990–2007*. Warsaw: Municipium, 2008. 421 s.
497. Kulesza M. Methods and techniques of managing decentralization reforms in CEE countries: The Polish experience // Péteri G. *Mastering decentralization and public administration reforms in Central and Eastern Europe*. Budapest: Open Society Institute and Local Government and Public Service Reform Initiative, 2002.
498. Kulesza M., Sześciło D. Local government in Poland // Moreno A. *Local Government in the Member States of the European Union: A Comparative Legal Perspective*. Madrid: INAP, 2012. P. 485–504.
499. Kumlin S. Dissatisfied democrats, policy feedback and European welfare states 1976–2001 // Hooghe M., Zmerli S. *Political trust. Why context matters*. Colchester: ECPR Press, 2013. P. 163–187.
500. Kvartiuk V. Participation and local governance outcomes: evidence from Ukraine // *Voluntas*. 2016. Vol. 27. P. 1123–1151.

501. Kvartiuk V. Participatory Governance in Rural Development: Evidence from Ukraine. Martin-Luther-University Halle-Wittenberg Retrieved, 2015.
502. Kvartiuk V. Trust, mental models and community participation in transition: Evidence from rural Ukraine // *Communist and Post-Communist Studies*. 2019. Vol. 52. P. 155–168.
503. Kvartiuk V., Curtiss J. Participatory rural development without participation: Insights from Ukraine // *Journal of Rural Studies*. 2019. Vol. 69. P. 76–86.
504. Łabędź K. Partycypacja obywatelska na poziomie lokalnym – formy i ograniczenia // *Przegląd Politologiczny*. 2015. Nr. 4. S. 93–106.
505. Larsen C. Municipal Size and Democracy: A Critical Analysis of the Argument of Proximity Based on the Case of Denmark // *Scandinavian Political Studies*. 2002. Vol. 25. P. 317–332.
506. Latosińska A. Instytucja inicjatywy ludowej w Polsce // *Dylematy polskiej demokracji* / red. Ł. Danel, J. Kornaś. Kraków: Fundacja Gospodarki i Administracji Publicznej, 2012. S. 297–309.
507. Leighley J. Attitudes, opportunities and incentives: A field essay on political participation // *Political Research Quarterly*. 1995. Vol. 48. P. 181–209.
508. Leszczyński M. Decentralizacja funkcji społecznych państwa // *Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych Akademii Marynarki Wojennej*. 2013. № 3. S. 71–84.
509. Levitas A. Local Government Reform as State Building: What the Polish Case Says About Decentralization // *Watson Institute for International Studies Research Paper*. 2014. No. 2014–14.
510. Litvack J., Junaid A., Bird R. *Rethinking Decentralization in Developing Countries*. Washington: World Bank, 1998. 40 p.
511. Litvack J., Seddon J. *Decentralization Briefing Notes* // *WBI Working Papers*. 1999.
512. *Local Governance and Decentralisation Assessment: Implications of Proposed Reforms for Ukraine*. Kyiv: Ukraine Mission of the United States Agency for International Development, 2014.
513. Loughlin J., Hendriks F., Lidström A. *The Oxford Handbook of Local and Regional Democracy in Europe*. Oxford: Oxford University Press, 2011. 785 p.

514. Lowndes V., Pratchett L., Stoker G. Local Political Participation: The Impact of Rules-In-Use // *Public Administration*. 2006. Vol. 84. No. 3. P. 539–561.
515. Lowndes V., Pratchett L., Stoker G. Trends in Public Participation: Local Government Perspectives // *Public Administration*. 2001. Vol. 79. No. 1. P. 202–222.
516. Lowndes V., Sullivan H. Like a horse and carriage or a fish on a bicycle: how well do local partnerships and public participation go together? // *Local Government Studies*. 2004. Vol. 30. No. 1. P. 51–73.
517. Lundell K., Karjalainen M., Christensen H. After the Merger: Do Citizens Want Participation? // Paper prepared for presentation at the ECPR General Conference. Bordeaux, 4–7 September 2013.
518. Maciaszek P. Partycypacja społeczna młodzieży na przykładzie młodzieżowych rad gmin – część II // *Rocznik Samorządowy*. 2016. Nr. 5. S. 171–187.
519. Magiera M. Społeczeństwo obywatelskie jako niezbędny komponent współczesnej demokracji // *Uwarunkowania i mechanizmy partycypacji politycznej / pod red. naukową M. Rachwała*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe WNPiD UAM, 2017. S. 101–110.
520. Majcherkiewicz T. Civil service reform in Poland: The Influence of path dependency // Killian J., Eklund N., *Handbook of administrative reform: An international perspective*. Boca Raton/London/New York: CRS Press, 2008. P. 139–157.
521. Majcherkiewicz T. In search of Recognition and Compromise: Civil service reforms and evolution of Polish Politico-Administrative Relations (1989–2010) // Kattel R., Mikulowski W., Guy Peters B. *Public administration in times of crisis*. Bratislava: NISPAcee, KSAP, 2011. P. 273–302.
522. Makowski G. Prezydencki pomysł na aktywizację zawodową blokuje samorządy. *Instytut Spraw Publicznych*, 2012.
523. Makowski G. Rządowe plany podniesienia poziomu uczestnictwa obywateli w życiu publicznym // Sobiesiak-Peszko P. *Prawo a partycypacja publiczna*. Warszawa, 2012. S. 20–21.
524. Maksymiuk M. Referendum lokalne. Teoria i praktyka // 25 lat funkcjonowania samorządu terytorialnego w Polsce – teoria i praktyka / red. naukowa: K. Popik, B. Szmulik,

- M. Mazuryk. Lublin: Innovatio Press Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji w Lublinie, 2016. S. 125–138.
525. Manin B. On legitimacy and political deliberation // *Political Theory*. 1987. Vol. 15. P. 338–368.
526. Mansbridge J. Normative theory and Voice and Equality // *American Political Science Review*. 1997. Vol. 91. No. 2. P. 423–425.
527. Markowski R. The 2007 Polish Parliamentary Election: Some Structuring, Still a Lot of Chaos // *West European Politics*. 2008. Vol. 31. No. 5. P. 1055–1068.
528. Marschall M. The Study of Local Elections in American Politics // *The Oxford Handbook of American Elections and Political Behavior*. New York: Oxford University Press, 2010. P. 471–492.
529. Maszkowska A. Konsultacje społeczne // *Partycypacja obywatelska – decyzje bliższe ludziom* / red. A. Maszkowskiej, K. Sztop-Rutkowskiej. Białystok, 2013. S. 95–103.
530. Maszkowska A., Sztop-Rutkowska K. Wprowadzenie // *Partycypacja obywatelska – decyzje bliższe ludziom* / red. A. Maszkowskiej, K. Sztop-Rutkowskiej. Białystok, 2013. S. 5–6.
531. Melo D., Stockemer D. Age and Political Participation in Germany, France and the UK: A Comparative Analysis // *Comparative European Politics*. 2014. Vol. 12. No. 1. P. 33–53.
532. Melo M., Baiocchi G. Deliberative Democracy and Local Governance: Towards a New Agenda // *International Journal of Urban and Regional Research*. 2006. Vol. 30. No. 3. P. 587–600.
533. Michałowski S., Pawłowska A. Samorząd lokalny w Polsce: społeczno-polityczne aspekty funkcjonowania. Wydawnictwo UMCS, 2004. 614 s.
534. Michels A. Innovations in Democratic Governance: How Does Citizen Participation Contribute to a Better Democracy? // *International Review of Administrative Sciences*. 2011. Vol. 77. No. 2. P. 275–293.
535. Michels A., De Graaf L. Examining Citizen Participation: Local Participatory Policy Making and Democracy // *Local Government Studies*. 2010. Vol. 36. No. 4. P. 477–491.

536. Mik D. Reprezentacje młodzieży w samorządzie terytorialnym oraz rola młodzieżowych organów doradczych w aktywizacji społecznej młodzieży. Fundacja Impuls Rozwoju. S. 79-86. URL: http://tarnowskiedialoginaukowe.pl/wp-content/uploads/2018/12/06_Mik.pdf
537. Milbrath L., Goel M. Political Participation: How and Why Do People Get Involved in Politics?. Boston: Rand McNally & College Publishing, 1977. 223 p.
538. Millard F. Democratic Elections in Poland, 1991–2007. London: Routledge, 2009. 288 p.
539. Miller D. Deliberative democracy and social choice // Held D. Prospects for democracy: North, South, East, West. Oxford: Polity Press, 1992.
540. Miller D. The competitive model of democracy // Duncan G. Democratic theory and practice. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
541. Moore M., Putzel J. Thinking strategically about politics and poverty IDS // Sussex Working Papers. 1999. No. 101.
542. Morlan R. Municipal Versus National Election Voter Turnout: Europe and the United States // Political Science Quarterly. 1984. Vol. 99. P. 457–470.
543. Moroz O. Territorial community: the essence, formation and modern Ukrainian realities // Naukovyi visnyk. 2008. Vol. 2.
544. Morrell M. Deliberation, democratic decision-making and internal political efficacy // Political Behavior. 2005. Vol. 27. No. 1. P. 49–69.
545. Musiał-Karg M. Czym jest demokracja bezpośrednia? // Uwarunkowania i mechanizmy partycypacji politycznej / pod red. M. Rachwała. Poznań: Wydawnictwo Naukowe WNPiD UAM, 2017. S. 37–50.
546. Musiał-Karg M. E-demokracja, e-partycypacja i e-głosowanie, czyli o tym jak zwiększać zaangażowanie obywateli w dobie Internetu // Uwarunkowania i mechanizmy partycypacji politycznej / pod red. M. Rachwała. Poznań: Wydawnictwo Naukowe WNPiD UAM, 2017. S. 87–100.
547. Mutz D. Hearing the Other Side, Deliberative versus Participatory Democracy. New York: Cambridge University Press, 2006. 171 p.
548. Myśliwiec M. 25 lat samorządu terytorialnego w III RP – próba bilansu // Przegląd Prawa Konstytucyjnego. 2015. Nr. 5. S. 9–23.
549. Nagel J. Participation. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1987.

550. Narayan D. *Voices of the poor. Can anyone hear us.* Oxford: Oxford University Press, 2000. 343 p.
551. Neal C. *Big City, Big Turnout? Electoral Participation in American Cities* // *Journal of Urban Affairs*. 2007. Vol. 29. P. 31–46.
552. Nelson N., Wright S. *Power and Participatory Development: Theory and Practice.* London: Intermediate Technology Publications, 1995. 225 p.
553. Neundorf A., Niemi R. *Beyond Political Socialization: New Approaches to Age, Period, Cohort Analysis* // *Electoral Studies*. 2013. Vol. 33. P. 1–6.
554. Newton K. *Curing the Democratic Malaise with Democratic Innovations* // Geissel B., Newton K. *Evaluating Democratic Innovations.* London and New York: Routledge, 2012. P. 3–20.
555. Newton K. *Social and political trust* // Uslaner M. *Social and political trust.* New York: Oxford University Press, 2018. P. 37–57.
556. Niziołek K. *Tak wygląda demokracja: sztuka społeczna jako środek obywatelskiej partycypacji* // *Partycypacja obywatelska – decyzje bliższe ludziom / pod red. nauk. A. Maszkowskiej, K. Sztop-Rutkowskiej.* Białystok, 2013. S. 35–46.
557. Norris P. *Critical Citizens – Global Support for Democratic Government.* Oxford: Oxford University Press, 1999. 320 p.
558. Norris P. *Democratic phoenix: Reinventing political activism.* New York: Cambridge University Press, 2002. 290 p.
559. *Nowela Kodeksu wyborczego już obowiązuje* // *Gazeta Prawna*. 31 stycznia 2018. URL: <https://www.gazetaprawna.pl/artykuly/1101266,noewlizacja-koneksu-wyborczego-weszla-w-zycie-dwukadencyjnosc-nowa-definicja-x.html>
560. Nyholm I., Haver A. *Between government and governance – local solutions for reconciling representative government and network governance* // *Local Government Studies*. 2009. Vol. 35. No. 1. P. 109–124.
561. Oakley P. *Projects with People: the Practice of Participation in Rural Development.* Geneva: ILO, 1991. 284 p.
562. *OECD Territorial Reviews: Ukraine 2013.* Paris: OECD Publishing, 2014. 180 p.

563. Olender A. Inicjatywa lokalna // *Partycypacja obywatelska – decyzje bliższe ludziom* / pod red. A. Maszkowskiej, K. Sztop-Rutkowskiej. Białystok, 2013. S. 133–140.
564. Oliver E. *Democracy in Suburbia*. Princeton: Princeton University Press, 2001. 263 p.
565. Ostrom E. *Institutional Rational Choice: an Assessment of the Institutional Analysis and Development Framework* // Sabatier P. *Theories of the Policy Process*. Boulder: Westview Press, 1999. P. 35–72.
566. Parker A. *Decentralization: The Way Forward for Rural Development?* // World Bank Policy Research Working Paper. 1995. No. 1475.
567. Parkinson J. *Deliberating in the real world: Problems of legitimacy in deliberative democracy*. New York: Oxford University Press, 2006. 224 p.
568. Pateman C. *Participation and democratic theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 1970. 122 p.
569. Pérez P. *Local Political Participation: What Citizens Want, What Governments Do, and What Academics Assume: Southern European Evidence for an International Debate* // Instituto de Estudios Sociales Avanzados, 2014. 310 p.
570. Petrecka B. *Executive Authorities an Local Government an Poland* // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2015. Вип. 6 (116). С. 3–7.
571. Piasecki A. *Ewolucja referendum w sprawie odwołania organu samorządu terytorialnego* // *Homo Politicus: Rocznik polityczny Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi*. 2017. Vol. 12. S. 152–167.
572. Piasecki A. *Modernizacja Polski lokalnej: fakty, mity, oceny* // *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica*. 2011. Nr. 5. S. 173–185.
573. Piasecki A. *Perspektywy rozwoju samorządu terytorialnego w Polsce. Bilans i prognoza* // Andrzej Piasecki Personal Website. URL: http://andrzejpiasecki.pl/wp-content/uploads/2017/03/perspektywy_rozwoju_samorzadu_terytorialnego_w_polsce.doc
574. Piasecki A. *Referenda lokalne – wymiar normatywny i empiryczny* // Andrzej Piasecki Personal Website. URL: http://andrzejpiasecki.pl/wp-content/uploads/2017/03/referenda_lokalne_wymiar_normatywny_i_empiryczny.doc

575. Piasecki A. Szanse i zagrożenia lokalnej demokracji w Polsce // Zarys problematyki. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. 2016. Vol. XXIII. Nr. 2. S. 183–194.
576. Pająk-Patkowska B. Przesłanki aktywności politycznej jednostki i jej konsekwencje // Uwarunkowania i mechanizmy partycypacji politycznej / pod red. M. Rachwała. Poznań: Wydawnictwo Naukowe WNPiD UAM, 2017. S. 9–26.
577. Parry G., Moyser G. More Participation, More Democracy? // Beetham D. *Defining and Measuring Democracy*. London: Sage, 1994. P. 44–62.
578. Parry G., Moyser G., Day N. *Political participation and democracy in Britain*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 509 p.
579. Petroff-Skiba A. Konsultacje społeczne jako wyzwanie // *Partycypacja obywatelska – decyzje bliższe ludziom* / pod red. A. Maszkowskiej, K. Sztop-Rutkowskiej. Białystok, 2013. S. 57–65.
580. Poczykowska K. Rola i znaczenie partycypacji publicznej // *Partycypacja obywatelska – decyzje bliższe ludziom* / pod red. A. Maszkowskiej, K. Sztop-Rutkowskiej. Białystok, 2013. S. 48–56.
581. *Polish Constitutional Law*. Warsaw: Chancellery of the Sejm, 2000. 616 s.
582. Pronko L., Kolesnik T., Samborska O. Activities of United Territorial Communities as a Body of Local Government in The Conditions of Power Decentralization in Ukraine // *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018, Vol. 4. No. 2. P. 184–190.
583. Putnam R. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster, 2000. 541 p.
584. Rachwał M. Wstęp // *Uwarunkowania i mechanizmy partycypacji politycznej* / pod red. naukową M. Rachwała. Poznań: Wydawnictwo Naukowe WNPiD UAM, 2017. S. 5–8.
585. Rachwał M. Wybory we współczesnym państwie demokratycznym // *Uwarunkowania i mechanizmy partycypacji politycznej* / pod red. M. Rachwała. Poznań: Wydawnictwo Naukowe WNPiD UAM, 2017. S. 51–86.
586. Rakodi C. *Urban Politics: Review of the Literature* // *Urban Governance Partnership and Poverty Working Paper*. 2001. Vol. 30.
587. Regulski J. *A practical guide to building local government: The Polish experience*. Budapest: Open Society Institute, 2010. 138 p.

588. Regulski J. Local government reform in Poland: An insider's story. Budapest: Open Society Institute, 2003. 245 p.
589. Regulski J. Samorząd III Rzeczypospolitej: Koncepcje i realizacja. Warsaw: PWN, 2000. 456 s.
590. Regulski J. Samorządna Polska. Rosner & Wspólnicy, 2005. 196 s.
591. Regulski J., Kulesza M. Droga do samorządu. Wolters Kluwer, 2009. 224 s.
592. Robinson M. Democracy, Participation and Public Policy: The Politics of Institutional Design // Robinson M. & White G. The Democratic Developmental State: Politics and Institutional Design. Oxford: OUP, 1998.
593. Rogojsza B. Współpraca pomiędzy JST a organizacjami pozarządowymi: prezentacja dobrych praktyk // Ekonomiczne Problemy Usług. 2016. Nr. 125. S. 299–309.
594. Rondinelli D. What is decentralization? // Litvack J., Seddon J. Decentralization Briefing Notes. Washington: World Bank, 1999.
595. Rosenberg S. Deliberation, Participation and Democracy: Can the People Govern?. London: Springer, 2007. 312 p.
596. Rozkrut M., Rozkrut D. Analysis of the Economic Development of Districts in Poland as a Basis for the Framing of Regional Policies // From Data and Information Analysis to Knowledge Engineering: Proceedings of the 29th Annual Conference of the Gesellschaft für Klassifikation e.V. (University of Magdeburg, March 9–11, 2005). Magdeburg, 2005. P. 518–525.
597. Safjan M. Społeczeństwo obywatelskie w czasach kryzysu // Chrześcijaństwo-Świat-Polityka: Zeszyty Myśli Społecznej Kościoła. 2018. Nr. 22. S. 57–62.
598. Sakowicz M. Modernizacja samorządu terytorialnego w procesie integracji Polski z Unią Europejską. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, 2007. 267 s.
599. Sakowicz M. Rebirth of Local Government in Poland: 25 Years of Decentralization Reform // Ruano J., Profiroiu M. The Palgrave Handbook of Decentralisation in Europe. Springer, 2016. P. 327–352.
600. Sakowicz M. The use of ICT in Polish local authorities: Improving the quality of local democracy and public services // Löffler E., Vintar M. Improving the quality of East and West European public services. Bratislava: ASHGATE, 2004. P. 193–207.

601. Salisbury R. Research on political participation // *American Journal of Political Participation*. 1975. Vol. 19. No. 2. P. 323–341.
602. Sartori G. *The theory of democracy revisited. Parts I & II*. London: Chatham House, 1987.
603. Sasinowski H. Społeczeństwo obywatelskie i jego rola w budowie demokracji// *Ekonomia i Zarządzanie*. 2012. Nr. 1. S. 30–47.
604. Sekuła A. Bariery rozwoju lokalnego // *Samorząd terytorialny w zintegrowanej Europie: Zeszyty naukowe*. 2005. Nr. 401. S. 587–600.
605. Shapiro I. *The state of democratic theory* // Katznelson I., Milner H. *Political science: The state of the discipline*. New York: Norton & Co., 2002.
606. Siaroff A. *The decline of political participation: An empirical overview of voter turnout and party membership* // DeBardeleben, Pammett J. *Activating the citizen*. London: Palgrave Macmillan, 2009. P. 41–59.
607. Sidor M. Teoretyczny czy rzeczywisty wpływ samorządu terytorialnego na rozwój społeczeństwa obywatelskiego? // Bondyra K., Sliwa P., Wojtkowiak M. *Samorząd i gospodarka*. Poznań, 2011. S. 149–163.
608. Sidor M. *The local referendum in Poland after 20 years of transformation* // *The 19th NISPAcee Annual Conference «Public Administration of the Future»*. Varna, 2011. P. 1–14.
609. Sidor M. *The Process of Enhancing Citizens' Participation in Local Government in Poland* // *Socialiniai tyrimai/Social Research*. 2012. Nr. 3 (28) S. 87–97.
610. Sisk T. *Democracy at the Local Level* // *The International IDEA Handbook on Participation, Representation, Conflict Management and Governance*. International IDEA, 2001.
611. Skibiński A., Zwolak M. *Samorząd terytorialny III RP – próba refleksji* // *Studia Lubuskie: prace Instytutu Prawa i Administracji Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Sulechowie*. 2014. T. X. S. 95–116.
612. Słomczyński K., Janicka K. *Structural Determinants of Trust in Public Institutions: Cross-national Differentiation* // *International Journal of Sociology*. 2009. Vol. 39. No. 1. P. 8–29.
613. Smith B. *Good Governance and Development*. Houndmills: Palgrave Macmillan, 2007. 336 p.
614. Smith G. *Democratic Innovations: Designing Institutions for Citizen Participation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. 220 p.

615. Sobkowiak L. Partycypacja polityczna w systemie demokratycznym – podstawowe problemy // Dylematy polskiej demokracji / red. nauk. Ł. Danel, J. Kornaś. Kraków: Fundacja Gospodarki i Administracji Publicznej, 2012. S. 101–122.
616. Stewart S. NGO Development in Ukraine Since the Orange Revolution // Ukraine on Its Way to Europe: Interim Results of the Orange Revolution / J. Besters-Dilger. Frankfurt: Peter Lang GmbH, 2009. P. 177–194.
617. Stiefel M., Wolfe M. A Voice for the Excluded: Popular Participation in Development: Utopia or Necessity?. London: Zed Books Ltd., 1994. 265 p.
618. Stockemer D. What Drives Unconventional Political Participation? A Two Level Study // The Social Science Journal. 2014. Vol. 51. No. 2. P. 201–211.
619. Stockemer D., Carbonetti B. Why do Richer Democracies Survive? The Non-effect of Unconventional Political Participation // The Social Science Journal. 2010. Vol. 47. No. 2. P. 237–251.
620. Swianiewicz P. Public perception of local governments. Budapest: Open Society Institute, 2001.
621. Swianiewicz P. Reforming local government in Poland: Top-down and bottom-up processes: draft version // Paper prepared for the joint conference of IPSA's RC05 and the German Political Science Association workgroup «Reforming local government: Closing the gap between democracy and efficiency» (Stuttgart, 26–27 September 2002).
622. Swianiewicz P. The Policy Preferences and Ideologies of Candidates in the 1994 Polish Local Elections // International Journal of Urban and Regional Research. 1996. Vol. 20. No. 4. P. 733–743.
623. Swianiewicz P., Mielczarek A. Parties and Political Culture in Central and Eastern European Local Governments // Soos G., Zentai V. Faces of Local Democracy. Comparative Papers from Central and Eastern Europe. Budapest, 2005.
624. Syvak T. Деліберативна демократія як основа становлення стратегічних комунікацій в Україні // Zeszyty Naukowe Instytutu Administracji Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. 2017. Nr. 1. S. 23–33.
625. Szczerbiak A. Poles Together? The Emergence and Development of Political Parties in Post-Communist Poland. Budapest: Central European University Press, 2001. 280 p.

626. Sztop-Rutkowska K. Metody i techniki konsultacji społecznych // *Partycypacja obywatelska – decyzje bliższe ludziom* / red. A. Maszkowskiej, K. Sztop-Rutkowskiej. Białystok, 2013. S. 105–116.
627. Szczudlińska-Kanoś A. *Marketing polityczny w regionie*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2011. 218 s.
628. Szczudlińska-Kanoś A. *Regionalne elity polityczne w Polsce*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. 184 s.
629. Talpin J. When Democratic Innovations Let the People Decide: An Evaluation of Co-governance Experiments // Geissel B., Newton K. *Evaluating Democratic Innovations*. London and New York: Routledge, 2012. P. 184–206.
630. Tavits M. On the Linkage between Electoral Volatility and Party System Instability in Central and Eastern Europe // *European Journal of Political Research*. 2008. Vol. 47. No. 5. P. 537–555.
631. Teorell J. Political participation and three theories of democracy: A research inventory and agenda // *European Journal of Political Research*. 2006. Vol. 45. No. 5. P. 787–810.
632. Tiebout C. A Pure Theory of Local Expenditures // *The Journal of Political Economy*. 1956. Vol. 64. P. 416–424.
633. Tilley J. Libertarian-Authoritarian Value Change in Britain, 1974–2001 // *Political Studies*. 2005. Vol. 53. No. 2. P. 442–453.
634. Tilley J. Political Generations and Partisanship in the UK, 1964–1997 // *Journal of the Royal Statistical Society: Series A (Statistics in Society)*. 2002. Vol. 165. No. 1. P. 121–135.
635. Tilley J., Evans G. Ageing and Generational Effects on Vote Choice: Combining Cross-sectional and Panel Data to Estimate APC Effects // *Electoral Studies*. 2014. Vol. 33. P. 19–27.
636. Topf R. *Beyond Electoral Participation* // Klingemann H., Fuchs D. *Citizens and the State*. Oxford: Oxford University Press, 1995.
637. Trounstine J. Representation and Accountability in Cities // *Annual Review of Political Science*. 2010. Vol. 13. P. 407–423.
638. Tybuchowska-Hartlińska K. Demokracja bezpośrednia na poziomie lokalnym: Czy obywatele chcą partycypacji? // *Preferencje polityczne*. 2014. Vol. 8. S. 117–126.

639. Tybuchowska-Hartlinska K. Determiners of Citizen Participation at Local Level in Poland // *Regional Formation and Development Studies*. 2017. Vol. 22. No. 2. P. 186–195.
640. Tybuchowska-Hartlińska K. Partycypacja obywatelska na poziomie lokalnym // *Political Preferences*. 2012. Nr. 13. S. 215–225.
641. Tybuchowska-Hartlińska K. Partycypacja polityczna w Polsce // *Political Preferences*. 2015. Nr. 10. S. 51–70.
642. Uslaner E. *The moral foundations of trust*. New York: Cambridge University Press, 2002. 298 p.
643. Ustawa z dnia 11 lipca 2014 r. o petycjach: Dz.U. 2014 poz. 1195 // Sejm RP. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20140001195>
644. Ustawa z dnia 11 stycznia 2018 r. o zmianie niektórych ustaw w celu zwiększenia udziału obywateli w procesie wybierania, funkcjonowania i kontrolowania niektórych organów publicznych: Dz.U. 2018 poz. 130 // Sejm RP. URL: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20180000130>
645. Van Biezen I., Mair P., Poguntke T. Going, going, ... gone? The decline of party membership in contemporary Europe // *European Journal of Political Research*. 2012. Vol. 51. P. 24–56.
646. Van Deth J. A Conceptual Map of Political Participation // *Acta Politica*. 2014. Vol. 49. No. 3. P. 349–367.
647. Van Ryzin G. Public participation, procedural fairness and evaluations of local governance: The moderating role of uncertainty // *Journal of Public Administration Research and Theory*. 2011. Vol. 21. No. 4. P. 745–760.
648. Vedeld T. Democratic decentralisation and poverty reduction: exploring the linkages // *Forum for Development Studies*. 2003. Vol. 30. No. 2. P. 159–204.
649. Verba S. The citizen as respondent: Sample surveys and American democracy // *American Political Science Review*. 1996. Vol. 90. P. 1–7.
650. Verba S., Nie N. *Participation in America: Political democracy and social equality*. New York: Harper & Row, 1972. 428 p.
651. Verba S., Nie N., Kim J. *Participation and political equality: A seven-nation comparison*. Chicago: Chicago University Press, 1978. 394 p.

652. Verba S., Schlozman K., Brady H. *Voice and equality: Civic voluntarism in American politics*. Cambridge: Harvard University Press, 1995. 640 p.
653. Volodin D. *Deliberative democracy and trust in political institutions at the local level: evidence from participatory budgeting experiment in Ukraine* // *Contemporary Politics*. 2018. Vol. 25. No. 1. P. 78–93.
654. Walczuk K., Bożek M. *Demokracja partycypacyjna w samorządzie terytorialnym de lege lata i de lege ferenda // 25 lat funkcjonowania samorząduterytorialnego w Polsce – teoria i praktyka / Red. K. Popik, B. Szmulik, M. Mazuryk*. Lublin: Innovatio Press Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji w Lublinie, 2016. S. 183–210.
655. Waskiewicz A. *Obywatel twórca ładu społecznego: Machiavelli, Rousseau, de Tocqueville* // Olech A. *Partycypacja publiczna. O uczestnictwie obywateli w życiu wspólnoty lokalnej*. Warszawa, 2011. P. 13–25.
656. Wattenberg M. *Is Voting for Young People?*. New York: Pearson Longman , 2008. 212 p.
657. Way L. *Civil Society and Democratization* // *Journal of Democracy*. 2014. Vol. 25. No. 3. P. 35–43.
658. Whiteley P. *Rational choice and political participation: Evaluating the debate* // *Political Research Quarterly*. 1995. Vol. 48. P. 211–233.
659. Winship C., Harding D. *A Mechanism Based Approach to the Identification of Age-Period-Cohort Models* // *Sociological Methods and Research*. 2008. Vol. 36. No. 3. P. 362–401.
660. *Wybory samorzedowe 2010: BS 118/2010*. Warsaw: Centrum Badania Opinii Społecznej. URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2010/K_118_10.PDF .
661. *Wybory samorządowe 2018. Frekwencja końcowa*. URL: www.wybory2018.pkw.gov.pl
662. *Wybory samorządowe 2018. Dane w arkuszach*. URL: www.pkw.gov.pl
663. Yang Y., Land K. *Age-Period-Cohort Analysis: New Models, Methods, and Empirical Applications*. CRC Press, Taylor & Francis Group, Boca Raton, 2013. 352 p.
664. Yang Y., Land K. *Age-Period-Cohort Analysis of Repeated Cross-section Surveys: Fixed or Random, Effects?* // *Sociological Methods & Research*. 2008. Vol. 36. No. 3. P. 297–326.

665. Yang Y., Land K. A Mixed Models Approach to the Age-Period-Cohort Analysis of Repeated Cross-section Surveys, with an Application to Data on Trends in Verbal Test Scores // *Sociological Methodology*. 2006. Vol. 36. No. 1. P. 75–97.
666. Zielinski W. Directions of change in the civil service human resource management system // *Human Resource Management*. 2010. Vol. 6. P. 33–46.
667. Zmerli S. Social Structure and Political Trust in Europe // *Society and Democracy in Europe* / S. Keil, O. Gabriel. London: Routledge, 2012. P. 111–138.
668. Zukin C., Keeter S., Andolina M., Jenkins K., DelliCarpini M. *A New Engagement? Political Participation, Civic Life, and the Changing American Citizen*. New York: Oxford University Press, 2006. 272 p.
669. Żyromski M. Demokracja bezpośrednia i partycypacja polityczna – mit czy rzeczywistość? // *Przegląd Politologiczny*. 2014. Nr. 4. S. 77–85.
670. Żyromski M. Zjawisko absencji wyborczej a kultura polityczna // *Uwarunkowania i mechanizmy partycypacji politycznej* / pod red. M. Rachwała. Poznań: Wydawnictwo Naukowe WNPiD UAM, 2017. S. 27–36.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Наукові статті, опубліковані у періодичних наукових фахових виданнях України та інших держав (5):

1. Доскіч Л. Вплив громадян на прийняття рішень органами місцевого самоврядування як чинник ефективного функціонування демократії на локальному рівні: польський досвід та українські реалії // Політичне життя. 2017. № 3. С. 35–40.

2. Доскіч Л. Політико-правові інструменти забезпечення політичної участі громадян у процесі адміністративно-територіальної реформи в Україні // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. 2017. № 10 (359). С. 132–139.

3. Доскіч Л. Політична участь на локальному рівні: теоретико-методологічні засади визначення та практика функціонування в умовах реформування системи місцевого самоврядування України // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. 2017. Вип. 125 (10). С. 398–403.

4. Доскіч Л. Трансформація політико-правових механізмів участі членів локальних спільнот в процесі адміністративно-територіальної реформи: польський досвід та українські реалії // Держава і право: збірник наукових праць. 2018. Вип. 81. С. 146–158.

5. Doskicz L. Problematyka politycznego udziału obywateli w kształtowaniu władz lokalnych w wyborach samorządowych w Polsce w 2014 roku w ukraińskim politycznym dyskursie i środkach masowego przekazu // Europejski polityczny a prawny dyskurs. 2018. Nr. 5 (3). S. 194–201.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

Тези та матеріали наукових конференцій (6):

6. Доскіч Л. Актуалізація міжінституційної взаємодії органів місцевого самоврядування України та Польщі кризь імплементації стандартів НАТО // Імплементація стандартів

НАТО в Україні: здобутки та перспективи: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. / упоряд. М. Мальський, О. Кучик. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. С. 31–35.

7. Доскіч Л. Актуалізація проблеми політичної участі на локальному рівні кризь призму використання європейського досвіду для надання цифрових публічних послуг в Україні // Економіка і культура України у світових глобалізаційних процесах: позиціонування і реалії: тези доп. III міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 березня 2018 р.). Київ: Вид. центр КНУКіМ, 2018. Ч. 2. С. 104–107.

8. Доскіч Л. Електронні петиції як інструментарій політично-комунікативних технологій між інституційної взаємодії // Україна в процесах глобального інформаційного обміну: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. / відп. ред. В. Гулай. Львів: Нац. ун-т. «Львівська політехніка», 2016. С. 53–55.

9. Доскіч Л. Механізм забезпечення права на доступ до публічної інформації в умовах електронного урядування // Стратегічні перспективи розвитку соціально-комунікативної діяльності: теорія, практика, інновації: зб. міжвуз. наук.-практ. конф. / за ред. В. Наконечного. Львів: ЗУКЦ, 2015. С. 86–87.

10. Доскіч Л. Політична культура як чинник формування ефективної міжінституційної взаємодії на регіональному рівні // Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього: зб. матеріалів XVII Всеукр. наук. конф. викладачів, молодих науковців і студентів, 10 грудня 2015 року / гол. ред. колегії А. П. Гетьман. Харків: Право, 2015. С. 47–49.

11. Доскіч Л. Ризики для демократичних засад електронного урядування в Україні та Польщі на сучасному етапі в контексті внутрішньополітичних викликів й загроза національній безпеці // Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин: між нар. наук.-практ. конф. 19-20 квітня 2017 р. / гол. ред. М. Поплавський. Київ: Вид. центр КНУКіМ, 2017. Ч. 1. С. 213–219.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

Наукові статті, опубліковані у періодичних наукових фахових виданнях України та інших держав (1):

12. Доскіч Л., Шеремета О. Роль громадськості та громадської діяльності у паблік рілейшенз // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць 2013. Вип. 79 (12). С. 276–279.

(особистий внесок здобувача: аналіз проблеми зв'язків з громадськістю, котрий засвідчує, що ПР є атрибутом сучасного демократичного суспільства, уособлює ідеологію і технологію управління громадськими зв'язками.0,1 д.а.)

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. Міжвузівська науково-практична конференція «Стратегічні перспективи розвитку соціально-комунікативної діяльності: теорія, практика, інновації» (Львів, 21 квітня 2015 р., очна форма участі).

2. Міжнародна науково-практична конференція «Імплементація стандартів НАТО в Україні: здобутки та перспективи» (Львів, 23 вересня 2015 р., очна форма участі).

3. XVII всеукраїнська наукова конференція викладачів, молодих науковців і студентів «Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього» (Харків, 10 грудня 2015 р., заочна форма участі).

4. Міжнародна науково-практична конференція «Україна в процесах глобального інформаційного обміну» (Львів, 26–27 травня 2016 р., очна форма участі).

5. Міжнародна науково-практична конференція «Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин» (Київ, 19–20 квітня 2017 р., заочна форма участі).

6. III міжнародна науково-практична конференція «Економіка і культура України у світових глобалізаційних процесах: позиціонування і реалії» (Київ, 21–22 березня 2018 р., заочна форма участі).